

TIP
TEORIJA IN
PRAKSA
LET. XXVI
1989

5

TEORIJA IN PRAKSA LETNIK XXVI 1989

REVILJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVI, ŠT. 5, STR. 505-704, MAJ 1989, UDK 3,
YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja
v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne
skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris
Majer, Franc Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnik
(delegati univerz in širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane
Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest
Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igličar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej
Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko
Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA

Polletna naročnina za študente in dijake 70.000 din, za druge individualne naročnike
100.000 din, za delovne organizacije in ustanove 300.000 din, za tujino 500.000 din.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 25.000 din.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana,
za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka
Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

ČLANKI, RAZPRAVE

JANEZ ŠMIDOVNIK: Problemi upravljanja na področju družbenih dejavnosti	507
ZDRAVKO MLINAR: Informacijska tehnologija in prostorsko-družbeni razvoj	525
VLADIMIR GOATI: Kdo dejansko vlada v jugoslovanski družbi?	541
SILVO DEVETAK: Jezik – sredstvo za povezovanje (ali ločevanje) večnacionalne družbe	552
FRANCE VREG: Demokracija družbe in obramba SFRJ	558
PETER JAMBREK: Svoboda znanosti in njenega pouka v luči univerzitetne samouprave (1)	569
COLIN SPARKS: Britanske kulturološke študije	576

1789: FRANCOSKA REVOLUCIJA

Iz arhiva o človekovih pravicah	585
ROGER CHARTIER: Od Ancien Regime do revolucije	585
PIERRE ALBERT: Zgodovina neke svobode ali potovanje skozi cenzuro	588
MONA OZOUF: Javni duh vodi ljudstvo	590
ANTOINE DE BAECQUE: Móči vse reči?	593
JEAN SGARD: Javno mnenje in Voltaire	595

OKROGLA MIZA

Uvodna zabeležka	598
JOSIP ŽUPANOV: Zavore za podjetniško upravljanje	599
JANEZ JEROVŠEK: Management med zakoni in avtonomijo	605
FRANCE BUČAR: Soodvisnost med podjetjem in njegovim socialnim okoljem	608
IVAN SVETLIK: Upravljanje s kadri	611
MARJAN CERAR: Sodobne managerske tehnike in jugoslovansko/slovenska praksa	613

IZ EKONOMSKIH RAZISKAV

MIROSLAV GLAS: Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (1)	617
---	-----

IZ SOCIOLOŠKIH RAZISKAV

B. KAVČIČ, A. ČIBRON, D. DEŠKOVIČ, D. MESNER: Dejavniki učinkovitosti poslovnega organa	624
TELEMATIČNA KULTURA	
JANEZ STREHOVEC: Državna in nad- državna produkcija telematične kulture	636

ŠTUDENTJE PREUČUJEJO

PETER JANČIČ: O političnem pluralizmu pri nas	647
---	-----

NAŠ PREVOD

RUDOLF HILF: Uporaba zahodnega principa »nacionalne države in večinske demokracije« v strukturalno nehomogenih državah	651
KENNETH D. BAILEY: Etika družboslovnega raziskovanja	659

SPOROČILA

Dve načrtovani okrogli mizi	669
-----------------------------	-----

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

NADEŽDA RADOVIČ: Cavtatska tribuna in ženske	671
MATEJA PUHAR: Mednarodno ekološko srečanje na temo: Vzhodno-zahodno sodelovanje	674

PRIKAZI, RECENZIJE

CIRIL RIBIČIČ, ZDRAVKO TOMAC: Sončne in senčne strani federacije (Marjan Brezovšek)	676
IVAN OČAK: Gorkič – življenje, delo, pogibel (Dubravka Stajić)	679
JANEZ PEČAR: Formalno nadzorstvo (Albin Igličar)	681
Monopluralizem (Jovan Teokarević)	683
PETER SCOTT: Robotska revolucija (S. Pirec, D. Pirec)	684
Economie mondiale, politique nationales (Dušan Pirec)	685
Socializem iz jetniške perspektive (Jovan Teokarević)	688

IZ DOMAČIH REVIJ

	691
--	-----

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV

	694
--	-----

AVTORSKI SINOPSIS

	697
--	-----

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja,
let. XXVI, št. 5, str. 505-704,
Ljubljana, maj 1989

ARTICLES, DISCUSSIONS

JANEZ ŠMIDOVNIK: Problems of Management in the Field of Social Activities 507

ZDRAVKO MLINAR: Spatial and Social Development and Information Technology 525

VLADIMIR GOATI: Who Does Actually Rule in Yugoslav Society? 541

SILVO DEVETAK: Language a Means of Integration (or disintegration) in a Multinational society 552

FRANCE VREG: Democratization of Society and Defence of SFR Yugoslavia 558

PETER JAMBREK: Freedom of Science and its Instruction in the Light of University Selfmanagement (1) 569

COLIN SPARKS: British Central Studies 576

1789: FRENCH REVOLUTION

From the archives on Human Rights 585

ROGER CHARTIER: From the Ancient Regime to the Revolution 585

PIERRE ALBERT: The History of A Freedom or Passage through Censorship 588

MONA OZOUF: People Led by Public Spirit 590

ANTOINE DE BAECQUE: Possibility to Express Everything 593

JEAN SGARD: Public Opinion and Voltaire 595

THE ROUND TABLE

Introductory Note 598

JOSIP ŽUPANOV: Barriers to Entrepreneurial Management 599

JANEZ JEROVŠEK: Management amid Laws and Autonomy 605

FRANCE BUČAR: Interdependence between the Enterprise and Its Social Environment 608

IVAN SVETLIK: Management of Cadres 611

MARJAN CERAR: Modern Manager Techniques and Yugoslav/Slovene Practice 613

FROM ECONOMIC RESEARCH

MIROSLAV GLAS: Dimensions of Gray Economy in Slovenia (1) 617

FROM SOCIOLOGICAL RESEARCH

B. KAVČIČ, A. ČIBRON, D. DEŠKOVIČ, D. MESNER: The Factors of Efficiency of Management Bodies 624

TELEMATIC CULTURE

JANEZ STREHOVEC: State and Above--the-state Production of Telematic Culture 636

STUDENTS STUDY

PETER JANČIČ: On Political Pluralism in Our Country 647

THE TRANSLATION

RUDOLF HILF: The Application of the Western Principle of "National State and Democracy of Majority" in Structurally Heterogeneous States 651

KENNETH D. BAILEY: The Ethic of Social Science Research 659

INFORMATION

Two planned round tables 669

SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL MEETINGS

NADEŽDA RADOVIČ: The Cavtat Tribune and Women 671

MATEJA PUHAR: International Ecological Meeting: East-West Cooperation 674

REVIEWS, NOTES

CIRIL RIBIČIČ, ZDRAVKO TOMAC: The Sunny and Shadowy Sides of Federation (Marjan Brezovšek) 676

IVAN OČAK: Gorkič - His Life, Work and Death (Dubravka Stajić) 679

JANEZ PEČAR: Formal Control (Albin Igličar) 681

Monopluralism (Jovan Teokarević) 683

PETTER SCOTT: Robot Revolution (S. Pirec, D. Pirec) 684

World economy, national politics (Dušan Pirec) 685

Socialism from the Prison Perspective (Jovan Teokarević) 688

FROM DOMESTIC REVIEWS 691

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 694

AUTHORS' SYNOPSES 697

JANEZ ŠMIDOVNIK*

UDK 35.076.12 SIS

Problemi upravljanja na področju družbenih dejavnosti

I

Z deetatizacijo družbenih dejavnosti, to je z njihovo izločitvijo iz državne uprave in z njihovo osamosvojitvijo v posebnih OZD, ki imajo isti status kot gospodarske OZD, ter s poznejšo ustanovitvijo samoupravnih interesnih skupnosti (SIS) je nastala na teh področjih velika gostota upravljalških organizacij, s tem pa tudi velika prepletenost upravljalških ravni ter močno povečan obseg upravljalškega in administrativnega delovanja. To je točno nasprotje od tega, kar je bilo napovedano v zvezi z deetatizacijo državne uprave in še posebej v zvezi z ustanavljanjem samoupravnih interesnih skupnosti. Deetatizacija je imela za cilj debirokratizacijo dotedanjega sistema ter uvedbo neposrednega – ali vsaj bolj neposrednega – samoupravnega reševanja družbene problematike na teh področjih.¹ S tem naj bi se odpravilo ali v maksimalni možni meri omejilo dotedanje upravljanje teh dejavnosti preko države; upravljalške linije naj bi se torej skrajšale, poenostavile, ustrezni strokovni posredniški upravni aparat naj bi se zmanjšal; s tem pa bi se zmanjšali tudi stroški za te dejavnosti; družbena skupnost bi se razbremenila dela stroškov, ki odpade v teh dejavnostih na upravljanje in administracijo.

Taka pričakovanja so se zlasti poudarjala v drugi fazi deetatizacije, ko naj bi šlo za dokončno izločitev države iz teh področij s pomočjo SIS. SIS naj bi bile po idejnih zamislih političnih avtorjev zgolj »srečanja«, na katerih bi se izvajalci in uporabniki dogovarjali o programih za posamezne dejavnosti, o njihovem razvoju in o njihovem financiranju. Tako bi neposredni interesenti izločili državo in njeno »birokracijo« kot posredovalca in odločujočega dejavnika na teh področjih. Država bi si na teh področjih pridržala le še pravico, da arbitrira takrat, kadar se sporazum med interesenti ne bi dosegel, sklep pa je zaradi splošnih družbenih interesov treba sprejeti.² SIS naj bi bile zato izrazite antibirokratske institucije; bile bi zgolj mesto dogovarjanja, ne pa samostojne organizacije, ki bi na birokratski in hierarhični način avtoritativno razsojale in odločale o delovanju in razvoju družbenih dejavnosti.³

Taka pričakovanja se niso uresničila; niso se uresničila pričakovanja, da bodo

* Dr. Janez Šmidovnik, Republiški komite za zakonodajo; elaborat je bil napisan v okviru raziskave »Prestrukturiranje družbenih dejavnosti«, ki ga izvaja Inštitut za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani – op. ur.

¹ Glej E. Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, po Teoriji in praksi št. 7–9/1979, str. 972 in naslednje.

² Glej E. Kardelj: Svobodno združeno delo, Brionske diskusije, po Teoriji in praksi št. 7–9/1979, str. 1165.

³ Na tako njihovo naravo kažejo tudi ustavne formulacije o SIS-ih v republiški ustavi SR Slovenije; Glej 53. in naslednje člene te ustave iz leta 1974.

SIS lahko izločile državo in njeno »birokracijo« na teh področjih, niti pričakovana da se bodo SIS formirale kot institucije nebirokratskega tipa in omogočile neposredno samoupravno reševanje problemov. Do uresničitve napovedanih pričakovanj ni prišlo zaradi delovanja sistemskih zakonitosti, ki jih kreatorji sistema niso poznali, na ugovore drugače mislečih pa se niso ozirali. SIS niso mogle ostati zgolj »srečanja«, če naj bi nadomestile dotedanjo vlogo države; kajti naloge, ki so jih imeli dotlej državni organi, se niso mogle reducirati na obseg, ki bi se dal reševati mimogrede, na »srečanjih« izvajalcev in uporabnikov. SIS so morale dejansko prevzeti obširne strokovne naloge: razvojno-planske, programske, finančne, splošno-upravne, kadrovske itd. SIS so postale centrale obsežnega samoupravno sporazumskega delovanja v postopkih, ki se vežejo na svobodno menjavo dela (SMD). Takih nalog ni mogoče opravljati mimogrede in tudi ne amatersko zgolj na skupščinah, pač pa le organizirano in profesionalno z dovolj obsežnim strokovnim aparatom, ki so si ga morale ustvariti vse SIS. To pa pomeni, da so se morale – vse po vrsti – organizirati kot organizacije birokratskega tipa (v Webrovem smislu), z vsemi sistemskimi nivoji (ravnmi) takih organizacij, in sicer:

1. s skupščino kot najvišjim (političnim) nivojem SIS, sestavljeno iz delegatov uporabnikov in izvajalcev;
2. z izvršilnim odborom kot izvršilnim organom, ki izvaja politiko skupščine SIS ter
3. s strokovnimi službami kot tehničnim aparatom, ki izvaja strokovne naloge SIS in pripravlja strokovna gradiva za skupščino in izvršilni odbor. To so načeloma isti organizacijski in upravljalški nivoji, kakor jih ima država oziroma njene družbenopolitične skupnosti (DPS).

Po drugi strani pa DPS niso omejele svoje organizacije zaradi nastanka SIS. Kajti, kakorkoli že naj bi bila deetatizacija, ki je rodila SIS-e, radikalna, ni mogla izločiti države in njenih organov. Ob tej deetatizaciji je prihajalo celo do nekakšnega upravljalškega paradoksa: čim več samoupravnih organizmov je nastajalo na ustreznih področjih, tem več dela je ostajalo za državne organe; ne le zaradi problemov usklajevanja, ki nastopajo sami po sebi spričo obstoja večjega števila subjektov; nastanek novih samoupravnih subjektov je zahteval docela novo zakonodajo, s katero je moralo biti urejeno njihovo delovanje. Področje družbenih dejavnosti, ki vključuje področje ustreznih SIS, je postalo v razdobju po ustavi iz leta 1974 najplodnejše področje republiške zakonodaje. Treba je bilo urediti številna organizacijska, funkcionalna, finančna in druga vprašanja, ki dotlej niso bila aktualna, ker jih je pač urejala država po načelih, ki veljajo za njeno lastno poslovanje. Na teh področjih se – po deetatizaciji – ni bilo mogoče nasloniti na družbeno samoregulacijo, ki deluje – vsaj načelno – tudi pri nas na področju gospodarstva. Javni interes, ki se mora uresničevati na področju družbenih dejavnosti, je bilo treba zavarovati z obširno zakonodajo, pa tudi z obširno dejavnostjo državnih organov v tekoči politiki. Teh dejavnosti pa ni bilo mogoče enostavno prepustiti novo nastalim samoupravnim organizacijam – SIS-om in OZD-jem, ker bi to nujno vodilo v njihovo komercializacijo in privatizacijo; to pa bi bilo v popolnem nasprotju z naravo in smislom teh dejavnosti ter s cilji sodobne družbe, še posebej pa z uveljavljanjem javnih pravic oziroma javnih dobrin, ki so občanom izrecno priznane z ustavo in zakoni (npr. na področju zdravstva, socialnega varstva, izobraževanja, itd). To seveda pomeni, da je delovala samouprava na teh področjih slej ko prej v zelo skrčenih okvirih; ne zaradi nezaupanja države v samoupravo, pač pa zaradi narave dejavnosti, ki se v drugih ureditvah reflekti-

ra v instituciji javne službe, v jugoslovanski ureditvi pa v specifični samoupravni ureditvi, ki je slej ko prej v najtesnejši zvezi z državo.

To pomeni, da je z nastankom SIS dejavnost države celo narastla; ne sicer na tehnično operativni ravni neposrednega izvajanja, pač pa na zakonodajno-politični ter na izvršilni in upravni ravni, zlasti na republiškem nivoju. Zakonodajna dejavnost ni bila opravljena enkrat za vselej, pač pa se je v vsem obdobju po ustavi iz leta 1974 do današnjega dneva neprestano spreminjala in dopolnjevala. V vsem tem času so se v republiški skupščini reševala tudi stalno pereča vprašanja financiranja – ne glede na obstoječi mehanizem SMD – in seveda s tem zvezana vprašanja planskega razvoja teh dejavnosti, ki je eminentno politično vprašanje najširšega družbenega pomena. Država se teh dejavnosti enostavno ni mogla otresti, čeprav je bilo občasno čutiti tendence, da bi se jih rada otresla, in jih v celoti prepustila samoupravi; čim bolj se jih je otresala, tem več dela je imela z njimi.

Tako je utemeljeno, da je država obdržala celotno svojo organizacijo z vsemi ustreznimi upravnimi resorji – ne glede na novi vzporedno z njo postavljeni mehanizem SIS-ov na področju družbenih dejavnosti. Imamo torej dva vzporedno postavljena upravljalna sistema: državnega in SIS-ovskega, ki oba opravljata – med seboj ne povsem jasno razmejene – upravljalne naloge na istih družbenih področjih.

S tem pa še niso prikazane vse upravljalne posledice deetatizacije na področju družbenih dejavnosti. Do velikega porasta upravljalne sfere je prišlo po deetatizaciji tudi v samih OZD, v katerih se neposredno izvajajo družbene dejavnosti (šole, bolnice, socialni zavodi, itd.). Dokler so bile to državne institucije, praktično niso imele skoraj nobene administracije; kolikor pa jo je bilo, jo je tako rekoč mimogrede opravil ravnatelj, ki je bil istočasno praviloma tudi zaposlen v temeljni dejavnosti (pedagoški, zdravstveni, kulturni, itd.); računovodske in ostale upravne zadeve pa so opravili v pristojnem državnem oziroma občinskem organu, kamor je spadala institucija. Te institucije niso imele pravne osebnosti in niso samostojno nastopale v pravnem prometu; bile so zgolj operativne baze za izvajanje funkcije, kar pa ni zahtevalo praktično nobenega upravljanja. Z njihovo deetatizacijo, z njihovo finančno osamosvojitvijo in z uvedbo samoupravljanja pa je nastopila tudi za te institucije era samoupravljanja in administriranja. V vsaki deetatizirani OZD je bilo treba zaposliti določeno število upravnih, računovodskih in administrativnih delavcev, ki so marsikje dosegli število zaposlenih v temeljni dejavnosti. Vse te organizacije so bile soočene z obširno novo sfero nalog – z upravljalnim fenomenom, ki ga doslej niso poznale. Z njim so bili soočeni tudi vsi zaposleni v temeljnih dejavnostih (prosvetni delavci, zdravstveno osebje, umetniško osebje, itd.); kajti tudi ti so bili pritegnjeni k upravljanju kot člani delavskih svetov ali kot člani drugih organov samoupravljanja; bili so soočeni z delom, ki jim je tuje, ki jih odmika od njihove profesionalne dejavnosti, in v katerem v glavnem ne vidijo niti smisla niti uspeha; kajti v naravi njihove profesionalne dejavnosti je involvirano kot pogoj za uspešno delo prepričanje, da so problemi upravljanja in financiranja za njih rešeni, da so vsa njihova prizadevanja lahko osredotočena na profesionalno dejavnost.

Kaj je povzročilo ta silen porast upravljanja v deetatiziranih organizacijah? Za to sta dva razloga, ki pa se pri nas povezujeata. Prvi je osamosvojitvev teh organizacij od države in nastanek novih pravnih in poslovnih subjektov. Prejšnja zgolj tehnična jedra, ki so bila z določeno popkovnico vezana na državo, so postala samostojne organizacije; s tem pa je bil iniciran proces njihovega formiranja v kompletne organizacije z vsemi ustreznimi upravljalnimi in organizacijskimi nivoji: s politič-

nim nivojem, ki ga predstavlja skupščina oziroma delavski svet samostojne organizacije; z izvršilnim nivojem, ki ga predstavlja individualni ali kolektivni poslovodni organ; z upravnim nivojem, ki ga predstavljajo strokovne službe; s tehničnim nivojem, ki ga predstavlja sama temeljna dejavnost s svojimi strokovnimi kadri in s tehničnimi napravami za izvajanje dejavnosti. Vsak nastanek nove organizacije neobhodno potegne za seboj proces sistemskega formiranja te organizacije v kompletni sistemski strukturi, in sicer ne glede na eventuelne drugačne predstave ustanoviteljev. Osamosvojitve nekdanjih funkcionalnih enot od države, je pomenila nastanek novih organizacij, s čimer je bila prekinjena njihova organizacijska povezanost z državo – podobno kot je z rojstvom otroka prekinjena popkovina, ki ga povezuje z materjo; kot mora novorojeni biološki organizem razviti in usposobiti lastne organe, ki ga usposablja za življenje, mora tudi osamosvojena organizacija razviti lastne organe, s pomočjo katerih ji bo omogočeno samostojno poslovanje.

To pa še ni zadosten razlog, ki lahko pojasni tolikšen porast upravljanja in administriranja v jugoslovanski praksi na področju družbenih dejavnosti po deetatizaciji teh dejavnosti. Drugi razlog, ki pa se veže z deetatizacijo, je uvedba samoupravljanja v novih organizacijah. To samoupravljanje je bilo organizirano po zgledu tistega v gospodarskih organizacijah, in sicer na podlagi predpostavke, da je samoupravljanje na vseh področjih – gospodarskih in negospodarskih – enako po svoji vsebini in obsegu, in da se zato odvija v enakih postopkih in enakih oblikah. Ker je po splošni opredelitvi bistvo samoupravnosti organizacije v tem, da organizacija sama določa svoje cilje oziroma svojo politiko in da tudi sama določa način izvrševanja teh ciljev (funkcionalni element samoupravnosti), mora imeti taka organizacija razvite vse upravljalne nivoje: to je organ za določanje ciljev oziroma politike, ki je v OZD delavski svet; izvršilni organ, ki je direktor; strokovno upravo, ki jo predstavljajo strokovne službe. To so isti organi in načelno ista organizacija, kot jo imajo gospodarske organizacije (podjetja) s tem, da nastopajo v delavskih svetih OZD v družbenih dejavnostih še predstavniki družbene skupnosti, kar pa za strukturo organizacije in upravljanja lahko zanemarimo. Samo logična posledica takega pojmovanja identičnosti samoupravljanja v družbenih dejavnostih s tistim v gospodarstvu je tudi uvedba istega finančno-ekonomskega instrumentarija in iste delovno-pravne ureditve za poslovanje obeh vrst organizacij, kar pa samo po sebi kot povratni učinek povzroča istovrstno obravnavanje gradiv in sprejemanje istih samoupravnih aktov v organih samoupravljanja obeh vrst organizacij.

V resnici je samoupravljanje v organizacijah na področju družbenih dejavnosti brez temeljne vsebine, ki je aktualna v organizacijah na področju gospodarstva. Organizacije na področju družbenih dejavnosti ne morejo samostojno določati ciljev oziroma nalog, ki jih opravljajo, ker so jim naloge bodisi predpisane (npr. šola), ali so opredeljene z naravo ustrezne dejavnosti (npr. socialni zavodi, kulturno-prosvetni zavodi, itd.) ali dogovorjene v širšem interesnem krogu uporabnikov; v vsakem primeru so torej določene v interesnem krogu, ki je širši od delovnega kolektiva, ki je zaposlen v teh organizacijah. To je ravno odraz »družbenosti«
družbenih dejavnosti oziroma odraz javnega interesa, ki ga uresničujejo s svojim delovanjem. Stvar strokovnega kolektiva teh organizacij je izvajanje dejavnosti v strokovnem smislu na čimboljši možni način, ne pa politika; politika je stvar družbe, ki odloča, kaj in koliko hoče imeti na teh področjih, kar je zvezano zlasti tudi s tem, koliko družba lahko financira iz javnih sredstev za te dejavnosti. To je popolnoma druga situacija kot v gospodarstvu, kjer ni in ne more biti omejitev za

posamezne gospodarske subjekte, razen tiste, ki je v njihovi lastni sposobnosti oziroma nesposobnosti.

Teh razlik med družbenimi dejavnostmi in gospodarstvom naša ureditev samoupravljanja ne upošteva; zato jih izenačuje. Vendar razlike prihajajo na dan – tudi na področju upravljanja oziroma samoupravljanja. Odločanje na sejah samoupravnih organov v teh organizacijah je brez prave vsebine; pri sprejemanju sklepov oziroma samoupravnih aktov je čutiti nasilje nad naravo stvari (npr. planski in finančni akti, akti o delovnih razmerjih itd.). Že zdavnaj ni več mogoče povsem resno izvajati tega samoupravljanja, ker v njem prevladuje ritualni formalizem, ni pa vsebine.

Toda ta (samoupravni) formalizem povzroča veliko dela in zahteva zaposlitev dodatnega upravnega kadra. Kar je nekdanj lahko opravilo nekaj strokovnih referentov v centru dežele (npr. vsa računovodska opravila za vse srednje in višje državne šole), je danes potrebnih na stotine delavcev, ki so zaposleni v OZD-ih na teh področjih.

Tako vidimo, da je neznanski porast upravljskega delovanja v OZD na področju družbenih dejavnosti posledica pretiravanja v zvezi s prizadevanji za samoupravno »transformacijo«⁴ jugoslovanske družbe. Tem organizacijam je bil priznan napačen samoupravni status glede na naravo teh dejavnosti; zato je bil zanje uveljavljen neadekvaten samoupravni mehanizem, v katerem je moralo biti pomanjkanje vsebine nadomeščeno z birokratsko formo; zato je upravljski pod-sistem v teh organizacijah prenapihnen v odnosu na temeljne dejavnosti; to pa ima v končni posledici obratne učinke od tistih, ki so involvirane v ideji samoupravljanja: namesto, da bi samoupravni sistem povečal avtonomijo temeljnih dejavnosti in pospešil njihov razvoj, je te dejavnosti podredil upravljskemu pod-sistemu, v katerem pa vladata birokracija in administriranje.

Tako imamo na področju družbenih dejavnosti pred seboj – kakor je razvidno iz naslednjega shematičnega prikaza na shemi I in na shemi II – tri vzporedno stoječe upravljske sisteme, namesto enega samega, kot smo ga imeli pred deetatizacijo, in kakor je to drugod po svetu.

Iz sheme I so razvidne upravljske ravni države (DPS) pred deetatizacijo; država (DPS) ima tri upravljske ravni, politično, ki jo zaseda skupščina DPS; izvršilno, ki jo zaseda izvršni svet (vlada); upravno, ki jo zaseda državna uprava; razen tega ima država v svoji strukturi še tehnično raven, ki jo lahko označimo s kibernetiskim izrazom efektor, kamor spadajo vse neposredne državne dejavnosti, to je storitvene dejavnosti tehničnega značaja (npr. dejavnosti materialne infrastrukture, komunalne dejavnosti) in družbene dejavnosti, ki jih vzdržuje in financira država; nekatere od teh dejavnosti imajo določeno organizacijsko avtonomijo (železnice, visoke šole, itd.), vendar večji del upravljskih in finančnih poslov zanje opravlja država sama. Iz sheme II so razvidne upravljske ravni treh vzporedno stoječih upravljskih sistemov, ki so nastali po deetatizaciji: državnega, SIS-ovskega in OZD-ovskega;⁴ država je kljub deetatizaciji ohranila vse tri upravljske ravni, izgubila pa je tehnično raven – efektor; tehnične in druge storitvene dejavnosti so bile z deetatizacijo izločene iz državne strukture in so se osamosvojile v posebnih organizacijah (OZD), ki so dobile samoupravni status in s tem tudi – vsaka zase – kompletno strukturo s tremi upravljskimi ravnmi, ki so bile že opisane. Z ustanovitvijo SIS je bil vrinjen med državo (DPS) in te OZD še

⁴ Na shemi so postavljeni drug ob drugega, vendar tako, da je državni sistem za eno stopnjo nad SIS-ovskim, ta pa za eno stopnjo nad OZD-ovskim, kar naj bi naznačevalo povezanost in določen hierarhični odnos med njimi.

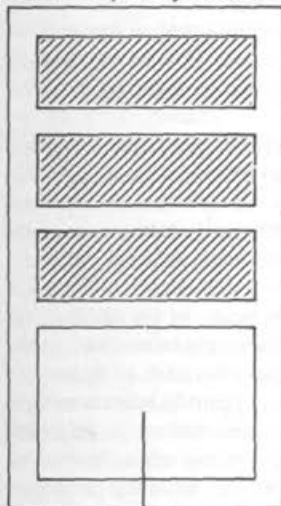
HEMA I – stanje pred deetimizacijo

DPS – upravljalske ravni

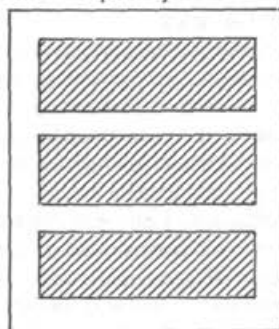

HEMA II – obstoječe stanje

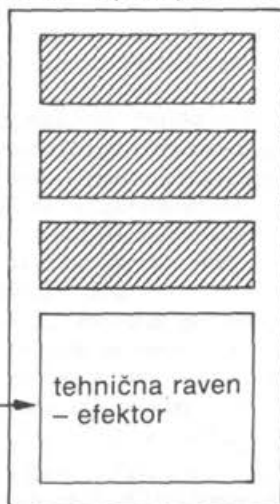
DPS – upravljalske ravni

SIS – upravljalske ravni

OZD – upravljalske ravni

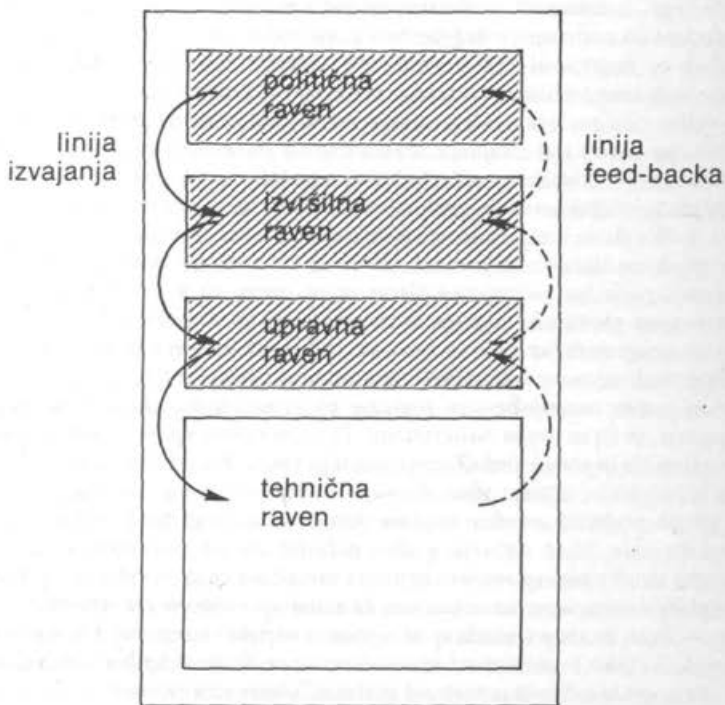
SIS-ovski organizem, ki ga prav tako sestavljajo tri upravljalne ravni, je pa brez efektorja; kajti SIS ničesar ne »delajo«, pač pa samo upravljajo, efektor pa se nahaja v ustreznih OZD, ki neposredno izvajajo temeljne dejavnosti.

Iz primerjave obeh shem je razvidno, kako se je po tej reorganizaciji povečala upravljalna sfera na področju družbenih dejavnosti (prav tako pa tudi na področjih materialne infrastrukture, o katerih pa tu ne govorimo); namesto normalnih treh upravljalnih ravni (države) smo dobili še dodatno šest upravljalnih ravni, in sicer tri SIS-ovske in tri OZD-ovske; to pomeni porast upravljalnih ravni za 300%. Iz tega sicer ni mogoče sklepati – vsaj ne natančno, da se je v tej operaciji v enakem razmerju zvišal tudi upravni in funkcionalni kader na področju družbenih dejavnosti in s tem tudi stroški za obnavljanje teh dejavnosti. To bi bilo sicer mogoče preveriti in izračunati s podrobnejšo raziskavo. Vendar pa so brez podrobnejšega raziskovanja vzroki za ogromno povečanje upravljalne sfere na teh področjih, ki ga na splošno ugotavlja vsa naša javnost, s tem prikazom pojasnjeni in utemeljeni.

II

Posledice prikazane organizacijsko upravne strukture se seveda odražajo tudi funkcionalno – v upravljalnih postopkih, ki tečejo znotraj prikazanih struktur. Tok upravljanja v organizacijskem sistemu prikazuje naslednja (funkcionalna) shema upravljanja.

SHEMA III – tok procesa upravljanja v DPS

Tok upravljanja pomeni povezano verigo odločanja, ki se začne z načelno politično opredelitvijo ciljev določene akcije (npr. odločitev o novi investiciji) v najvišjem organu organizacije in teče nato z linijo izvajanja preko vseh upravljal-skih ravni; z vsake ravni posebej pa teče tudi nazaj na prejšnjo raven z linijo feed-backa, ki zaključuje upravljalški krogotok; feed-back omogoča obvladljivost akcije, ker so z njim vsi organi, ki odločajo, sproti seznanjeni s potekom akcije, kar jim omogoča takojšnje intervencije, da se odpravijo napake ali zastoji v poteku akcije. S prve ravni steče akcija upravljanja na izvršilno raven, na kateri izvršilni oziroma poslovodni organ (izvršni svet v DPS, direktor v OZD) operacionalizira postavljene cilje v konkretno akcijo, ki jo nato vodi in usmerja ter je odgovoren za njeno izvršitev in uspeh; akcija teče nato preko upravne ravni, na kateri posamezne strokovne službe razčlenjujejo izvajanje v skladu s strokovnimi zahtevami nalog, ki jih obsega akcija; od tod prehaja akcija na tehnično raven, v konkretno izvršitev v tehničnem smislu, kjer gre že za neposredno proizvodnjo ali za neposredno opravljanje storitev v skladu z naravo organizacije.

Tok upravljanja mora biti neprekinjen v celotnem poteku izvajanja in feed-backa; linije izvajanja in feed-backa morajo biti čim krajše, da je mogoče čim prej ažurno odpravljati zastoje in napake v poteku akcije; organi oziroma funkcionarji, ki odločajo na posameznih ravneh organizacije, morajo biti med seboj v odnosih določene nadrejenosti oziroma podrejenosti, da se lahko med njimi uveljavlja ustrezna družbena moč, ki zagotavlja nemoten potek akcije.

Na področju družbenih dejavnosti imamo sedaj, kot smo videli, pred seboj tri vzporedno postavljene upravljalске sisteme (shema II), preko katerih tečejo akcije upravljanja; v vsakem od treh upravljalških sistemov poteka del akcije. Na teh področjih se tok izvajanja, ki je začel z določitvijo politike oziroma ciljev v skupščini DPS (npr. z zakonom, z družbenim planom, z resolucijo, itd.), preusmerja v samoupravno področje, v organe SIS in od tod v organe OZD, ki neposredno opravljajo te dejavnosti. To pomeni, da se linije izvajanja podaljšujejo preko upravljalških enot treh sistemov, prav tako pa tudi linije feed-backa, kar samo po sebi v veliki meri zavlačuje tok izvajanja; še bolj kot samo podaljševanje upravljalških linij, pa hromi tok izvajanja okoliščina, da gre za tri avtonomne sisteme, ki niso med seboj v izvajalskem-direktivnem odnosu, pač pa so si prirejeni. Zato so med njimi upravljalске linije prekinjene; zato je tako izvajanje nezanesljivo; če kolikor toliko funkcionira v smeri izvajanja, pa lahko rečemo, da v smeri feed-backa sploh ne deluje; to pomeni, da je to upravljanje brez feed-backa; tako upravljanje pa je upravljanje na slepo in ne omogoča korekcij v izvajanju niti informiranosti pristojnih organov o stanju stvari na »terenu«. Tako upravljanje ima vrsto neugodnih posledic za ves sistem. Ker pri takem upravljanju feed-back ne deluje, tudi ne more biti reakcij na feed-back, kar pomeni, da je sistem neobčutljiv in s tem nesposoben za reakcije na svoje okolje, da je nesposoben za prilagajanje, in da se nujno birokratizira. Državni organi sploh nimajo več pravega stika s terenom in nimajo informacije o stanju stvari. Na splošno kritiko razmer pa vendarle reagirajo, in sicer tako, da neprestano spreminjajo normativno ureditev posameznih področij; vendar tega ne delajo na podlagi feed-backa, pač pa na podlagi direktiv, ki se rojevajo v sferi politike; zato te spremembe niso nikdar aдекватne družbenim razmeram oziroma potrebam, pač pa izhajajo iz političnih vizij o prihodnosti, ki se anticipativno že sedaj uporabljajo kot izhodišča za novo ureditev. Tako ima nova ureditev že ugrajene napake, ker ne temelji na dejanskih razmerah. In tako je neustreznim mehanizem upravljanja sklenjen v začarani krog, ki se vrti v veliki odmaknjenosti od realnosti obstoječih razmer.

Pri taki ureditvi se seveda postavlja prašanje *odgovornosti za stanje* na posameznih družbenih področjih. Odgovornost za stanje je v našem sistemu jasno postavljena v ustavi, in sicer tako, da je za stanje na vseh področjih družbenega življenja, v okviru pravic ustrezne DPS, odgovoren izvršni svet skupščine DPS (drugi odstavek 393. člena republiške ustave SR Slovenije), za stanje na posameznem upravnem področju pa pristojni upravni organ DPS (drugi odstavek 197. člena republiške ustave SR Slovenije). V vseh DPS, ki sestavljajo državo – od občine do federacije – velja torej načelo, da so državni organi – izvršilni in upravni – odgovorni pred ustrezno skupščino za stanje v državi. Kar se te ureditve tiče je treba posebej opozoriti, da niti SIS niti OZD, ki neposredno opravljajo družbene dejavnosti, niso pred javnostjo odgovorne za stanje na področju, ki ga pokrivajo s svojim delom, pač pa so tudi za njihovo delovanje odgovorni navedeni izvršilni in upravni organi države. To je s sistemskega vidika tudi logično, saj so SIS in OZD samoupravne (avtonomne) organizacije, ki za svoje delo lahko odgovarjajo le lastnemu članstvu, ne pa javnosti.

Odgovornost za stanje na vseh družbenih področjih ne more pomeniti nič drugega kot objektivno odgovornost za vse, kar se zgodi na področjih, ki spadajo v okvir pristojnosti posamezne družbenopolitične skupnosti (ne le v okvir pristojnosti izvršnega sveta oziroma posameznega upravnega organa!). To pomeni, da ustava v citiranih določbah predpisuje, da nosijo naši izvršilni in upravni organi, tako odgovornost, kot jo imajo drugod v svetu vlade in ministrstva, ki razpolagajo z velikimi pooblastili in tudi z velikimi sredstvi; to je s pooblastili in s sredstvi, s katerimi je mogoče ne le učinkovito reagirati na neugodne pojave na kateremkoli družbenem področju, pač pa tudi preventivno delovati tako, da do neugodnih pojavov sploh ne pride. Stvari imajo kratko malo »v svojih rokah«.

Videli pa smo, da naši državni organi – izvršilni in upravni – na področju družbenih dejavnosti (pa tudi na drugih področjih) stvari nimajo »v svojih rokah«; kolikor ima te dejavnosti sploh kdo »v rokah«, so to SIS in OZD, ki te dejavnosti opravljajo. Država ima dejansko v rokah le zakon, ki ga lahko spreminja, v njegovo izvajanje pa ne more posegati; kot smo videli, niti ni sproti informirana o njegovem izvajanju; pristojni upravni organ lahko s SIS le »sodeluje«, »spremlja stanje«, »se medsebojno obvešča« (glej 262. do 265. člen zakona o sistemu državne uprave, Uradni list SRS, št. 24/79), nič pa ne more konkretnega storiti na terenu, da bi se eventualno pomanjkljivosti odpravile ali stvari premaknile z mesta.

Ko govorimo o odgovornosti, je treba računati s sistemsko zakonitostjo o ekvivalenci odgovornosti in družbene moči; ta zakonitost pomeni, da mora obsegu odgovornosti posameznega organa ali funkcionarja ustrezati obseg njegove (družbene) moči; odgovarja lahko samo tisti, ki ima ustrezno količino družbene moči; kdor te moči nima, ne more biti odgovoren. Moč pa je v pooblastilih (upravnih, finančnih, personalnih, organizacijskih, itd.) organov, s katerimi lahko učinkovito uveljavijo svoje odločitve.

Naši izvršni sveti in naši upravni organi spričo prikazanega položaja, ki ga imajo v procesu upravljanja družbenih zadev, nimajo družbene moči, da bi bili lahko dejansko odgovorni za stanje razmer v državi oziroma družbi; ne morejo biti odgovorni, ker nimajo moči, da bi učinkovito posegali v dogajanja na ustreznih področjih. V resnici se njihova odgovornost v praksi ne ugotavlja in ne izvaja. Ne glede na dogajanja na »terenu« v zvezi, s katerimi je v vsakem času dovolj razlogov za javno (politično) odgovornost za nezadovoljivo stanje – tudi na področju posameznih družbenih dejavnosti (npr. v zdravstvu, šolstvu, kulturi, itd.), se odgovornost državnih organov v nobenem primeru ne postavlja. Državnih organov – izvr-

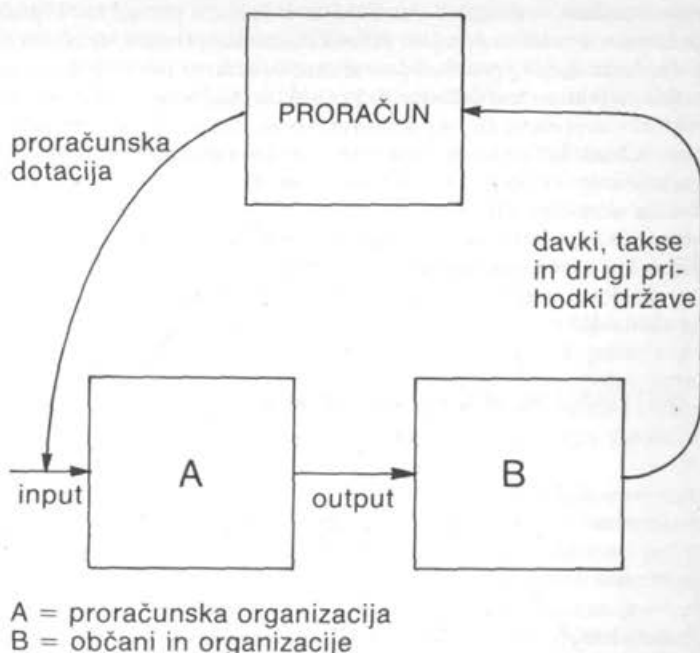
šilnih in upravnih – ni mogoče okriviti odgovornosti, ker je preveč očitno, da ne morejo odgovarjati, ker stvari nimajo »v rokah«; organov v SIS in OZD pa ni mogoče kriviti odgovornosti pred javnostjo, ker so – kot organi avtonomnih organizmov – lahko odgovorni le članom teh organizmov. Zato politične odgovornosti v taki ureditvi sploh ne more biti. Družba je s tem prikrajšana za izredno pomembni politični instrument, s katerim se lahko uveljavlja nadzor in vpliv javnosti na opravljanje javnih zadev in zagotavlja funkcioniranje države v vseh njenih funkcijah. Glede naše ureditve lahko postavimo naslednjo – paradoksalno – ugotovitev: z obstoječo realizacijo samoupravne urejenosti na področju družbenih dejavnosti (pa tudi nekaterih drugih dejavnosti) javnega pomena, ki je deklarativno imela za cilj, da omogoči ustvarjalne pobude in neposreden vpliv delovnih ljudi na opravljanje dejavnosti, je naša javnost izgubila skoraj vse možnosti nadzora in vplivanja na izvajanje teh dejavnosti.

Če je bil cilj deetatizacije teh dejavnosti debirokratizacija sistema, potem stanje, ki je razvidno iz gornjih shem in njihove analize, ni ugodno; nasprotno, lahko bi rekli, da so rezultati akcije v popolnem nasprotju s cilji, s katerimi je bila sprožena in utemeljena. Velikansko povečanje upravljalne sfere, ki je utemeljena v velikem številu novih organizacij, pomeni ob istih kapacitetah temeljnih dejavnosti zgolj večanje birokracije in administriranja. Gotovo je sicer, da so se v razdobju 30 let, odkar poteka navedena reorganizacija, povečale tudi kapacitete temeljnih dejavnosti na vseh ustreznih področjih. Toda to ne spreminja naših konstatacij glede povečanja upravljalne sfere v odnosu na temeljne dejavnosti. Ta odnos temelji na veljavnih načelih samoupravnega organiziranja teh dejavnosti in je glede na to logičen, je pa objektivno povsem nenormalen z vidika v svetu priznanih kriterijev za racionalno organiziranje, ki so nekoč veljali tudi pri nas.

III

Spričo prikazane upravljalne problematike, ki je z vidika racionalne organizacije sama po sebi neugodna, pa se vendarle postavlja vprašanje, ali niso morda s tako organizacijo doseženi kakšni drugi ugodni rezultati v zvezi s funkcioniranjem družbenih dejavnosti, ki eventualno odtehtajo prikazane negativne strani obstoječe ureditve, ali pa vsaj zmanjšujejo njihovo težo. Kajti povsod po svetu kritizirajo državo in njeno gospodarjenje, češ da je apriori neracionalno, potratno, neinventivno in birokratsko tako, da se praviloma ne more meriti s kvaliteto poslovanja v privatnem gospodarstvu. Zato prihaja država javne blaginje (Welfare state) v krizo in se iščejo drugi načini upravljanja družbenih dejavnosti, ki ne bi bili obremenjeni s pomanjkljivostmi državnega upravljanja. Zato si upravičeno lahko postavimo vprašanje, ali so s predmetno deetatizacijo prišle bolj kot prej do izraza ustvarjalne pobude delovnih ljudi npr. glede zagotavljanja sredstev za družbene dejavnosti in glede racionalne graditve mreže ustreznih ustanov ter glede racionalnega opravljanja dejavnosti. Skratka, ali so z izločitvijo družbenih dejavnosti iz okvira državnega upravljanja prišle do izraza kakšne prednosti samoupravljalnega reševanja navedenih problemov. Začnimo kar pri zagotavljanju sredstev, to je pri financiranju družbenih dejavnosti.

Dokler so bile družbene dejavnosti v okviru državne uprave, so se financirale iz državnega proračuna – tako kot državni organi in vse druge državne dejavnosti. Pri tem financiranju gre za proračunski model sistemske menjave, ki je prikazan na naslednji shemi IV.

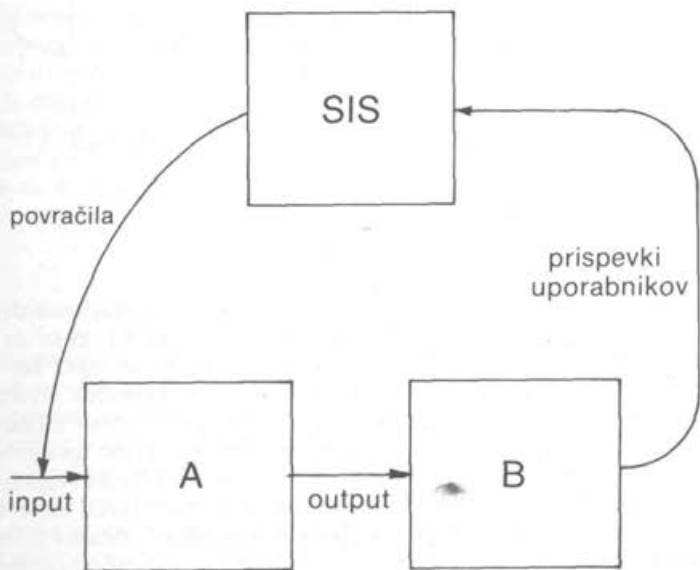

Proračunske organizacije – državni organi ali organizacije družbenih dejavnosti – so organizacijski sistemi (na gornji shemi prikazani pod A), ki se ne morejo financirati sami z ekvivalentno menjavo svojega outputa na trgu, ker njihove storitve niso tržno blago; te organizacije ustvarjajo sicer uporabne vrednosti kot svoj output, ki ga oddajajo v svoje okolje uporabnikom (na gornji shemi so uporabniki prikazani pod B), vendar za ta output neposredno od uporabnikov ne dobivajo nobenih plačil; potrebna sredstva za svoje poslovanje dobivajo od državnega proračuna; ta pa se polni s prihodki države, kot so davki, takse in drugi prihodki države, ki jih pobira država od davčnih zavezancev, občanov in organizacij; država predpisuje davke z zakoni, torej avtoritativno, in sicer po načelu, da več plača tisti, ki ima večje premoženje oziroma večje prihodke – ne glede na to, koliko je deležen storitev, ki jih dobi od države. Tu torej ne gre za ekvivalentno menjavo, kot velja v gospodarstvu (kolikor plačaš, toliko dobiš) pač pa za solidarnost, ki se izvaja s posredovanjem države in njenega proračuna. Brez te vloge države bi bilo človeštvo še danes v stanju, ki si ga skoraj ne moremo predstavljati; bilo bi brez komunalne in druge materialne infrastrukture, brez šol in brez drugih družbenih dejavnosti, in seveda tudi brez javne varnosti itd. Država je edini družbeni subjekt, ki lahko razpolaga z oblastjo, zaradi česar ima sposobnost, da lahko akumulira družbeno energijo s tem, da jo odvzema gospodarstvu in drugim subjektom, ki jo proizvajajo, ter jo prerazporeja subjektom, ki jo sami ne proizvajajo, pač pa jo potrebujejo za opravljanje neobhodnih družbenih funkcij – zlasti tudi družbenih dejavnosti. To je kvaliteta države, ki odtehta Marxovo tezo o nasilnosti države kot razredne organizacije, v kateri manjšina tlači večino.

Z deetatizacijo se je seveda postavilo vprašanje, kako nadalje zagotavljati sredstva za družbene dejavnosti; neposredno zaračunavanje storitev uporabnikom ni prihajalo v poštev, nadaljnje financiranje iz proračuna pa tudi ne. V prehodnem razdobju iskanja je prišlo najprej do režima družbenih skladov; družbeni skladi so bili finančni instrumenti, podobni proračunu; vendar so bili razbiti po področjih – namensko za posamezne dejavnosti, in sicer za družbene dejavnosti pa tudi za infrastrukturne dejavnosti (šolski, kulturni, vodni, cestni, itd. sklad); upravljali so jih upravni odbori; bili so torej avtonomni, vendar z dokaj ozko politično bazo in družbeno kontrolo – v primerjavi s proračunom, ki ga sprejema in njegovo uporabo kontrolira skupščina DPS.

Po ustavi iz leta 1974 pa je bil uveden obstoječi sistem financiranja, ki ga označujemo kot svobodna menjava dela (SMD). S tem smo dobili nov model sistemske menjave: sistemski model svobodne menjave dela, ki je prikazan na naslednji shemi V.

SISTEMSKI MODEL SVOBODNE MENJAVE DELA

A = OZD – izvajalec dejavnosti

B = občani in organizacije – uporabniki storitev

Sistemski model SMD naj bi zagotavljal financiranje družbenih dejavnosti (in nekaterih dejavnosti na področju materialne infrastrukture) brez samoregulacije tržnih zakonitosti in brez državne oblastvene intervencije; ne gre torej niti za tržni niti za proračunski model sistemske menjave; vlogo tržne samoregulacije oziroma državne intervencije naj bi nadomestili samoupravni sporazumi med uporabniki in izvajalci posameznih dejavnosti; mesto sporazumevanja je praviloma SIS kot organizacija uporabnikov in izvajalcev posameznih dejavnosti; oblika sporazumevanja je samoupravni sporazum o temeljnih planov za posamezne družbene dejavnosti ali drug samoupravni sporazum, ki podrobneje ureja vprašanja samoupravnega spo-

razuma o temeljnih planov SIS; samoupravni sporazumi se sprejemajo z referendumom delavcev v organizacijah uporabnikov in izvajalcev; predmet samoupravnih sporazumov so programi storitev ali opravljanje posameznih služb oziroma dejavnosti, ki jih opravljajo izvajalske OZD kot izvajalci na eni strani, ter finančna povračila za te storitve, ki jih plačujejo prek SIS delavci v organizacijah kot uporabniki teh storitev, in sicer v obliki prispevkov iz OD ali v obliki prispevkov iz dohodka OZD.

Čeprav je shema tega modela na prvi pogled povsem podobna shemi sistemskega modela proračunske menjave, pa so vse kategorije, ki opredeljujejo potek menjave, drugačne: pri proračunski menjavi gre za kategorije državne oblasti, pri SMD pa za kategorije samoupravljanja; tam je temelj menjave zakon, ki ga izda država, tu pa samoupravni sporazum, ki ga sprejemajo uporabniki in izvajalci v okviru SIS; tam je vir financiranja davek, tu pa prispevki; tam je posrednik finančnega pretoka državni proračun, tu pa blagajna SIS; tam daje država dotacije za financiranje izvajalskih organizacij, tu pa gre za povračila, ki gredo tem organizacijam za opravljeno delo. V celem krogotoku te menjave se srečujemo z novimi pojmi in novimi postopki, ki naj dokazujejo, da je bila končno najdena prava oblika deetatizacije tudi glede financiranja, kar je bil od vsega začetka največji problem te deetatizacije.

In vendar moramo ugotoviti, da se z novim modelom kljub novi frazeologiji pojmov, novim organizacijskim oblikam in novim postopkom v vsebinskem smislu stvari niso premaknile od državnega financiranja niti za milimeter; pač pa so se v upravljalnem smislu le strašansko zamotale in do nepojmljivih razsežnosti zbirokratizirale. Najprej je treba ugotoviti, da so vse našete nove samoupravne kategorije zgolj navidezne, in da za vsem stoji država, tako da brez države ta mehanizem sploh ne bi mogel funkcionirati; vsi prispevki v družbenih dejavnostih so določeni z državnimi predpisi, prav tako pa tudi partnerji sporazumevanja, oblika sporazumevanja in celoten potek finančnih transakcij; višina prispevkov pa je odvisna od izračunov, ki jih je zaradi usklajenosti družbenih potreb in zmogljivosti – mogoče napraviti le v državnem organu za finance, nikakor pa ne na nivoju partnerjev »sporazumevanja«. Če v posameznih primerih do sklenitve samoupravnega sporazuma ne pride, se uporabi neposredni državni predpis; in končno: prispevki in davki so enakovrstna finančna kategorija; v obeh primerih gre za finančni vir, s katerim se iz gospodarstva in od prebivalstva izloča del dohodka za potrebe javnega financiranja, to je za potrebe države in drugih dejavnosti javnega pomena, ki so del sodobne države; tudi pri davčnih zavezancih gre v obeh primerih za enakovrstno obremenitev njihovih kalkulacij; pa tudi država sama jih obravnava enako, kar je najbolj jasno videti pri sedaj že vsakoletnih zakonskih omejitvah uporabe sredstev za splošno (proračunsko) in za skupno (SIS-ovsko) porabo, kot se tudi »samoupravno« zbrana sredstva v SIS blokirajo enako kot proračunska sredstva DPS.

Ali bi lahko ob vsem tem rekli, da smo pač tam, kjer smo bili na vsem začetku iskanja novega modela financiranja družbenih dejavnosti? Odgovor je, da nismo tam, pač pa dosti na slabšem. Naj izpostavim samo dva vidika negativnih posledic, ki se vežejo na model SMD. Prvi je ta, ki je očiten na mikroravni: to je vidik zamudnih, kompliciranih in docela jalovih postopkov v zvezi s sklepanjem samoupravnih sporazumov, pri katerih udeleženci nimajo nobene možnosti za presojo in oceno vrednosti predmeta, o katerem se »sporazumevajo«, saj se programi družbenih dejavnosti ne morejo ponujati po koščkih za posamezne uporabnike, ampak le integralno; zato je njihova ocena možna le na makronivoju države oziro-

ma druge DPS; zato tudi udeleženci nimajo nobenega interesa za sklepanje teh samoupravnih sporazumov; gre za čisto birokracijo, ki pa požre velik del sredstev, ki bi šla sicer za financiranje temeljnih dejavnosti; ne gre le za stroške dolgotrajnih postopkov sporazumevanja, pač pa tudi za financiranje obsežnega aparata SIS-ov, ki nastopajo v tem procesu. Model je torej že sam po sebi energetsko bolj potraten od proračunskega, zlasti še, ker deluje razdrobljeno, za vsako področje posebej, dočim je proračun en sam, ker je univerzalen.

Še hujše pa so posledice na makro družbenem nivoju.

Vsaka sodobna država vodi na teh področjih premišljeno socialno državno politiko, pri kateri gre za usklajevanje družbenih potreb v okviru gospodarskih zmogljivosti družbe, ki se odražajo v proračunskih prihodkih države; ti izvirajo v pretežnem delu iz davkov od gospodarstva in od prebivalstva in jih ni mogoče določati voluntaristično, pač pa tako, da delujejo gospodarsko stimulatивно; ta sredstva so torej zmeraj omejena. Na področju družbenih dejavnosti prevzemajo države nase le tiste obveznosti, ki so v skladu z njihovo politiko neobhodne za obstoj in napredek družbe, praviloma pa ne celotnih dejavnosti – en block; na področju šolstva na primer prevzema sodobna država cele komplekse dejavnosti (npr. celotno osnovno in srednje šolstvo), na področju kulture pa le posamezne institucije nacionalnega pomena, izven tega pa eventuelno le sofinancira po določenih kriterijih druge institucije ustreznega pomena; na področju zdravstva financira država svoje institucije, ki so pomembne z vidika državne politike, ob teh pa deluje privatno zdravstvo. Skozi proračun države sproti usklajuje odnose med posameznimi dejavnostmi, znotraj posameznih dejavnosti pa usklajuje izgradnjo lastne mreže in eventuelno sodeluje pri izgradnji zasebne mreže ustanov, ki izvajajo konkretne dejavnosti.

Proračun torej ni le instrument javnega financiranja, pač pa obenem nepogrešljivi instrument politike načrtnega razvoja družbenih (in drugih) dejavnosti; proračun je temeljni instrument planiranja v javnem sektorju, in sicer učinkovitejši kot katerikoli element samoupravnega planiranja, ki smo ga imeli doslej pri nas; je tudi instrument usmerjanja in usklajevanja razvoja, obenem pa najustreznejši instrument kontrole in evidence vsega relevantnega dogajanja na terenu.

Pri nas pa smo z uvedbo SMD dokončno degradirali proračun na instrument financiranja samega državnega aparata – funkcionarskega in uradniškega in mu odvzeli vse ostale funkcije. S tem smo osiromašili sistem in odvzeli skupščini in vladi možnost, da realno in učinkovito vodi kakršnokoli politiko. Večina »kreativnega« *javnega denarja se sedaj pretaka mimo proračuna, mimo skupščinske politike in kontrole – po blagajnah SIS, daleč od vsakršnega vpliva javnosti. Pri nas sploh ni več pojmov kot so na primer: javne finance, javno financiranje, javna uprava, politična odgovornost – za opravljanje javnih zadev, itd. To pomeni, da ne izpolnjujemo več standardov sodobne države, ker se pri takem stanju ne ve, »kdo pije in kdo plača«; oziroma, ve se, kdo plača; plača v vsakem primeru celotna družba, v prvi vrsti pa gospodarstvo; družba plačuje vse račune, nima pa nobene besede pri naročanju in sestavi jedilnika. Družbi ostajajo kot obrambno sredstvo v taki situaciji zgolj intervencijski ukrepi, in sicer vsakoletne zakonske blokade sredstev za splošno in skupno porabo, kar učinkuje kot ustavljanje vlaka z zasilno zavoro, ker mehanizem pač nima nobenega finejšega instrumenta za uravnavanje brzine in izogibanja nevarnostim.*

Model SMD predvsem ne ustvarja nobenih dodatnih sredstev za financiranje družbenih dejavnosti, razen tistih, ki pritekajo iz zakonsko predpisanih prispevkov; glede tega torej ne more imeti nobene prednosti pred proračunom; gre zgolj

za javna sredstva, ki bi se morala uporabljati po režimu javnih financ – kot proračunska sredstva. Model SMD pa že pri samem izvoru sredstev ustvarja zgrešeno predstavo, da gre tu za nekakšna poslovno dogovorjena sredstva, ki ne pomenijo obremenjevanja gospodarstva in družbe. Po tej filozofiji seveda ni bilo ugovorov proti temu, da so se kompletne družbene dejavnosti preko modela SMD obesile na račun gospodarstva, česar ne bi preneslo še kakšno močnejše gospodarstvo, kot je naše. Po drugi strani pa omogoča ta filozofija neracionalno in nekontrolirano gospodarjenje s sredstvi, ki pritekajo v SIS. Neracionalno je seveda že to, da imamo namesto enega proračuna – desetine SIS-ovskih blagajn v vsaki DPS, z ustreznimi funkcionarskimi in uradniškimi aparati, ki sami po sebi požrejo precejšen del sredstev, namenjenih za temeljne dejavnosti.⁵

Glavni problemi pa se začenejo tam, kjer bi morali govoriti o državni ali republiški politiki. Te politike pravzaprav ni in je spričo SIS tudi ne more biti; SIS vodijo vsaka zase svojo politiko; to jim omogoča njihov visoko postavljeni položaj v družbenem sistemu, ki praktično eliminira vlogo skupščine in vlade na ustreznih področjih. SIS so države v državi, vsaka na svojem področju; med njimi ni nobenega usklajevanja, in sicer niti v horizontalnem smislu npr. na nivoju republike, niti v vertikalnem smislu – med republiškimi in občinskimi SIS-i. Kaj to pomeni za družbeno skupnost, je vsak dan bolj očitno in jasno. Neusklajeno so zrasle institucije v posameznih družbenih dejavnostih, ki presegajo potrebe, še bolj pa možnosti naše družbe, zlasti npr. na področju zdravstva, pa tudi na področju šolstva in celo na področju kulture. Zrastle so na podlagi velikih in vase zaverovanih ambicij, ki so uspele v določenem času angažirati velika sredstva za nove investicije na različne, v glavnem pa iregularne načine, vključno s političnimi pritiski.⁶ Sedaj pa se je pokazalo, da naša skupnost teh objektov ni sposobna niti vzdrževati; take institucije bremenijo naše bilance družbenih sredstev in vlečejo celo družbo k tlom, namesto da bi ji pomenile nova oporišča napredka. Ni se računalo na naravo teh dejavnosti, ki morajo biti usklajene z domačimi potrebami in zmogljivostmi in ne smejo biti predimenzionirane, saj ne morejo delati za izvoz.

Razen tega pa nimamo ustreznega instrumentarija za arbitriranje in odločanje. To je napaka – ali zgolj značilnost v statiki upravljanja naše družbe, ki nima centra za uravnoteženje nacionalnih potreb in nacionalnih zmogljivosti; nima odgovorne vlade, ki odgovorno arbitrira in odloča o nacionalnih vprašanih javnega pomena pod nadzorstvom parlamenta, v katerem so predstavniki vseh nacionalnih interesov. Ta ugotovitev velja glede vseh družbenih področij, najbolj pa je očitna prav na področju družbenih dejavnosti in na področju materialne infrastrukture, kjer je neposredno angažiranje vlade v sodobni državi neizogibno. To na svoj negativni način potrjuje tudi naša jugoslovanska izkušnja.⁷

SKLEPNE UGOTOVITVE

Pričakovanja, da bi z deetatizacijo družbenih dejavnosti omejili birokracijo, ki je zvezana z državnim upravljanjem teh dejavnosti, in spodbudili ustvarjalne pobu-

⁵ Glede tega, kolikšen je ta del sredstev, ki jih porabijo same SIS za sebe, je slišati najrazličnejše podatke; morda bi bilo mogoče v okviru te raziskave ugotoviti te podatke, vsaj za republiški nivo SR Slovenije.

⁶ Spomniti se moramo npr. samo na način, kako se je zgradil dom Ivana Cankarja v Ljubljani.

⁷ Odsotnost prave vlade se odraža, čeprav v drugačni smeri, npr. tudi pri financiranju JLA, ki si praktično sama določa sredstva, oziroma jih diktira ZIS-u in Skupščini, ker ta dva nimata dovolj moči, da bi o tem financiranju odločala po svoji presoji.

de delovnih ljudi, ki bodo neposredno upravljali te dejavnosti, se niso uresničila. Nasprotno, z osamosvojitvijo teh dejavnosti v samostojnih in samoupravnih OZD – in še posebej s poznejšo ustanovitvijo SIS, ki naj bi povsem izločile državo iz družbenih dejavnosti, je nastala na teh področjih izredna gostota upravljalških organizacij, s tem pa tolikšno povečanje upravljalškega in administrativnega dela, da so bile že samo zaradi tega ogrožene temeljne (družbene) dejavnosti – ne glede na gospodarsko krizo, ki je prihajala. Ta študija je pokazala logiko takega procesa, ki je bil sicer vnaprej predvidljiv, in bi se mu bilo mogoče izogniti, če bi avtorji reorganizacije poznali zakonitosti sistemov in logiko birokratskega modela (Webrovega) organizacije, ali če bi upoštevali opozorila strokovnjakov. Tako pa se je zgodilo, da so šli v borbo proti (državni) birokraciji z drugo (samoupravno) birokracijo. Ustanovitev vsake nove samoupravne organizacije je povečala sfero upravljanja, povečala birokracijo, obremenila družbo z novimi stroški in zmanjšala transparentnost dogajanja. Kako malo se meni življenje za dobre želje političnih avtorjev, kažejo prav SIS; te so bile zamišljene kot izraziti antibirokratski organizmi, s katerimi naj bi prihajala do izraza neposredna demokracija na področju družbenih dejavnosti. Vse po vrsti pa so se takoj oblikovale kot tipične birokratske organizacije z vsemi sistemskimi sestavinami takih organizacij. Rezultati opisane reorganizacije na področju družbenih dejavnosti so bili čisto nasprotje od postavljenih ciljev, vendar pa docela v skladu z ukrepi, ki so se izvajali.

Rezultati so v celoti negativni, zlasti z vidika racionalizacije upravljanja, ki je predmet te študije. Namesto zmanjšanja in poenostavitve upravljanja, kar mora biti cilj vsakega prizadevanja za racionalizacijo dela, imamo pred seboj neznansko povečanje upravljalške sfere; namesto skrajšanja upravljalških linij in linij feedbacka, imamo pred seboj njihovo podaljšanje preko novo nastalih organizmov, kar ne le, da podaljšuje in upočasnjuje upravljalške tokove, pač pa jih tudi seka, prekinja in jih dela nezanesljive; namesto neposrednega odločanja zainteresiranih, imamo pred seboj nepregledni labirint birokratskega odločanja in jalovega administriranja; namesto zmanjšanja birokratskega uradniškega in funkcionarskega aparata, imamo pred seboj njegovo veliko povečanje; namesto zmanjšanja stroškov, njihovo velikansko povečanje, ki gre na škodo temeljnih dejavnosti; namesto večje odgovornosti za kvalitetno odločanje in kvaliteto dela, imamo pred seboj zmešnjava glede pristojnosti med posameznimi subjekti in njihovo neodgovornost pred javnostjo. Tudi glede financiranja družbenih dejavnosti nova organizacija s SMD ne prinaša nič pozitivnega; ne ustvarja nobenih novih finančnih virov, pač pa ustvarja vrsto negativnih posledic na področju javnih financ, in sicer tako na mikronivoju glede financiranja posamezne izvajalske organizacije, kakor tudi na makronivoju v sferi državne finančne politike. Financiranje na nivoju neposrednih izvajalskih organizacij je nezanesljivo in navaja te organizacije na različna, bolj ali manj sumljiva pota finančnega poslovanja. Na makro nivoju pa se SIS-ovska ureditev s SMD konsistentno dopolnjuje s sistemom državne ureditve brez odgovorne vlade in brez kreativne in koordinacijske vloge proračuna. Ta ureditev povzroča, da pri nas sploh ne more biti usklajene politike razvoja na nivoju DPS (npr. na nivoju republike), pa tudi ne potrebne kontrole in evidence o uporabi sredstev na področju javnega sektorja. Posledice so najbolj očitne prav na področju družbenih dejavnosti, in se kažejo že na zunaj, na neracionalni ter s potrebami in možnostmi družbe neusklajeni mreži dragih institucij, ki so bile zgrajene po »horuk« sistemu, danes pa jih ni mogoče niti vzdrževati. Obstoječa ureditev predstavlja neznosno breme za družbo in gospodarstvo. Če nič drugega, mora že ta okoliščina sama po sebi izbiti sodu dno in izsiliti spremembe.

Finančni pritisk deluje že daljši čas, vendar ne v pravi smeri; po sili razmer se omejujejo sredstva za družbene dejavnosti, vendar ne za upravljalško – administrativno sfero, pač pa za neposredno izvajanje temeljnih dejavnosti. To je logično, vse dokler družba organizirano in neposredno ne poseže v ta dogajanja, pač pa prepušča reševanje finančnih težav »samoupravnemu« urejanju znotraj posameznih dejavnosti. »Samouprava« ne bo nikdar omejila sama sebe, pač pa bo omejevala delo izvajalcev – v skladu z zmanjševanjem pritoka sredstev, ki se »ustvarjajo« preko mehanizma SMD.

Zato se ne bo mogoče odreči nekaterim ukrepom v sferi države. Mislim, da bodo morali teči ti ukrepi v dveh smereh, in sicer: 1. v smeri zmanjševanja in poenostavljanja sfere upravljanja in administracije in 2. v smeri oženja temeljnih dejavnosti, ki jih zagotavlja in financira država oziroma družba iz javnih sredstev.

Ukrepi v smeri zmanjševanja in poenostavljanja upravljanja in administracije se ponujajo sami po sebi iz te študije. Gre enostavno za to, da se bomo morali – slej ko prej – odreči vsem posebnostim naše jugoslovanske ureditve, ki se niso izkazale, ustvarile pa so nam ogromne težave. Morali se bomo vrniti na organizacijo, ki jo pozna razviti svet, zlasti pa zahodna Evropa, katere del smo, in s katero se bomo morali meriti v vsem doglednem prihodnjem času – tako v uspešnosti gospodarstva, kakor tudi drugih dejavnosti, zlasti tudi družbenih dejavnosti. Z njim se bomo morali meriti tako glede vsebine dejavnosti, ki jih mora zagotavljati in financirati sodobna družba, in jih zato tudi upravljati v svoji režiji, s tem da mora biti ta režija čim bolj racionalna in čim manj obremenjena z birokracijo in administriranjem. Za vse preostale dejavnosti, ki jih ne more nositi država, bo treba poiskati ustrezne druge nosilce (zasebne, individualne in kolektivne) ali druge načine izvajanja (tržni, amatersko-ljubiteljski itd.). Kje bo morala biti potegnjena črta razmejitve med tistim, kar bo še financirala država, in tistim, za kar bo treba iskati druge načine na področju vsake od družbenih dejavnosti, bo dovolj težko vprašanje za politiko; bilo bi koristno, če bi v okviru te raziskave lahko ponudili kakšne rešitve – eventuelno vsaj prikazali primerjalne ureditve v kakšni primerni evropski deželi.

Kar se upravljanja tiče, zato ne bo dovolj, če ostajamo pri idejah o racionalizaciji SIS-ov in njihovih služb ter o racionalizaciji upravljanja v izvajalskih OZD. Razlog za težave ni SIS-ovska uprava, pač pa SIS same po sebi kot institucije, ki na mestu, kamor so postavljene, nimajo kaj iskati; na nivoju politike se morajo problemi družbenih dejavnosti reševati v skupščini oziroma parlamentu – skupaj in usklajeno z drugimi družbenimi problemi, ki se rešujejo s sodelovanjem države; na nivoju uprave pa se morajo reševati v okviru obstoječe (državne) uprave. SIS, take, kakršne so, nimajo nobenega stvarnega opravičila za svoj obstoj; celo, če ne bi finančno bremenile družbenega gospodarstva, bi jih iz razlogov racionalnega upravljanja morali likvidirati. Združevanje njihovih strokovnih služb in združevanje njihovih bančnih računov lahko štejemo le kot etapo k dokončni rešitvi tega vprašanja.

Seveda je mogoče, da se SIS – pod tem ali pod drugim imenom preosnujejo v nekaj drugega; morda v kakšne bolj operativne organe na nivoju izvajanja, ki bi skrbeli za ustvarjanje dodatnih finančnih sredstev – poleg tistih, ki bi jih zagotavljala država za ustrezne dejavnosti, ki jih sofinancira država, kot npr. kulturne dejavnosti; bili bi torej nekakšni upravni odbori samoupravnih finančnih skladov, ki bi se lahko ustanovili za ta področja, kot misli npr. D. Rupel (Delo, 14/1-1989). Seveda bi morali tak razvoj prepustiti naravnemu toku stvari na podlagi obstoječih interesov, sicer bi le ponovili napako s SIS-i.

Isto usodo, torej usodo likvidacije, pripisujem tudi financiranju po metodi SMD; da ta metoda nima nobene prave vsebine in nobenih pozitivnih učinkov v sferi javnega financiranja, povzroča pa veliko težav, je bilo prikazano v tej študiji. Kako nemogoča pa je po svoji zamisli in izpeljavi, pa se bo pokazalo takrat, ko bo v resnici zaživel tržno gospodarstvo oziroma tržno podjetje. Samo po sebi je razumljivo, da bo tako podjetje, s kakršnokoli lastnino že, plačevalo državi in občini predpisane davke; ni pa si mogoče predstavljati, da bi pred tako podjetje vsak čas prihajali še razni drugi interesi za prispevke na »samoupravni« podlagi, ki pa bi bila dejansko obvezna. Filozofija in praksa SMD nista v skladu z režimom tržnega gospodarstva in s filozofijo tržne države.

Preostane nam še sfera upravljanja v izvajalskih OZD, ki je, kot smo videli, prav tako preveč obremenjena z upravljaljskimi in administrativnimi posli, kar je posledica njihove statusne osamosvojitve po eni strani ter posledica njihovega statusnega izenačevanja z gospodarskimi OZD. Nekaj bo na poti racionalizacije in njihovega upravljanja po vsej verjetnosti storjenega s samo novo zakonodajo; kajti predpisi o podjetjih za te vrste organizacij ne veljajo, predpisi o združenem delu pa le začasno, do nove sistemske ureditve, ki bi morala biti bolj v skladu z naravo družbenih dejavnosti; to bodo morali biti predpisi, kakršen je bil zakon o zavodih, ki smo ga imeli pred uveljavitvijo zakona o združenem delu.

Ljubljana, 2/2-1989

Informacijska tehnologija in prostorsko-družbeni razvoj

1. Uvod

Prvenstveni cilj tega teksta je v tem, da nakažemo teoretsko zasnovan odgovor na izziv nove (informacijske) tehnologije in njenih prostorskih družbenih vplivov, posebno na lokalni in regionalni ravni. To pomeni, da bo naša obravnava bolj celovita in – vsaj v nekaterih delih – bolj splošna, kot je sicer v večini razprav o tem predmetu. Razkrivala naj bi skupne imenovalce široke raznovrstnosti navidezno nepovezanih predmetnih področij v okviru urbanega in regionalnega raziskovanja, pa tudi prek teh okvirov.¹

Čeprav je razmerje med tehnologijo in (prostorskimi) družbenimi strukturami in procesi znana tema v (urbani) sociologiji, sedanja situacija vendarle kaže na vrsto temeljnih sprememb, ki jih ni mogoče zadovoljivo pojasniti na podlagi že obstoječih konceptualizacij in pojasnjevalnih modelov. Iz več razlogov bi celo lahko pojmovali to tematiko kot nekakšno »konico« v (urbani) sociologiji. Sprememb, do katerih vodi nova tehnologija, ni mogoče pojasnjevati kot enostavno »dodajanje še več istega«. Prej bi lahko rekli, da gre za spremembe temeljnih načel teritorialne družbene organizacije. V tem smislu je visoka tehnologija izziv ne samo z vidika svojih družbenoprostorskih posledic, temveč tudi glede na potencialni teoretski in metodološki odziv sociologije na to dogajanje. Medtem ko se prvemu posveča določena pozornost, je drugo povsem odsotno. Inercija je močnejša kot pa zavest o potrebi po stalnem spremljanju odnosa med »teorijo in prakso« na tem področju.

Pod takšnim zornim kotom na široko odpiramo prostor svoje senzibilnosti, pa tudi relevantnih vprašanj, ki so do sedaj pretežno ostajala ob strani.² Tako se nam nakazuje usmeritev za nadaljnje raziskovanje, s katero naj bi po eni strani zmanjšali potrebni obseg empiričnega gradiva, po drugi strani pa povečali njegovo pojasnjevalno moč.³

¹ Npr., presenetljivo lahko ugotovimo, da komajda obstaja kakšno medsebojno oplajanje med urbano-regionalnim raziskovanjem na eni strani in komunikološkimi raziskovanji na drugi strani, četudi sta tako tehnologija kot prostor implicitno ali eksplicitno navzoča na obeh straneh.

² V tej zvezi naj navedemo oeceno, ki jo je o teoriji industrijske lokacije zapisala Doreen Massey (1984), str. 44: »Prišli smo ... že daleč naprej od klasične zasnove teorije industrijske lokacije, v kateri podjetnik ali manager nastopa na »prostorski površini« in sprejema »lokacijske odločitve« v kontekstu, ki je povsem ločen od zgodovine in družbenih odnosov. »Odločitev o industrijski lokaciji« je samo en moment v dokaj širšem ekonomskem, ideološkem in političnem polju. Toda obnem smo prišli tudi že daleč od tiste koncepcije sveta, ki vidi le enostavno nasprotje med kapitalom in delom v kontekstu, v katerem kategorije in imanentne tendence kapitalističnega načina proizvodnje nadomeščajo analizo dejanske zgodovine.«

³ V zvezi s tem naj opozorimo, da gre za splošno razhajanje med fizičnimi strukturami in družbeno dinamiko (vključno s tehnološkimi spremembami). Tehnologija, ekonomska in družbena struktura, kot tudi družbene vrednote so se značilno spreminjale precej hitreje kot pa fizične strukture grajenega okolja. Današnji problemi in konflikti v mestnem okolju, celo neodvisno od političnega sistema, v veliki meri izražajo prav nakazano neskladje. Grajeno okolje vsiljuje svojo lastno inercijo in kontinuiteto, ki – pogosto kar za dalj časa – prevlada celo nasproti revolucionarnim, tehnološkim in družbenopolitičnim spremembam na makro družbeni ravni. To se zlasti značilno kaže v mestih (kot sta, npr., Praga in Budimpešta), ki so ohranila fizično strukturo grajenega okolja, neodvisno od sprememb političnega sistema.

Zelo fragmentarno in pretežno deskriptivno raziskovanje, ki temelji le na ilustrativnih podatkih ter vsebuje visoko stopnjo naključnosti, ali pa se opira na preroške spekulacije o »megatrendih« ipd., ne more pomeniti ustreznega znanstvenega odziva na izziv sedanjih tehnoloških in prostorsko-družbenih sprememb. V tem smislu gre za paradoks, če po eni strani govorimo o (tretji) tehnološki revoluciji – kar implicira temeljno, kvalitativno družbeno preobrazbo – obenem pa še v naprej ostajamo v okviru empiricistične in pozitivistične tradicije. Tudi spekulacijo lahko razumemo kot znak, ki kaže na manko sociološke teorije. Tako kot je po eni strani značilno, da je sistematično raziskovanje našega predmeta šele v začetni fazi, je obenem nujno upoštevati, da gre za pomembno diskontinuiteto veljavnosti do sedaj znanih regularnosti prostorsko-družbenega prestrukturiranja. Tako, npr., ne moremo pričakovati, da bomo lahko pojasnjevali *prostor informacijskih tokov* na podlagi klasične teorije industrijske *lokacije*. Kako naj uporabimo koncept lokalne ali regionalne ravni v kontekstu satelitskih in sploh globalnih komunikacij? Kako naj razumemo produkcijski proces, če se v analizi omejujemo le na konkretni kraj, ko pa se dejanski proces odvija na ravni svetovnega sistema? Kako naj se omejujemo na »družbene strukture in geografijo proizvodnje« (tako kot nekateri neomarksistični raziskovalci) v obdobju, ko glavna smer spreminjanja nakazuje veliko razširjanje fleksibilnosti v prostoru in času in s tem tudi prostor za uveljavljanje procesa individualizacije? Ali je še primerno, da se osredotočimo na proizvodnjo kot poseben sektor, iz katerega izhajajo temeljne zahteve glede prostorske organizacije družbe? Kje je meja ločnica med proizvodnjo in potrošnjo? Ali znanost in izobraževanje pripadata ekonomski bazi ali nadgradnji, ali pa gre dejansko bolj za to, da je takšna konceptualizacija že preživela? Ali preusmeritev na proučevanje razredov, družbene (ne)enakosti in neenakomernega regionalnega razvoja izključuje preučevanje vse večje individualne raznovrstnosti znotraj družbenega razreda in znotraj regije – ali je združljivo z njim? Ali se v okviru sedaj prevladujočih teoretičnih razlag in preokupacij celo znotraj »nove urbane sociologije« upošteva, da od pomanjkanja prehajamo k izobilju informacij in do preobremenitve z njimi?

Konkretna analiza je pokazala, da je dinamika tehnološkega razvoja vse bolj odvisna od dogajanja na področju »raziskovanja in razvoja« in da je tudi to nadalje odvisno od značaja izobraževalnega sistema, ne le na ravni univerze, temveč tudi na ravni srednje šole in celo osnovne šole (Castells, 1987). Vendar pa je takšen »globalni učinek«, ki kaže na vse višjo stopnjo podružbljanja, daleč od sedaj prevladujočih preokupacij znotraj (stare in nove) urbane sociologije, prostorske (urbane) ekonomije in industrijske geografije. Ali to pomeni, da relativno precej ožja in toga konceptualizacija in teorija v zmeraj manjši meri zaobsega in pojasnjuje osrednjo dinamiko današnjih prostorskih družbenih sprememb?

Na prvi pogled nima naša tema ničesar skupnega z vprašanji, kakršna so študentska avtonomija ali avtoritarna pravila in odnosi med učitelji in učenci. Vendar pa analiza, ki jo je nedavno opravil Manuel Castells v Silicon Valley, potrjuje, da so ta vprašanja medsebojno tesno povezana. Npr., Castells pojasnjuje ugotovitve neke druge, bolj podrobne komparativne raziskave, in opozarja, da Japonci navzlic vsem prizadevanjem, da bi tehnološko dohiteli ZDA, še vedno zaostajajo za ameriškimi družbami na določenih kritičnih področjih. To pojasnjuje z občutnimi razlikami v univerzitetnem izobraževanju obeh dežel (in na podoben način se pojasnjuje tudi zaostajanje Evrope za ZDA). »Akademski sistemi so pretežno

vezani na birokratsko moč, tako da *hierarhične* pravice ne morejo biti ustrezno izhodišče za uveljavljanje raziskovalnih univerz v pravem pomenu besede. V tem smislu, iz različnih zgodovinskih razlogov, imajo ZDA še vedno značilno prednost« (prav tam, str. 12–13; podčrtal Z. M.).

Tako kvaliteta raziskovalno usmerjenega univerzitetnega sistema postane odločilni dejavnik v mednarodnem tekmovanju glede dinamike rasti informacijske tehnologije po posameznih regijah in krajih (kot je, npr., Silicon Valley). Vendar pa se preobrazba šole na podlagi informacijske tehnologije ne more uveljaviti neposredno in enostavno z uvajanjem računalnikov v šolski razred, temveč se mora pokazati v spremembi temeljnih načel delovanja same šole, z uvajanjem interaktivnih sistemov, s povezovanjem različnih virov informacij, s pripravo ekspertnih sistemov o različnih vprašanjih, ki zadevajo *avtonomi intelektualni razvoj študentov* (prav tam, str. 16, podčrtal Z. M.).

V zvezi z izzivi nove informacijske tehnologije se zastavlja vprašanje, ali se lahko še omejujemo na preučevanje tradicionalno razumljenega produkcijskega procesa ali ekonomske strukture družbe, ali na dihotomni model bipolarne strukture družbe? Ne glede na razlage klasikov marksizma⁴ že današnja empirična realnost sama po sebi ne dopušča, da bi zanemarjali spreminjajočo se vlogo vse večje raznovrstnosti skupin in posameznikov. Na točki, ko gre za uvajanje tehnološke inovacije, ali ko gre za uporabnike proizvodov nove informacijske dejavnosti⁵ – v obeh primerih posameznik postane ozko grlo reprodukcijskega procesa.

Nakazano omejevanje na okvire strukturalističnega mišljenja zanemarja vsebino humanistične filozofije in perspektiv. Vendar pa na takšni točki lahko začnemo razkrivati tudi možno stičišče obeh izhodišč oz. interpretacij. Gre za točko preobrazbe oz. prehoda iz logike »zero sum« k logiki »positive sum« – celo z vidika odnosov med sistemom in posameznikom. Če je v preteklosti družbena realnost dajala podporo alternativnemu »ali-ali« razumevanju odnosa med družbeno enoto (sistemom, skupnostjo) in posameznikom, informacijska doba odpira perspektivo »pozitivne vsote«. To pa je potem spet najširši kontekst in podlaga tako za podružbljanje (globalizacijo) kot za individuacijo.

Ali danes lahko ponudimo teoretski odgovor na empirično realnost, ki jo ni mogoče reducirati na bodisi prvo ali drugo od teh dveh nakazanih razvojnih logik? Kot je bilo že na splošno ugotovljeno v zvezi z raziskovanji v Jugoslaviji (torej državi, ki je zaradi regionalne ekonomske neenakosti in kulturnih razlik ekstremen evropski primer), ni logično pričakovati, da bi lahko kompleksno in heterogeno družbo uspešno pojasnjevali na podlagi enega samega, »čistega« modela.

Ovisno od države, regije ali mesta, ki nas zanima (npr. Silicon Valley kot ekstremen primer), lahko najdemo zelo različno mešanico »starega in novega«. Vendar pa so določena načela, ki jih lahko ekspliciramo kot konstitutivne elemente *kvalitativno različnih tipov prostorskodružbenih sistemov* (produkcijskih

⁴ Vendar pa naj pripomnimo (gl. tudi Vojan Rus, 1979, str. 258), da so celo po Marxu bogate individualne razlike in razvoj osebnosti spremljevalni pojav visoke stopnje družbenega razvoja.

⁵ V svoji analizi Silicijske doline je M. Castells (1987, str. 18) posegel tudi v daljnosežna vprašanja, kot, npr.: »Če so poslovno usmerjeni uporabniki nove informacijske tehnologije še vedno dokaj primitivni, potem si lahko predstavljamo, s kakšno težavo se bodo vključevali v sfero družbenih aktivnosti, ki ne zagotavljajo neposrednih ekonomskih koristi in kjer še vedno prevladuje kulturna zaostalost. Pri tem imamo v mislih možno uporabo novih tehnologij za raziskovalne procese, za notranje duhovno izkustvo, ki se kaže v novih glasbenih in umetniških izrazih, v jezikovni ustvarjalnosti, v zgradbah neomejene domišljije človeškega duha, podprto z učinkovitimi sredstvi, ki omogočajo reaktiviranje shranjenih informacij in povečano hitrost njihove obdelave. Tako se nam nakazuje široko novo področje kulturnega izražanja, do katerega prihaja s tem, da množica ljudi prevzema nove tehnologije za obravnavo simbolov.«

načinov), in sicer ne glede na to, v kolikšni meri so dejansko navzoči v konkretnih teritorialnih enotah.

3. Individualizacija in socializacija: od izključenosti k vzajemnosti

Če izhajamo iz izzivov, ki smo jih nakazali v prejšnjih poglavjih, se zdi potrebno, da na tem mestu povzamemo splošno paradigmo družbenega razvoja, vsaj v zelo poenostavljeni obliki (Mlinar, 1986; Teune in Mlinar, 1978). To paradigmo nakazujemo na bolj splošni ravni, da bi lahko pojasnjevala spremembe in se odzivala nanje, in sicer tako znotraj teritorialnih (lokalnih, regionalnih, nacionalnih) enot kot tudi preobrazbo teh enot samih. Pri tem predpostavljamo, da lahko urbani in regionalni razvoj pojasnujemo le v okviru splošne razvojne logike družbenih sistemov.

Prostorsko-družbeni razvoj lahko pojasnujemo kot protislovni proces, ki vključuje enotnost nasprotij socializacije (vse večje povezanosti, internacionalizacije, globalizacije) in individualizacije (vse večje avtonomije delov – skupin, posameznikov – znotraj širše celote). Pri tem pa se tako nosilci teh procesov kot tudi odnosi med temi procesi s časom spreminjajo. Inkompatibilnost obeh procesov – v tem smislu, da korak naprej na eni strani povzroča določen umik na drugi – se zmanjšuje z upadajočo amplitudo cikcakastih nihanj v teku časa, dokler ne pride do točke kvalitativne preobrazbe od izključenosti k vzajemnosti. Od tu naprej odnosa med individualizacijo in socializacijo ni mogoče več razumeti kot »zero sum game«, temveč prej v smislu »logike pozitivne vsote«. Višja stopnja povezanosti povečuje možnosti za višjo individuacijo in obratno.

Takšna razvojna logika nakazuje dolgoročno perspektivo – a) polarizacije in krepitve dveh identitet, t. j. globalnega sistema v svetovnem merilu in b) medsebojnega zblíževanja obeh, s krepitvijo neposrednih vezi, ki slabijo vmesne strukture (nivoje), katere presegajo.

Kako se vse to navezuje na mesta in regije ter na urbani in regionalni razvoj? Kje je pri vsem tem vloga tehnologije in prostorsko-družbenega prestrukturiranja? Prikazali bomo nekatere empirične reference za takšno razlago. Pri tem je treba upoštevati, da je prikazana paradigma zasnovana kot pojasnjevalni okvir dolgoročnih procesov. Glede na to »razvojno logiko« nimamo opravka z nekakšnim linearnim napredovanjem iz nižje k višjim fazam, vsekakor pa takšna razlaga lahko prispeva k selektivnosti in organizaciji raziskovalnega (spoznavnega) procesa. Pri tem razumemo, da je treba z enako občutljivostjo spremljati tako spremembe, ki kažejo na povečevanje avtonomije akterjev, kot tudi tiste, ki kažejo (mogoče v razširjenem teritorialnem kontekstu) na njihovo podrejanje. Podobno pa moramo biti pozorni tako na spremembe, ki vključujejo vse večjo medsebojno povezanost (na »višjih« ravneh teritorialne organizacije), kot tudi na tiste, ki kažejo na dezintegrativne procese (na nižjih ravneh).

4. Tehnologija in prostor: od lokacije k cirkulaciji

Na tem mestu nas še posebej zanima nova informacijska (komunikacijska) tehnologija. Prav ta vodi do največjih sprememb in odstopanj od tradicionalne teritorialne organizacije družbe. Do tega prihaja zato, ker:

a) ta nova tehnologija žadeva tokove in uporabo informacij, ki jih ni mogoče

pojasnjevati po načelih in v prostorskih okvirih distribucije in gibanja materialnih dobrin;

b) še zlasti telematika spreminja pomen fizične distance in to pomeni, da postaja klasična lokacijska teorija neuporabna.

Nova tehnologija radikalno zmanjšuje in v številnih pogledih praktično odpravlja časovno-stroškovno distanco. Med novostmi na področju informacijske tehnologije še zlasti izstopajo prav naprave in procesi, ki omogočajo preseganje fizične distance npr.: telekomunikacije, telegraf, telefon, televizija, telefaksimile, telekamera, teleks, teleport, telefilm, telemeter, telefoto, teleprinter, teletekst, telekonference, telemedicina, telebanka in še vrsta drugih, ki se nenehoma pojavljajo z novimi in novimi imeni (zlasti v angleščini), npr. »teletypesetter«, »telecommuting«, »teleprocessing«, »teleshopping« itd. Tu je seveda treba dodati tudi kabelski in satelitski prenos signalov. Za satelite je rečeno, da delujejo »neodvisno od distance« (Reinecke, 19, str. lot). Celotni učinek teh tehnoloških inovacij se kaže v možnosti poceni prenosa *slišnih, vidnih in podatkovnih* informacij na katerokoli razdaljo v skoraj »realnem času« (Edelson and Cooper, 1982).

V zvezi s tem so nam na voljo tudi že nekatere ugotovitve o prostorski organizaciji najpomembnejšega informacijskega kapitala – računalnikov. Računalniška sredstva (computing resources) se sicer prostorsko koncentrirajo, toda dostop do njih ni lokacijsko odvisen, ker jih je mogoče uporabljati prek telekomunikacijskih zvez. Glede na to prihaja do precejšnjih razlik v primerjavi z neinformacijskim kapitalom (tovarniška »mašinerija«), saj so sedaj delavci lahko ločeni in delajo na veliki oddaljenosti od svojega delovnega materiala. Končni učinek te prostorske diskontinuitete ali členitve dela in kapitala z vidika določenih regionalnih produkcijskih funkcij se kaže v tem, da prostorska variabilnost v produktivnosti dela ni več močno povezana s prostorsko porazdelitvijo kapitalnih vlaganj.

Geografski prostor izgublja svojo (klasično) determinacijsko vlogo.⁶ Lokacijska teorija postaja neuporabna. Lokacije ne moremo določati za nekaj, kar je v toku ali kroženju.⁷ To ne zadeva le posameznih lokacij, npr. tovarne, temveč zadeva tudi mesta, regije in teritorialne enote nasploh. V kontekstu sproščenega kroženja informacij tudi te enote izgubljajo svoje značilne posebnosti. Enaka informacija je praktično razpoložljiva v številnih (ali vseh) teh enotah, skorajda v »realnem času« in brez dodatnih stroškov. Lokacija zahteva določeno prostorsko izključnost, ki jo lahko razumemo v okviru logike »zero sum game«. Korist za en kraj v tem smislu pomeni izgubo za druge kraje oz. lokacije. V takšnem kontekstu se pojavlja tekmovanje in konflikt glede alternativne lokacije bogastva. V teh odnosih lahko pride do dominacije (izkoriščanja) in podrejenosti, do centralizacije in marginalizacije.

Vendar pa se ob vstopanju v informacijsko dobo nakazuje prehod iz »prostora krajev« (space of places) k »prostoru tokov« (space of flows) (Martin, 1981, Castells, 1985), kar pomeni tudi preseganje takšnih odnosov. *Prostor ne bo več opredeljeval identitete* posameznih skupin. Lokacija bi izgubila svoj pojasnjevalni pomen. Kar postaja pomembno, ni toliko ekskluzivna *lokacija*, akumulacija in posedovanje na prav določenem mestu, temveč *dostop* do bogastva informacij, ki krožijo.

Takšna dolgoročna, futuristična usmeritev lahko vendarle tudi že danes najde

⁶ Seveda pa gre za drugo vprašanje, če gledamo na prostor kot na »container«; tedaj prostor postaja vse bolj redka dobrina.

⁷ Celo pojem, kot je »stalno bivališče«, ki je v zvezi s (precej bolj omejeno) prostorsko mobilnostjo prebivalcev, v državah z visoko mobilnim prebivalstvom zgublja svoj pomen.

vrsto konkretnih, empiričnih potrditev oz. referenc. Tako npr. Antony Smith (1981) ugotavlja: »Za veliko podatkov pravzaprav ni mogoče reči, da so shranjeni na kateremkoli mestu, saj prehajajo od računalnika do računalnika po vsem svetu... Torej podatki nimajo neke končne *namestitve*... in jih ni mogoče postaviti v omejene teritorialne okvire.« (podčrtal Z. M.).

Kot številni drugi avtorji tudi Smith (prav tam) postavlja značilno vprašanje o pretoku podatkov prek meja (transborder data flow): »Za podatke je fizično nemogoče vzpostaviti takšne kontrole, kot so bile uvedene za materialne dobrine in za informacije na papirju, čeprav bodo to na svetu gotovo poizkušali še nekaj let«. Kolikor pa se tako meje odmikajo, v tolikšni meri tudi teritorialne enote *izgubljajo svojo kontrolno vlogo* in s tem tudi svojo identiteto.

Kar je Smith ugotavljal na nacionalni ravni, se zdi – neposredno ali posredno – uporabno tudi za nižje ravni teritorialne organizacije.⁸

Vprašanje o *hrambi* na določenem mestu ali *kroženju* (cirkulaciji) lahko ilustriramo tudi s spreminjajočo se funkcijo knjižnic. Knjižnice namreč vse bolj in bolj dobivajo vlogo oskrbovalcev informacij, medtem ko se relativno zmanjšuje njihova funkcija nekakšnih *hraniteljev znanja* (Ruben, 1985, str. 7).⁹ Lahko bi rekli, da je konkretna posest določene zaloge knjig na določeni lokaciji vse manj pomembna v primerjavi z dostopnostjo do širše nacionalnih ali mednarodnih distribucijskih sistemov.¹⁰ Ta prehod od lokacije k cirkulaciji je najbolj značilna sprememba v sferi informacij, vendar pa kaže svoj pomen tudi v mobilnosti dobrin in ljudi. S povečano dostopnostjo in manipulabilnostjo informacij prihaja tudi do *zmanjšanja količine zalog* materialnih dobrin. To pa se nadalje kaže v fizični strukturi grajenega okolja, npr. v zmanjšanju skladiščnih prostorov (Mandeville, 1983, 66).¹¹

5. Družbena hierarhija in prostorsko prestrukturiranje: produkcijska sfera

Vrsta raziskovanj produkcijskih procesov je opozorila, da nova informacijsko-komunikacijska tehnologija vpliva na (re)distribucijo kontrole, in sicer na dokaj protisloven način. Po eni strani vodi k decentralizaciji vsakdanjega poslovnega odločanja, po drugi strani pa k centralizaciji strateške kontrole (Murray, 1983, p. 89). Vendar je pri tem treba upoštevati še dodatno ugotovitev: »Uvajanje informacijske tehnologije privede do tega, da zbiranje informacij, ki ga je prej opravljalo nadzorno osebje, postane nepotrebno, saj se *tovarniška hierarhija* spreminja tako,

⁸ To vključuje tudi njegov sklep, da če je nacionalni občutek neodvisnosti in suverenosti vezan na kontrolo informacij, bodo v bodoče pri tem vse večje težave (prav tam, str. 127).

⁹ Za knjižnice so bistveno pomembne nove tehnologije in elektronsko založništvo. Koncept knjižnice kot tistega mesta, kamor ljudje pridejo, da pregledajo in si sposodijo tiskane dokumente, se umika predstavi o splošni instituciji, ki si prizadeva zadovoljevati informacijske potrebe svojih klientov. Takšna perspektiva v veliki meri temelji na možnostih, ki jih nudita komunikacijska in informacijska tehnologija; s tem postajajo informacije dostopne tudi brez fizičnega stika med posameznikom in knjigo (Ruben, 1985, str. 5).

¹⁰ Informacijske službe, ki temeljijo na svetovnih telekomunikacijah, zagotavljajo dostop do več kot 800 baz podatkov... Čeprav so univerze tradicionalno vzdrževale svoje lastne obsežne zbirke knjig in drugega gradiva,... danes na splošno najemajo uporabo številnih sistemov dostopa in iskanja informacij... (Hayes, 1986, 88).

¹¹ V Ljubljani smo preučili spremembe, do katerih je prišlo na podlagi uvedbe t. i. radio-taksija. Pred tem je bilo možno najeti taksi le na nekaj taksi postajah. Vsaka vožnja je bila opravljena neodvisno od drugih, kar je pomenilo, da je bilo treba opraviti polni krog od postaje do potnika, nato do namembnega mesta in nato spet nazaj na postajo. Nova komunikacijska mreža je omogočila zmanjšanje praznih voženj in nasploh prispevala k prehodu od bolj stacionarnega k bolj mobilnemu značaju te službe. Enaka vprašanja, toda v mnogo širšem obsegu, zadevajo tudi izključno rabo osebnih avtomobilov nasploh. Koliko prostora in sredstev je potrebnih, da imamo na razpolago (pretežno) neuporabljene osebne avtomobile v okviru določenega mesta?

da od ukazovanja v proizvodnji prehaja k bolj subtilni obliki, ki se kaže v političnem posredovanju... (mediaciji)... Za tovarniške in pisarniške delavce računalnik pomeni bolj striktno kontrolo na podlagi povsem neosebnega in oddaljenega središča, ne pa na podlagi neposredne konfrontacije s tovarniško hierarhijo« (podčrtal Z. M.). Tako torej lahko računalniško podprti management vsaj do določene mere nadomesti vlogo *tovarniške hierarhije*. Enake protislovne tendence v smeri k decentralizaciji proizvodnje in centralizaciji vodenja v zgoščeni obliki prikazuje tudi Ferraris (1981, 25): »Nova tehnologija proizvoda (modularizacija), proizvodnje (avtomatizacija), in informacije (distribuirana informacija in telekomunikacije) odpira nove možnosti procesu decentralizacije dela in strojev, ki poteka vzporedno s koncentracijo managementa in kontrole. To omogoča preseganje zgodovinske tendence k fizični koncentraciji dela in fiksnega kapitala kot nujnega pogoja za centralizacijo upravljanja in za dobiček«.

Nova tehnologija, hierarhična organizacija in prostorsko (pre)-strukturiranje, tri osrednja vprašanja naše analize, so, kot smo prikazali, medsebojno tesno povezana. Glede na našo paradigmo razvoja vidimo korak naprej v spremembi hierarhije od ukazovanja (dominacija – podrejenost) k posredovanju, ki zahteva višjo stopnjo avtonomije vključenih akterjev. Vendar pa se vse to pojavlja v omejenem kontekstu (tovarne) in značilni odnosi dominacija – podrejenost se prenašajo na višjo raven in v širše prostorske okvire.

Istočasno uporaba računalnikov v procesu odločanja omogoča *večstranske vhodne informacije* iz raznovrstnih virov ter obenem tudi medsebojno neodvisne alternativne analize problemov. Na ta način se *objektivizira* proces odločanja (Simon, 1979, 227). To pomeni omejevanje arbitrarnosti kot ene od značilnih razsežnosti v odnosih dominantnost-podrejenost. Namesto enostranskega upoštevanja povečujočega se števila izborov moramo upoštevati tudi širjenje območja izključevanja diskrecionarne moči. Tako je zlasti na podlagi standardizacije vse več vprašanj izključenih iz procesa odločanja.

Uporaba računalnikov znotraj in prek okvirov produkcijske sfere sama po sebi še ne bo spodkopala hierarhičnih struktur. Vendar pa kompjuterizirana komunikacija ne more biti omejena na »linearni model« komunikacijskega procesa, ki predpostavlja različni vlogi pošiljatelja in prejemnika. Nekateri avtorji so celo prepričani, da je v kompjuteriziranem komuniciranju zelo malo tiste sistemske aktivnosti, ki je neodvisna od uporabnikov oziroma udeležencev. Tisti posamezniki, ki uporabljajo sistem, obenem tudi določajo njegovo vsebino. Kompjuterizirana komunikacija je – kot pravijo – vsaj *potencialno zelo demokratični proces*« (Rogers and Rafaeli, 1985, 1–7). Takšnega stališča ne moremo sprejeti brez vsakršnih pridržkov, če upoštevamo današnje dejanske razmere. Vendar pa zasluži pozornost kot načelo, ki bo dolgoročno lahko dobivalo na svojem pojasnjevalnem pomenu.¹²

Še vedno imamo opravka z zelo divergentnimi razlagami te teme. Pelton (1983, 61) je, npr. prepričan, da dvosmerna televizija, računalniško podprti postopki nadziranja (monitoring), kot sta, npr., »keyword analysis« in satelitska kontrola, omogočajo, da pride do takšne stopnje politične kontrole in podrejanja, o kakršni v preteklosti še sanjati ni bilo mogoče.

¹² Omenjena avtorja nadalje razčlenjujeta to vprašanje in zastopata stališče, da »v središču komunikacijskega procesa ni nikakršnega posameznega sporočila. V kontekstu kompjuterizirane komunikacije ni več možno razlikovati med sporočilom in povratnim sporočilom (feedback). Če ‚pošiljatelj‘ ni različen od ‚prejemnika‘ in ‚sporočila‘ ni mogoče razločevati od njegovega ‚feedback-a‘, potem to kaže, da je verjetno treba zamenjati tudi model, ki temelji na teh konceptih.« (prav tam, 108).

Nora in Minc (1978) sta pojasnjevala informacijo in informacijsko tehnologijo kot novo obliko kapitala, katerega obvladovanje omogoča tudi krepitev novih oblik politične oblasti in dominacije. Informacijsko tehnologijo lahko obravnavamo kot tisto, ki ustvarja možnosti za novo razredno delitev na *informacijsko bogate* in *informacijsko revne*, na posameznike, lokalne skupnosti, regije, države in gospodarske bloke. Vendar pa je fleksibilnost informacijske tehnologije takšna, da prestrukturiranje bodisi *krepi obstoječe* odnose ali pa jih *radikalno spreminja* (Locksley, 1986, 91).

Obstoječa struktura moči v poslovnem svetu je preprečevala širjenje informacijskih tehnologij znotraj velikih organizacij. Istočasno se pojavlja tudi meja pri nadomeščanju vertikalno toge birokracije s fleksibilnimi horizontalnimi omrežji, kar omogoča ta tehnologija. »Poudarek na mrežnem delovanju (networking) kot bolj produktivni in ustvarjalni obliki industrijske organizacije sedaj dobiva tudi tehnološko podlago, tako da se lahko razširja v obliki on-line informacijskih sistemov. Vendar pa . . . velike korporacije kažejo težnjo, da bi uporabljale informacijsko tehnologijo v svoji verziji Orwellovega 1984, toda s tem obenem v precejšnji meri izpodkopujejo svoje možnosti, saj so enosmerni terminali in centralizirani spomin komajda lahko izziv za fleksibilnost in zmožnost obdelave, ki jo imajo človeški možgani. Tako se lahko informacijske tehnologije, z njimi pa tudi njihovi izumitelji in producenti, uveljavljajo samo, če pride do prestrukturiranja organizacijske logike poslovnega sveta« (Castells, 1987, 18).

Nova informacijska tehnologija se torej spopada z obstoječo hierarhično organizacijo, ki jo lahko razumemo kot znak nizke stopnje individuacije in socializacije. Industrijska organizacija, ki temelji na dominaciji in podrejanju ter na enosmernih komunikacijah, je v bistvu neskladna s temeljnimi postulati računalniške tehnologije. Le-ta implicira avtonomijo akterjev v okviru fleksibilnih horizontalnih omrežij, ki omogočajo visoko stopnjo medsebojne povezanosti vrste različnih udeležencev v procesu (re)produkcije znotraj in prek okvirov dane teritorialne enote.

Današnja stvarnost v večini držav, za katere imamo na voljo podatke iz »empiričnega raziskovanja«, pa še vedno vključuje konfliktno odnose – v smislu logike »zero sum game« – med delom in kapitalom z jasnimi prostorskimi in lokacijskimi posledicami. Prostor je še vedno pomembna intervenirajoča spremenljivka, ki določa tako avtonomijo in moč kot tudi povezanost ali organizacijo vključenih udeležencev. Tako, npr. Storper in Walker (1983, 34) ugotavljata, da je *prostorska delitev dela* pravzaprav prostorka delitev *znotraj* dela. Porazdelitev delavstva na poklice, industrijske panoge in kraje preprečuje enostavno razredno identifikacijo in solidarnost. S povečanimi lokacijskimi možnostmi si kapital lahko zagotavlja toliko bolj dominantno vlogo, saj lahko delavce v različnih krajih izigrava ene nasproti drugim in tako uveljavlja načelo *divide et impera!*¹³

Raziskovanje v Angliji (Massey, 1978, 50) je pokazalo, da sedanje spremembe v proizvodnji sproščajo nekatere industrijske panoge, tako da niso več lokacijsko odvisne od neizrabljenih zmogljivosti kvalificiranega delavstva. Takšne spremembe so omogočile lokacijo izven glavnih industrijskih somestij, vendar znotraj manj razvitih območij na podeželju. Pri tem pa je značilno, da najdemo v teh mestih

¹³ Storper in Walker nadalje razčlenjujeta strategijo delodajalcev, ki določajo spremembe na lokalni ravni: rekrutiranje delavcev izven kraja, ki nimajo posebnih navezov na lokalne skupnosti; diskriminatorno najemanje delavcev iz različnih krajev v različne kategorije zaposlitev, s čimer naj bi vnesli neenotnost med delavce; gradnja posebnih stanovanj ali tovarniških mest, s čimer naj bi si zagotovili večjo kontrolo tudi izven delovnega mesta; premeščanje dejavnosti na tovarniške lokacije izven naseljenih mest, s čimer spravljajo v težave starejše industrijske kraje, gre pa tudi za neposredno poseganje v lokalno politiko.

veliko brezposelnih, nekvalificiranih delavcev, ki potem ta mesta zapuščajo. Zakaj torej to prehajanje na območja izven somestij? Vsaj hipotetično je takšne lokacijske premike mogoče pojasnjevati kot način izogibanja konfliktu s sindikati. Poleg tega naj bi bila rezervna delovna sila v mestih *dražja* ter *sindikalno bolj organizirana* in *militantna*. Iz tega sledi, da se kapital bolj nagiba k disperziji, kot pa da bi uporabljal to delovno silo. V tem smislu lahko razumemo, da so majhna mesta postala najbolj zanimive, privlačne lokacije. Dolgo časa je veljalo, da so bila stara industrijska mesta baza najmočnejših sindikatov. Močno upadanje industrije v njih pa je izpodkopal tudi to moč. Istočasno manjše povpraševanje po kvalificiranem delu še povečuje možnosti upoštevanja različne militantnosti in stopnje organiziranosti delavstva kot lokacijskih faktorjev (prav tam, 50–51).

Primerjalno raziskovanje *pogostosti stavk* glede na velikost tovarne, ki ga je opravil Prais (1982), je pokazalo, da je v Veliki Britaniji v tovarnah z nad 2.000 delavci 50-krat večja »ranljivost za stavke« kot pa v tovarnah z manj kot 100 delavci.

6. Decentralizacija proizvodnje – *divide et impera* ali kaj več?

Kot smo že nakazali, proizvodnje ne moremo (več) obravnavati kot poseben sektor, temveč jo je treba postavljati v kontekst celotnega reprodukcijskega ciklusa (sem vključujemo, npr., tudi izobraževanje, znanost, ipd.). Vendar pa moramo na sedanji stopnji informatizacije družbe še vedno posvečati pozornost tudi procesom v značilnem jedru industrijske proizvodnje, t. j. v tovarni, ker le tako lahko pojasnujemo njeno, na novi tehnologiji temelječe odpiranje v fizičnem in družbenem prostoru.

V zgodnjih fazah industrializacije (v nekaterih državah pa tudi danes) sta visoka koncentracija delavstva in velikost tovarne bili nekakšna simbola modernizacije in visoke stopnje podružbljanja. Na nizki stopnji prometne in komunikacijske tehnologije je bila alternativa samo – atomizacija. Danes pa gre za trend k geografski disperziji proizvodnje, ki kaže tako kvantitativno rast kot kvalitativno spremembo. Z novo tehnološko infrastrukturo višje povezanosti *geografska ločenost* ne pomeni več funkcionalne dezintegracije. To je znana logika, ki se kaže v procesu de-urbanizacije.

Druga razsežnost zadeva morebitne spremembe v hierarhični strukturi in še zlasti v položaju delavcev. Decentralizacije proizvodnje lahko – upoštevajoč omejeno fleksibilnost delavcev – negativno vpliva na njihovo »pogajalsko moč«. Količnik širša teritorialna razpršenost še vedno zmanjšuje stopnjo njihove povezanosti (organizacije), toliko je tudi instrumentalna z vidika ohranjanja obstoječe hierarhične strukture.

Tu se bomo oprli na nekatere zelo pomembne ugotovitve raziskave, ki jo je opravil Murray (1983) v Italiji. Murray se je osredotočil na vprašanja o militantnosti delavstva, tehnoloških spremembah in različnih oblikah decentralizacije. Od zgodnjih sedemdesetih let so velike firme v Italiji zmanjševale velikost tovarn s tem, da so proizvodni ciklus razcepili na več tovarn s tem, da so proizvodni ciklus razcepili na več tovarn in povečali prenašanje dela na široko in rastoče omrežje majhnih firm, obrtniških delavnic in na delavce na domu. Murray nakazuje, da kombinacija avtomatizacije in decentralizacije¹⁴ služi za uničevanje *moči in avtono-*

¹⁴ Izraz decentralizacija proizvodnje uporablja za označevanje geografske disperzije in delitve proizvodnje ter še zlasti difuzije in drobitve delavstva. V ožjem smislu označuje pregon proizvodnje in delavstva iz velikih tovarn, bodisi v obliki decentralizacije znotraj iste firme (splitting-up) bodisi v obliki decentralizacije, ki pomeni prehajanje v druge firme (putting-out) v okviru nacionalnega gospodarstva.

mije najbolj militantnega in povezanega dela italijanskega proletariata in da je takšna strategija tudi dejansko doživela dokajšnji »uspeh«. Avtor nadalje prikazuje, da uporaba informacijske tehnologije pri upravljanju proizvodnje kapitala omogoča le večje potencialne kontrole nad delavci v velikih tovarnah, temveč mu omogoča tudi to, da koordinira proizvodnjo in izkoriščanje delavstva, ki je vse bolj razpršeno na manjše proizvodne enote, na obrtniške delavnice in »domove-tovarne«. Tako sta preobrazba velike tovarne in nastanek majhnih produkcijskih enot precej otežila vsakršno kolektivno akcijo.

Kot najpomembnejši faktorji, ki vplivajo na velikost tovarne, kar je potem spet povezano s prostorskim prestrukturiranjem, kot tudi z avtonomijo in močjo delavstva, so bili identificirani naslednji:

a) Deljivost produkcijskega ciklusa za določen proizvod vpliva na stopnjo, do katere je mogoče ta cikel deliti na ločene tovarne. To je še posebej vezano na proces modularizacije. Pri tem gre za standardizacijo glavnih sklopov posameznih delov proizvoda, ki so temeljni moduli tega proizvoda in jih je mogoče izdelovati v različnih tovarnah ter kasneje sestaviti (gre torej za standardizacijo delov, obenem z diverzifikacijo proizvodov). Vsak modul je sestavljen ločeno in na ta način je proces montaže skrajšan. Na ta način se torej odmikamo od koncepta o velikem številu delavcev ob tekočem traku, z vsemi nadaljnjimi implikacijami, ki smo jih – vsaj okvirno – že nakazali, tako za delavce kot za prostorsko prestrukturiranje.

b) Tehnologija: z uvedbo mikročipa v proizvodnjo številnih izdelkov se uveljavlja tudi prehod od elektromehaničnega k elektronskim kontrolnim sistemom. To vodi k zmanjšanju dela s stroji v proizvodnji. Sedanje tehnološke spremembe torej tudi v tem smislu – vsaj potencialno – vplivajo na decentralizacijo in zmanjševanje velikosti tovarne.

c) Uvajanje računalniško podprtega managementa omogoča, da se proizvodnja cepi na manjše enote, ki jih je lažje kontrolirati, poleg tega pa je koordinacija proizvodnje v teh enotah (tovarnah) olajšana.¹⁵

d) Neugodni »industrijski odnosi« – kot smo že zgoraj nakazali – so pomemben razlog za zmanjševanje velikosti tovarne in za premestitev proizvodnje; istočasno pa prehod na proizvodne enote manjšega obsega postavlja tudi meje za avtonomno organizacijo delavcev.

e) Prenos proizvodnje na druga podjetja (putting-out) in geografska razdrobitev proizvodnje se kaže v nenehni rasti zaposlenosti v majhnih proizvodnih enotah. Z uvajanjem informacijske tehnologije lahko razkrivamo tudi težnjo po prehajanju neposredne kontrole nad delavci na ravni posameznega obrata oz. delavnice v okviru velike taylorizirane tovarne k bolj razčlenjenem in fleksibilnem sistemu organizacije proizvodnje, kjer se delovni proces razširja prek tovarne pa vse do obrtniške delavnice.¹⁶

f) Vzporedno z večjim obsegom prenašanja proizvodnje na druga podjetja

¹⁵ Financial Times (1982) je objavil npr. podatke o tem, da se General Motorsov avtomobil »S« izdelujejo v evropskem GM produkcijskem omrežju, ki zaposluje 120.000 delavcev, razdeljenih na 39 tovarn in 17 držav.

¹⁶ Murray je razkril, kako tržni odnosi ogrožajo obrtnikovo eksistenco in zagotavljajo visoko stopnjo »samo-izkoriščanja«, ki ga dodatno zaostrojuje paternalistični despotizem majhnih podjetnikov. Pri tem ugotavlja, da »outworkers« dobivajo do 50% nižji dohodek kot njihovi kolegi v tovarni. Vendar je šlo v proučevanem primeru predvsem za ženske, ki so delale v majhnih delavnicah, kjer niso imele zakonske in sindikalne zaščite. Vendar pa z nadaljnjim širjenjem informacijske tehnologije in upoštevanje izkušnje dela na domu tudi iz drugih držav lahko rečemo, da »putting-out« ne pomeni le avtonomije »samo-izkoriščanja«, temveč tudi možnosti za samouresničevanje.

(putting-out) prihaja tudi do različnih oblik delitve oz. cepitve produkcijskega procesa med tovarnami istega podjetja (splitting-up). Ena od teh seže celo tako daleč, da podjetja izgubi osrednjo tovarno in postane skupek »ločenih delavnic«. Večje transportne stroške – posebno v nerazvitih kmetijskih regijah – zlahka nadomesti »industrijski mir« (ni stavk ipd.) v takšnem okolju.

Murray tako ugotavlja, da so decentralizacija, avtomatizacija in informacijska tehnologija učinkovita sredstva v spopadu kapitala z organiziranim delavstvom, njegovo močjo in avtonomijo. Njegova analiza razkriva številne medsebojne odvisnosti med tehnološkimi spremembami, produkcijskimi procesi in prostorskim prestrukturiranjem, posebej z vidika delavskih interesov. Vendar je celotna slika, do katere se tako dokoplje, nekoliko enostranska. Temelji predvsem na ugotovitvah, ki veljajo za začetno fazo razširjanja nove tehnologije. Ta faza že sama po sebi implicira koncentracijo kontrole in krepitev odnosov dominacije in podrejenosti. Vendar pa nadaljnje širjenje tehnologije lahko omogoči tudi prehajanje od enosmernih k dvosmernim komunikacijam, od hierarhičnih odnosov k horizontalnim omrežjem in od bilateralnih komunikacij k splošnim informacijskim tokovom. Seveda pa vse to zahteva različen, t. j. dosti širši časovni okvir obravnave. Tako torej tisto, kar se na prvi pogled zdi medsebojno izključujoče – dokler ostajamo pri statičnem preseku, lahko dobi različen pomen znotraj celotnega ciklusa difuzije posameznih tehnoloških inovacij.¹⁷

7. Neenakost in raznovrstnost

V literaturi obstajajo številne protislovne razlage o vplivu nove tehnologije na (re)distribucijo moči in kontrole. Po eni od razlag telekomunikacije zmanjšujejo geografsko koncentracijo prebivalstva, toda istočasno povečujejo koncentracijo moči in kontrole, ker nova tehnologija omogoča kontrolo periferije iz enega središča. Drugače je v družbah z nizko razvito tehnologijo, kjer se močna kontrolna središča ne morejo uveljaviti. Drugi argument nakazuje, da lahko pride tudi do nasprotnega primera, do tega, da periferija močno kontrolira središče s pomočjo telekomunikacij (Kellerman, 1984, 241.)

Bolj dinamičen prijem pa bi nam razkril tole: prvič, kot smo že nakazali, ne gre za absoluten odgovor, ki bi bil veljaven za vse faze difuzijskega procesa tehnoloških inovacij. Podobno kot nakazuje »teorija ciklusa proizvodov«, lahko pričakujemo spreminjajočo se porazdelitev moči odvisno od faze tega ciklusa. Drugič, ne gre le za vprašanje relativne porazdelitve, temveč tudi za absolutno količino kontrole, ki jo je treba upoštevati.¹⁸

V raziskavi silicijske doline je M. Castells izpostavil nekaj podobnih vprašanj in

¹⁷ Proučevanje neenakomernega lokalnega in regionalnega razvoja v Jugoslaviji je nepričakovano razkrilo celotni spekter klasičnih protislovij, ki so znana že v okviru kapitalističnih družb (npr. delitev na dobavitelje surovin in centre industrijske predelave, na nekvificirane delavce v dislociranih obratih ter centre, v katerih se osredotočata raziskovanje in razvoj ipd.). To nam kaže, da niti industrializacija v manj razvitih območjih ne bo razrešila teh protislovij v kratkem času. Te empirične ugotovitve tudi postavljajo v ospredje voluntaristično pretencioznost političnega vodstva in zanemarjanje pomena tehnologije v regionalnem razvoju. Z drugimi besedami, celo ne glede na politični sistem se torej soočamo z vztrajnostjo in podaljševanjem obstoja protislovij neenakomernega teritorialnega razvoja. Vendar pa naj to ne bi preprečevalo, da bi z vso senzibilnostjo poskušali doumeti tudi v temelju različna načela »prostora tokov«, kakor se nam danes šele nakazuje.

¹⁸ Regionalna neenakost in sedanja razvojna kriza v Jugoslaviji nenehoma zastavlja vprašanje o relativnih deležih, prav tako pa o celotni »pogači« (materialnih dobrin ali pa tudi družbene moči). Dosedanje ukvarjanje z delitvijo bolj kot pa z (spodbudami za) maksimizacijo učinkov je privedlo do tega, da je zdaj dejansko vsakdo v slabšem položaju.

nakazal nekatere različne perspektive. Ugotovil je, da so v primerjavi s prvo industrijsko revolucijo današnji inovatorji in podjetniki zelo izolirani; njihova dejavnost ne vodi do številnega organiziranega delavskega razreda, ki bi se mu zoperstavljali (ali pa se celo opirali nanj, da bi spremenili star »družbeni način«): »V sedanji tehnološko-industrijski revoluciji ni niti buržoazije niti proletariata. Prava buržoazija je na sedežih finančnih institucij in multinacionalnih korporacij. Pravi proletarijat pa je razpršen po vsem svetu v različnih situacijah, v katerih prihaja do izkoriščanja, tako da je na ta način onemogočena identifikacija s kakršnikoli organiziranim izrazom prav določenega segmenta izkoriščanih delavcev. Pa vendar so proizvajalci informacijske tehnologije ključni proizvajalci v naši družbi... Toda to so proizvajalci brez razredne zavesti, bodisi v dominantnem ali podrejenem položaju.¹⁹ To so podjetniki, ne buržuji. Imajo sicer svoj prav, toda se ne upirajo. To so *posamezniki, ne pa razred*, skoraj niti ne kolektivni dejavnik. Tako torej prihaja do zgodovinske ločitve med akterji proizvodnje in producenti zgodovine«. (Castells, 1987, 27, podčrtal Z. M.)

Avtor je nakazal, da je sedanja tehnološka revolucija omejena glede na zožene okvire tehnološke difuzije zaradi strukturne nezmožnosti novih proizvajalcev, da bi se konstituirali kot novi družbeni dejavnik. Družbena struktura ostaja zasidrana v interesih in vrednotah, ki dopuščajo le omejeno in ozko rabo novih tehnoloških zmogljivosti.

Tu se zastavlja vprašanje: Ali je delitev med »akterji proizvodnje« in »producenti zgodovine« zares tako čista? Ali nismo preveč vezani na stare, klasične in poenostavljene predstave o strukturiranju družbe? Ali posvečamo zadostno pozornost tako razlikam, ki so podlaga za dominacijo in podrejanje, kot tudi raznovrstnosti, ki ne vodi do hierarhičnih odnosov? Ali razredna paradigma sama – vsaj v svoji klasični verziji – izgublja pojasnjevalno moč, ko se konfrontira s kompleksno realnostjo današnjih tehnoloških in prostorskih sprememb, v katerih sta v ospredju tako individuacija kot socializacija?

Ta vprašanja segajo daleč čez okvir tukajšnje razprave, vendar pa lahko služijo kot točke za nadaljnjo obravnavo.

8. Osamosvajanje in druženje: spremembe družine in gospodinjstva

Poleg produkcijske sfere bomo na kratko pregledali tudi nekatere značilne spremembe na ravni družine in gospodinjstva. Empirično raziskovanje v več državah je razkrilo tendenco k vse večji individualizaciji, še zlasti v večjih mestih, kar obenem kaže na zmanjševanje vloge družine. Npr., ugotovljeno je bilo, da – v primerjavi s povprečji za celotno državo – v velikih mestih Zahodne Nemčije najdemo:

- nižji delež poročenih prebivalcev;
- višjo povprečno starost ob poroki;
- višji delež neporočenih prebivalcev;
- nižjo stopnjo natalitete;
- več razvez zakonskih zvez (Droth und Dangschat, 1985, 149).

Tako torej število odraslih, ki ne živijo v konjugalnih ali družinskih gospodinj-

¹⁹ V tej zvezi lahko dodamo še tole opažanje: »Klasični razredni boj in iz tega izhajajoča pogajanja postopoma nadomeščajo druge strukture glede na edinstvena prizadevanja, ki se pričakujejo od kadrov, zaposlenih v raziskovanju in razvoju. Tako pride do tega, da tudi zaposleni postanejo delničarji svojih kompanij (npr. Apple) in uvajajo še druge načine, npr. plače na podlagi inovativnih proizvodov z visoko ceno namesto nizkih mezd.« (Kellerman, 1984, 230.)

svih, narašča. Še posebej izstopa povečevanje števila *samskih gospodinjstev*. Vendar pa ob tem najdemo zanimivo komplementarnost, ki ima tudi lokacijske posledice: »Živeti kot samec zame pomeni: živeti na tak način, da imam obilo možnosti za stike« (Prav tam, 166-67.) Samski stanovalci jasno dajejo prednost bivanju v središču mesta.

Z vidika naše razlage prostorsko-družbenega razvoja so te ugotovitve zelo simptomatične. Višja stopnja individualizacije in fleksibilnosti v povezovanju v prostoru obenem nasploh terja večjo dostopnost, ki jo je mogoče doseči zlasti znotraj mestnega jedra.²⁰

Kot je bilo ugotovljeno v Zahodni Nemčiji, se močnejša težnja k izražanju individualne avtonomije kaže tudi v vse pogostejši praksi, da mlajši ljudje niso vezani na zakonsko zvezo ali na »izoliran parni odnos«. Pač pa lahko najdemo vse večjo raznovrstnost bolj fleksibilnih alternativnih oblik življenja«. Pojavlja se torej težnja, da posameznik sam oblikuje (ne pa avtomatično sprejema kot dano) svoje okolje na takšen način, da s tem maksimizira možnosti dostopa do drugih, toda obenem obvladuje oziroma kontrolira (ne da bi bil avtomatično izpostavljen) dostop drugih do sebe. Kot zgled bi navedli bivanje s prijatelji v isti hiši, vendar v ločenih apartmajih.

Povečanje individualne avtonomije samo po sebi še ne pomeni tudi večje povezanosti, ali obratno. Višjo stopnjo na eni strani lahko dosežemo tudi na račun druge.

Komparativna raziskava razvez zakonskih zvez v SR Bosni in Hercegovini in v SR Sloveniji (diplomska naloga na FSPN) sproža vprašanje o potrebni (re)interpretaciji tega pojava z vidika osamosvajanja oziroma emancipacije žensk. Namesto konvencionalne, pretežno negativne razlage in ocenjevanja tega pojava lahko manjšo pogostost razvez na ekonomsko manj razvitem območju (npr. BiH) pojasnujemo (tudi) kot indikator podrejenega položaja žensk v bolj patriarhalnem okolju. V takšnem okolju seveda ločitve ni sprejemljiva alternativa, ne glede na posledice in omejitve, ki jih to pomeni za žensko.

Z večjim zaposlovanjem žensk se je povečal tudi problem *prostorske in časovne sinhronizacije* vsakdanjega življenja poročenih zakoncev. V ZDA je, npr. ta problem postal znan kot problem »zakona vozačev« (commuters marriage). Najprimernejša lokacija za enega partnerja je lahko povsem nesprejemljiva za drugega. Iskanje optimalne lokacije se tako spopade z medsebojno izključenostjo. Vendar pa nova tehnologija odpira možnosti premagovanja fizične distance s tem, da, npr. telekomunikacije omogočajo tudi delo na domu. »Telecommuting«, t.j. delo na domu s pomočjo telematskih komunikacij, tako vsaj do določene mere lahko prispeva k preseganju *lokacijske izključenosti* zaposlenih (osamosvojenih) staršev.²¹ Družine z dvema poklicnima karierama naj bi tako lažje odpravljale težave pri preseljevanju zaradi zaposlitve.

Toliko, kolikor nova tehnologija omogoča preseganje ločitve zaradi prostorske oddaljenosti, bi lahko rekli, da je bilo protislovje med samostojnostjo in povezanostjo preseženo. Optimalnost zaposlitve in družinske razloge je mogoče usklajevati. Manko teoretičnega razumevanja procesa individualizacije lahko zaznamo glede na praktične posledice. Stanovanjska gradnja v Jugoslaviji, in še zlasti v Slo-

²⁰ V Sloveniji se je pokazalo, da se priseljeni delavci iz manj razvitih republik – velik del je samskih – srečujejo v mestnih središčih in tu celo »prevzemajo« posamezne javne lokale. Tako je celo izsiljen položaj samskega delavca dopolnjen z iskanjem širše mreže stikov; seveda je druga realistična varianta tudi popolna marginalizacija.

²¹ Nekateri avtorji so prepričani, da bodo telekomunikacije – s tem, ko bodo omogočale delo in nakupovanje doma – okrepile na dom osredotočeno življenje in družinske vezi (Kellerman, 1984, 241).

veniji, razkriva razhajanje med vnaprejšnjo zamisljivo, nekakšnim tradicionalnim modelom življenja, in dejanskimi današnjimi razmerami. Večina individualnih graditeljev se loti gradnje z domnevo, da potrebujejo hišo z vsaj dvema stanovanjema, ker pričakujejo, da bo vsaj eden od otrok ostal doma in tu zasnoval svojo družino in gospodinjstvo. V praksi pa večina teh drugih stanovanj v družinskih hišah ostaja neizkoriščenih. Mlada generacija ima različen koncept življenja kot njihovi starši. Vse večji pomen pripisujejo avtonomiji (v odnosu do staršev) kot pa ugodnostim in materialnim koristim, ki se jim ponujajo v domu staršev.²²

Tako je mogoče doseči avtonomijo na račun manjše povezanosti med generacijami. Vendar pa je z razširjanjem komunikacijske tehnologije to izključnost mogoče preseči, npr. z uporabo telefona. Zgornje nam torej kaže praktično relevantnost naše sociološke interpretacije dolgoročnih razvojnih procesov. Tako postaja jasno, da – še zlasti v času hitrih družbenih sprememb – inercija postaja nesprejemljiva, čeprav se mogoče zdi, da nam po že uveljavljenih vzorcih zagotavlja najbolj samoumevne rešitve.

9. Zaključek

Čeprav ostajajo odprta še številna vprašanja, se zdi, da se nam paradigma protislovnih procesov osamosvajanja in povezovanja ponuja kot vodilo za obravnavo številnih navidezno povsem nepovezanih sprememb, ki tvorijo vsebino prostorsko-družbenega prestrukturiranja, še zlasti pod vplivom nove informacijske tehnologije. Težko bi našli katerekoli druge procese, ki bi jih lahko uporabili kot skupni imenovalac tako kompleksne vsebine, kot smo jo nakazali.

Razkrili so številne empirične manifestacije dolgoročnih procesov družbene polarizacije z vidika individuacije in globalizacije, obenem s težnjo po slabitvi vmesnih (prostorskih) družbenih struktur na ravni mest in regij. Obenem se krepijo neposredne vezi med skupinami in posamezniki iz različnih teritorialnih okvirov. Lokalne in regionalne (pa tudi nacionalne) enote nasploh izgubljajo svojo nekdanjo vlogo in identiteto, saj so preozke, da bi lahko zaobsegale vse bogatejše procese globalizacije v »prostoru tokov«; obenem pa so prevelike in premalo razčlenjene, da bi zagotavljale prostor za vse večjo notranjo raznovrstnost oz. individuacijo. Ob razpredanju transnacionalnih omrežij izgubljajo svojo kontrolno vlogo pa tudi funkcijo hraniteljev, ki jo prepuščajo globalnemu sistemu kot temeljni akumulacijski enoti. Nova tehnologija kaže težnjo k razširjanju povezanosti v prostoru, včasih na račun avtonomije ožjih enot. Ob tem pa njena večja uveljavljenost lahko postopoma tudi zmanjšuje to izključenost in krepi komplementarna razmerja.

Dejanske spremembe v mestih in regijah danes pretežno temeljijo še na logiki »zero sum game« in takšna izključenost je lahko skupni imenovalac razumevanja odnosov med jedrom in periferijo v vseh teritorialnih okvirih in v številnih problemskih sklopih (ko gre, npr., za decentralizacijo proizvodnje, za odnose med delom in kapitalom, za odmiranje lokalnih dialektov ali regionalne arhitekture ipd.). Po drugi strani se vendarle nakazuje tudi vse večja vloga komplementarnih odnosov ter mesebojnega spodbujanja (positive sum). To je logika prostora tokov,

²² To je v Jugoslaviji še manj izrazita težnja, kot pa jo poznajo v bolj urbaniziranih deželah, npr. v Zahodni Nemčiji ali v ZDA. Toda potrebna bi bila še bolj sistematična primerjalna raziskovanja. Vendar pa bi lahko dodali nekatere ugotovitve na podlagi sedanje ekonomske krize: s slabšanjem ekonomskega položaja v zadnjem desetletju je vprašanje avtonomije postalo drugotnega pomena, medtem ko sta se medgeneracijska povezanost in pomoč povečali.

logika visoke stopnje medsebojne povezanosti in kumulativnih učinkov. Z drugimi besedami, to je logika, po kateri vsakdo pridobi brez izgube, tako da so na ta način obogatene vse sodelujoče strani (Falk, Abler, 1980). Koliko bomo lahko pojasnili na podlagi ene ali druge logike, pa bo odvisno tudi od razhajanja med vse večjim *izobiljem* informacij in vse večjim *pomanjkanjem* prostora (okolja).

VIRI IN LITERATURA

BECKER Jörg, Göran Hedebo, Leena Paldán (ed.); *Communication and Domination*, Ablex Publishing Corporation, Norwood, N. J., 1986

BELL Daniel; *Communication Technology – for Better or for Worse?* In: Jerry L. Salvaggio, *Telecommunications*, Longman, New York, 1983

BLUESTONE Barry, Benneth Harrison; *The Deindustrialization of America*, Basic Books, New York, 1982

CALHOUN Craig; *Computer Technology and the Transformation of Cities: Communications, Community and Large Scale Social Integration*, Department of Sociology, UNC, Chapel Hill, N. C. . . .

CASTELLS Manuel; *The Real Crisis of Silicon Valley, The Economic Limits of Social Conservatism*, to be published in: Richard Gordon and Linda Kimbal (eds.), *The Future of Silicon Valley*, Santa Cruz: University of California, Silicon Valley Research Group, Berkeley, Cal., March 1987

CASTELLS Manuel; *Nova urbana kriza, Naše teme*, br. 9, Zagreb 1986

DROTH Wolfram and Jens Dangschat; *Raumliche Konsequenzen der Entstehung »neuer Haushaltstypen«*. In: Jürgen Friedrichs (Hrsg.), *Die Städte in den 80-er Jahren*, Westdeutscher Verlag, 1985

EDELSON B. I. and Cooper R. S.; *Bussiness Use of Satelite Communications*, *Science*, 1982, 215, 837–42

FALK Thomas and Ronald Abler; *Intercommunications, Distance and Geographical Theory*, *Geografiska Annaler, Series B. Human Geography*, Vol. 62 B, No. 2, 1980

FERGUSON Marjorie (ed.); *New Communication Technologies and the Public Interest*, Sage, London 1986

FERRARIS P.; *Taylor in Italia: conflitta e risposta sulla organizzazione del lavoro*, »Unita« Proletaria 3/4, 1981

FLYNN J. David; *Regional Economic Growth or Regional Underdevelopment: The Construction of Nuclear Generating Stations*, Department of Sociology, King's College, London, Ontario

GERSHUNY J.; *After Industrial Society: The Emerging Self-service Economy*, Atlantic Highlands, N. J., Humanities Press, 1978

GODDARD J. B., A. E. Gillespie, J. F. Robinson and A. T. Thwaites; *The Impact of New Information Technology on Urban and Regional Structure in Europe*; in: THWALTES A. T. and OAKLEY R. P. (eds.), *The Regional Economic Impact of Technological Change*, Frances Pinteaur, 1985

HAYEX M. Robert (ed.), *Universities, Information Technology and Academic Libraries: The Next Twenty Years*, Ablex Publishing, Norwood, N. J., 1986

HENCKEL D., Nopper E. & Ranch N.; 1984: *Informationstechnologie und die Zukunft die Städte*. *Stadtbau welt* 82, 998–1002

JACKSON Peter, Susan J. Smith; *Exploring Social Geography*, George Allen & Unwin, London, 1984

JAMES Martin; *Telematic Society*, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1981

JASEM C. Harvey and Roger Jon Desmond; *Mass Communication Theory and the New Media: Major Assumptions in Light of Technological Change*. In Brent D. Ruben, *Information and Behavior*, New Brunswick: Transaction Books, 1985, 125–148

KELLERMAN Aharon, *Telecommunications and the Geography of Metropolitan Areas*, *Progress in Human Geography*, Vol. 8, No. 2, 1984

MANDEVILLE Thomas; *The Spatial Effects of Information Technology Futures*, February 1983

MASSEY Doreen; *A Critical Evaluation of Industrial-Location Theory*, in F. E. Ian Hamilton and G. J. R. Linge (ed.), *Industrial Systems*, Vol. I, John Wiley, New York, 1979

MASSEY Doreen, *Capital and Locational Change: The UK Electrical Engineering and Electronics Industries*, *The Review of Radical Political Economics*, Vol. 10, No 3, 1978

MEIER R., *Communications Theory of Urban Growth*, MIT Press, Boston, Mass, 1962

MLINAR Zdravko; *Theoretical and Methodological Trends in Urban Social Research*; In: *Urban Social Processes in Poland and Yugoslavia*; *Theoretical and Methodological Issues*: W. Mirowski, Z. Mlinar (ed.); PAN, Warszawa 1984

MLINAR Zdravko, Henry Teune; *Social Ecology of Change*, Sage Publications, London 1978

MLINAR Zdravko, Henry Teune; *The Wealth of Cities and Social Values*, V: *La Ricerca sociale, quadrimestriale di sociologia urbana, rurale e cooperazione*, estate autunno, Bologna 1972, 3–20

MLINAR Zdravko, *Protislojve družbenega razvoja, Delavska enotnost*, Ljubljana 1986

MURRAY Fergus; *The Decentralisation of Production – the Decline of the Mass-Collective Worker?*, *Capital and Class*, No 19, Spring 1983

- PELTON J. N.; *Life in the Information Society*. In J. L. Salvaggio (ed.), *Telecommunications: Issues and Choices for Society*. New York; Langman 1983, pp. 51-68
- PRAIS S. J.; *Strike frequencies and plant size: a comment on Swedish and UK experiences*, *British Journal of Industrial Relations*, March, XX, I, 1982
- RUBEN Brent; *The Coming of the Information, Age: Information, Technology and the Study of Behavior*. In Brent D. Ruben (ed.) *Information and Behavior*, Vol. 1, New Brunswick (USA): Transaction Books, 1985, pp. 3-26
- RUS Vojan, *Izvirna marksistična dialektika*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1978
- SALVAGGIO J. L., *The Telecommunications Revolution: Are we up to the Challenge?* In J. L. Salvaggio (ed.), *Telecommunications: Issues and Choices for Society*. New York: Longman, 1983, p. p. 148-153
- SERVIS W. E., W. M. de Pijper; *Computer Assisted Interviewing Using Home Computers*, Sociometric Research Foundation, Amsterdam
- SCHILLER I. Herbert, *Information for What Kind of Society?* In: Jerry L. Salvaggio, *Telecommunications*, Longman, New York 1983
- SCOTT A. J. and M. Storper, *High Technology Industry and Regional Development: A Theoretical Critique and Reconstruction*, *International Social Science Journal*, Paris, Unesco, 1987 (forthcoming)
- SIMON A. Herbert; *The Consequences of Computers for Centralization and Decentralization*, in: Michael L. Dertouzos and Joel Moses, *The Computer Age: A Twenty-Year View*, The MIT Press Combridge, Mass. 1979
- STORPER Michael and Richard Walker; *The Theory of Labour and the Theory of Location*, *International journal of Urban and Regional Research*, Vol. 7, No 1, March 1983
- TEUNE Henry, Zdravko Mlinar, *Developmental Logic of Social Systems*, Sage, 1978, 10-14, 1986
- THUROW Lester; *The Zero-Sum Society*, Penguin Books, Harmondsworth, England, 1981

Kdo dejansko vlada v jugoslovanski družbi?*

Ugotovitve naše analize političnega predstavništva kot tudi empiričnih raziskav slojne distribucije politične moči kažejo, da je mogoče postaviti podmeno o voditeljih kot o politično vodilnem družbenem sloju. Preden odgovorimo na vprašanje, ali je o voditeljih kot celoti sploh mogoče govoriti kot o vladajočem sloju, ali v družbi torej vlada monoliten »birokratsko-politično-tehnokratski kompleks« (»BPT kompleks«), ali pa se nemara znotraj tega sloja, v katerem od njegovih podslojev (1. politični funkcionarji, 2. gospodarski funkcionarji, 3. funkcionarji v državni upravi, družbenih službah in paradržavnih ustanovah) skrivajo dejanski imetniki politične moči, bomo še enkrat preverili hipotezo o voditeljih kot politično dominantnem sloju. Še preden pa poskusimo natančneje opredeliti profil vladajočega stratuma, moramo odgovoriti tudi na vnaprej postavljeno dilemo: ali v naši družbi lahko govorimo o političnih neenakostih ali pa gre samo za razlike?

1. SESTAVA KLJUČNIH POLITIČNIH USTANOV

Preverjanje omenjene podmene, ki so jo že podkrepile ugotovitve raziskave, bomo opravili s pregledom ključnih političnih institucij. Seveda sploh ni treba opozarjati, kako pomembno vlogo v distribuciji moči imajo ravno institucije. Socialna pripadnost članov poglavitnih institucij še ni zadosten dokaz za identifikacijo najmočnejših družbenih slojev, vendar pa daje pomembne kazalce. Tu se bomo ukvarjali predvsem z vprašanjem, ali so v najpomembnejših političnih institucijah pri nas nadpovprečno zastopani tisti družbeni sloji, za katere so tako prejšnja analiza koncepta političnega predstavništva kot tudi rezultati raziskave pokazali, da se od ostale populacije ločijo po svojem nadrejenem položaju?

Začeli bomo s skupščino SFRJ (z obema zboroma). Ne glede na spremembe v imenu in številu zborov skupščine SFRJ je v obdobju dveh in pol desetletij (od leta 1963 dalje) v njeni sestavi prevladoval sloj vodilnih ljudi (če ga opredelimo enoznačno). Delež tega sloja niha med tremi četrtinami in dvema tretjinama, kar kažejo naslednji podatki: leta 1963 – 72%; l. 1965 – 76%; l. 1967 – 74%; l. 1969 – 74%; l. 1974 – 61%; l. 1978 – 70%; l. 1982 – 62,5%; l. 1986 – 67%. Da so razmere podobne tudi na republiški ravni, kaže podatek, da je bilo v Saboru SR Hrvatske leta 1986 od izvoljenih delegatov 44,7% prav iz vrst vodilnega osebja (Dokumentacija, št. 650, 1987. Republiški zavod za statistiko SRH). Ker predstavlja vodilni sloj le 2% polnoletnih Jugoslovancev in približno 3,5% vseh zaposlenih, sledi pač nedvoumni sklep, da je ta sloj v predstavniških telesih zastopan neproporcionalno. Vključenost sloja vodilnih ljudi v CK ZKJ (kot tudi v vodilne organe ZK republik in pokrajin) je težje ugotoviti, ker statistika posebej prikazuje samo delavce nasploh, ne pa tudi vodstvene delavce. Kazalce o deležu vodilnih dobimo posredno, z vpogledom v izobrazbeno strukturo. V najvišjem organu ZKJ je delež članov z visoko ali višjo izobrazbo naslednji: l. 1978 – 83%; l. 1982 – 87%;

* Objavljamo odlomek iz še neobjavljene študije dr. Vladimira Goatija »Anatomija jugoslovanske družbe«; avtor je znanstveni svetnik v Inštitutu za družbene vede v Beogradu.

l. 1986 – 74%. Za socialno-profesionalno razvozljanje izobrazbene strukture lahko uporabimo podatke o sestavu delegatov na XIII. kongresu ZKJ leta 1986. Med delegati tega zbora je bilo 38% vodilnih delavcev (S. Mihailović, 1987), samo en njihov podslaj – poklicni politični funkcionarji – pa je tvoril 26%, kar je 44-krat več, kot je delež te skupine v socialnem sestavu ZKJ! Tako poudarjena prevlada političnih funkcionarjev glede na druge funkcionarje že nakazuje pomanjkljivost hipoteze o »BPT kompleksu« in kaže, da je potrebno sloj vodilnih ljudi preučevati diferencirano.

In končno, sloj vodilnih v Svetu Zveze sindikatov Jugoslavije je leta 1986 štel skoraj polovico njegovega članstva (59 od 121), kar je 29-krat več, kot je njihov delež v sindikalnem članstvu. V sestavu Sveta Zveze sindikatov Jugoslavije, kakor ga je verificiral VIII. kongres, pa je kar 38,4% ene same vrste vodilnih ljudi, namreč družbenopolitičnih delavcev, na IX. kongresu pa je bil delež te kategorije nekoliko nižji – 23,1% (*Sindikati*, Bilten VSSJ 1984, št. 5–6, 95).

Če te podatke o sestavu naših ključnih političnih institucij gledamo v celoti, se povsem ujemajo z ugotovitvami primerjalnih raziskav vodilnega stratuma v sodobnih družbah. Te raziskave so namreč neizpodbitno dokazale, da se vodilni sloj razločuje od druge populacije po svojem višjem družbeno-ekonomskem položaju in izobrazbi. Zato je, če povzamemo ugotovitev J. Rassmunsena, mogoče reči, da v »vseh državah, ne glede na njihove težnje po demokraciji, upravljajo elite moči« (1969, 162).

Poglejmo zdaj, kako se je v najpomembnejših zveznih ustanovah gibal delež delavcev in kmetov – torej družbenih slojev, ki sta po ugotovitvah naših prejšnjih raziskav pod ravnijo institucionalno določene meje politične enakosti, ki drugače povedano, stojita na dnu piramide moči. Delež delavcev v Skupščini SFRJ kaže velika nihanja, kar je razvidno iz naslednjih podatkov: l. 1963 – 5,5%; l. 1965 – 1,9%; l. 1967 – 3,9%; 1969 – 0,6%; l. 1974 – 19%; l. 1978 – 9%; l. 1982 – 17%; l. 1986 – 11%. Kljub izraziti rasti oziroma pravemu skoku v letu 1974 glede na leto 1969 in pomembnim nihanjem v poznejšem obdobju (resda na višji ravni), je delavstvo danes trikrat manj zastopano v najvišjem organu oblasti kot v celotnem prebivalstvu in šestkrat manj kot med zaposlenimi v družbenem sektorju. Podatki kažejo, da je delež delavcev v sestavu CK ZKJ (1978 – 17%; 1982 – 18%; 1986 – 19,6%) občutno manjši, kot je njihov delež v članstvu (29%). To nesorazmerje je še bolj poudarjeno v Sindikatu, saj je od 522 članov Sveta ZSJ in zveznih odborov (l. 1986) delavcev samo 22%, kar je trikrat manj od deleža tega sloja v celotnem članstvu organizacije.

Zastopanost kmetov v poglavitnih ustanovah političnega sistema je samo simbolična, kar je v skladu z ugotovitvami prejšnjih analiz glede njihove popolne marginalizacije. V Skupščini SFRJ do leta 1974 deleža kmetov sploh niso statistično ugotavljali, in zato lahko samo ugibamo, kolikšen je njihov delež med poslanci, ki so jih vključevali v rubriko »drugi poklici« (vedno nižji od 5%). Po letu 1974 so to statistično pomanjkljivost odpravili, zato lahko ugotovimo, da je bil v dosedanjih štirih mandatih (od 1974 do 1986) delež kmetov v Skupščini SFRJ najvišji – z 2% – v njenem sklicu 1982–1986. V CK ZKJ je bil njihov delež leta 1986 4%, kar tudi sicer ustreza nizki zastopanosti kmetov v članstvu ZK. Kmetov tudi ni v sestavu vodilnih sindikalnih teles in sploh v tej organizaciji. Tu je potrebno zapisati opombo splošnega značaja: delež delavcev in kmetov bi bil verjetno še neprimerno nižji, če bi pod povečevalno steklo dali tudi ožje izvršilno-politične organe skupščine SFRJ, CK ZKJ in Sveta Zveze sindikatov Jugoslavije, organe, ki so nukleusi, »človeški substrat« moči teh organizacij. Za takšno raziskavo pa ni na

voljo zanesljive dokumentacijske podlage, vendar pa upamo, da so že podatki o sestavi lupine tega jedra popolnoma zadostni.

Povzemimo na kratko rezultate vseh prejšnjih analiz. Iz njih so razvidna tri svojstva posameznikov, ki so nad ravnijsko politične enakosti. Dva od njih nista dovolj izostrena oz. razlikovana: 1. delo v družbenem sektorju, kar danes velja za približno 7 milijonov Jugoslovanov in 2., iz istih razlogov tudi članstvo v DPO, saj šteje samo sindikat po uradni samooceni več kot šest milijonov ljudi, SZDLJ pa ima na papirju še mnogo širšo družbeno podlago (približno 17 milijonov), ker so pač druge DPO njeni kolektivni člani. Tretja značilnost pa je pripadnost sloju vodilnih delavcev, in prav ta ustreza merilu razlikovalnosti; zato si bomo poglobljevali sestavo in vlogo tega sloja v procesu političnega vladanja.

Še prej pa premotrimo hipotezo o političnih neenakostih. V dosedanji analizi smo nemara z dovolj utemeljenimi argumenti podkrepili podmeno, da gre v naši družbi za politične neenakosti v *strictu senso*, ne pa za politične razlike. In še več: ne gre za katerekoli neenakosti, temveč za sistemske neenakosti »strukturne narave«, kakor jih opredeljuje S. Vrcan (1973, 16–17). Izsledki iz izvedenih trojnih analiz se v celoti ujemajo glede hierarhične razvrstitve politične moči: na vrhu je sloj vodilnih delavcev, sledijo jim strokovnjaki, delavci in kmetje. Tu sta potrebni dve pripombi: najprej, da je poudarjena politična neenakost – katere elemente smo lahko ugotovili – dejavnik politične stabilnosti le tedaj, če je v skladu z dominantnimi vrednotami sistema. Če pa ni tako, ampak je egalitarna razdelitev politične moči regulativno načelo, kot je npr. pri nas, tedaj je neenakost element neuravnoteženosti sistema. In drugič: vpliv ugotovljenih političnih neenakosti na družbeni, predvsem pa na ekonomski razvoj, je mogoče obravnavati iz dveh zornih kotov, namreč z vidika vpliva razsežnosti teh neenakosti, in drugič, iz perspektive kvalitete, narave teh neenakosti. S prvega vidika lahko predstavimo, da ostra politična polarizacija naše družbe – torej obstoj ozkega kroga zelo vplivnih, na drugi strani pa kot nekakšna njihova maska ogromna večina prebivalstva, ki je brez politične moči in vpliva in ki v bistvu tvori široko dno piramide politične moči, da vse to, skratka, deluje zaviralno tudi na delovno zavzetost posameznikov, da – zaradi vrste posredništev – zmanjšuje njihova prizadevanja in delovni učinek. Egalitarna porazdelitev politične moči, če hočemo biti pravični, ni *conditio sine qua non* ekonomske ekspanzije; kot dokaz lahko navedemo dežele Vzhodne Azije: Taivan, Južna Koreja, Singapur, Hong Kong. Toda ta analogija z našo državo je povsem pogojna – ne samo zaradi različnega družbenoekonomskega sistema, marveč tudi zaradi okoliščin, v katerih je politična neenakost v teh deželah usklajena z vladajočim vrednostnim sistemom; temu pa so prilagojene tudi aspiracije prebivalstva, kar pa za nas prav zanesljivo ne velja.

Narava političnih neenakosti, dejstvo, da so te pri nas ogrodje družbene (in tudi ekonomske) hierarhije, verjetno močnejše vpliva na ekonomski razvoj kot pa sama razsežnost teh neenakosti. Ker je ekonomska hierarhija pri nas zgolj odsev politične hierarhije, tudi nosilci ekonomskih vlog ne delujejo avtonomno, marveč za svoje (vsaj najvažnejše) odločitve iščejo privolitev političnega dejavnika. Pri tem ne gre vedno nujno le za formalno odobritev, marveč tudi za neformalne »konzultacije«, ki se dogajajo v krogu lokalne elite; to pa seveda neizogibno pomeni zgubljanje časa in zamujanje ugodnih ekonomskih priložnosti. Zamujene odločitve pa so vedno napačne odločitve. Ker politični dejavnik neposredno vpliva na mikroekonomske odločitve, kajpak vsiljuje tudi lastni tip racionalnosti in prioritete. Popolnoma odveč je poudarjati, da politično merilo racionalnosti ni istovetno z ekonomskim. Nekoliko poenostavljena razlika bi bila v naslednjem: prva

upoštevata predvsem ohranjanje obstoječe distribucije moči v danem prostoru, druga pa teži h kar največjemu dobičku. Premoč prvega merila nad drugim je pri nas razvidna iz mnogih javnosti znanih primerih, ko so lokalno-politični interesi prisilili gospodarske subjekte v ekonomsko pogubne posle z organizacijami iz svojega bližnjega okolja.

2. PROFIL VLADAJOČEGA SLOJA

Analiza koncepta političnega predstavništva je pokazala, da je pripadnost vladajočemu sloju ena od razlikovalnih lastnosti, ki politično »bolj enake« posameznike ločuje od »manj enakih«. V razpravah o slojni distribuciji politične moči smo prišli tudi do spoznanja, da je na vrhu hierarhične piramide sloj vodilnih delavcev. Takšen sklep močno podpira tudi vpogled v socialno sestavo temeljnih institucij političnega sistema. Vendar pa sloj vodilnih delavcev ni homogen in v njem lahko razlikujemo vsaj tri podesloje: politokrate, birokrate in vodilne ljudi v gospodarstvu. Opredelitev teh podeslojev smo obravnavali v prejšnjem poglavju.

Tako smo prišli do poglobljenega vprašanja: ali lahko rečemo, da vodilni sloj v celoti vlada v družbi, ali pa gre le za katerega od omenjenih ožjih delov tega sloja? Ko odgovarjamo na to vprašanje, v bistvu odgovarjamo na vprašanje o dejanskem subjektu oblasti. G. Therborn uvršča takšne poskuse med »subjektivistične pristope k proučevanju oblasti« (1988, 27). Ko odgovarjajo na vprašanje o subjektu oblasti v naši družbi, se poslužujejo sodobni avtorji, seveda z mnogimi posebnostmi, vendar *grosso modo*, dveh pristopov, dveh paradigem, razredne in etatiistične. Ta dva različna pristopa sta se v novejšem času predstavila v dveh knjigah, in sicer M. Laziča (1987) in D. Mrkšiča (1987). Lazič meni, da je v jugoslovanski družbi mogoče govoriti o razredu »kolektivnih lastnikov«. »Kolektivni lastniški razred je vladajoči razred«, piše, »ker upravlja s celotno proizvodnjo, z reprodukcijo družbenega življenja. Razred je zato, ker je upravljanje njegov monopol, kar hkrati pomeni, da izključuje delavstvo iz upravljanja in s tem vzpostavlja sovražnost med tema dvema skupinama. Razred kolektivnih lastnikov je tudi zato, ker s celotno proizvodnjo upravlja kot hierarhija, in sicer na podlagi sistema položajev, ki jih imajo njeni pripadniki v različnih segmentih enotnega reprodukcijskega procesa« (1987, 40–41). Ta razred tvorijo, po avtorjevem mnenju, vsi posamezniki na vodilnih položajih v vseh sektorjih dejavnosti. »Mesto posameznika v razredni hierarhiji določajo – še natančneje zapiše M. Lazič – koordinate v strukturi imenovanj, oziroma tisti položaj ‚nad‘, ki tega posameznika nadzoruje, in tisti položaj ‚pod‘, ki ga ta posameznik nadzoruje... V mnogo bolj decentraliziranih sistemih se na samem ‚dnu‘ hierarhije pojavljajo odstopanja od pravila. Število imenovanj je tu veliko, ker je pač dno piramide najširše. Pri imenovanju direktorja manjšega podjetja, na primer, se lahko komiteji formalno odrečejo izključni pravici do iskanja kandidata za ta položaj. Zadoščajo lahko že ‚konzultacije‘ z njimi o ‚spodaj‘ predlaganih kandidatih.« (1987, 43). Pripomnimo naj, da tako opredeljeni razred tvorijo trije sloji: politični voditelji, vodilni ljudje v gospodarstvu in nazadnje vodilni v administrativnem aparatu in paradržavnih ustanovah. V enotni razred se uvrščajo – vsaj na podlagi marksističnega pojmovanja razredov – na podlagi predpostavke, da imajo skupne interese in visoko stopnjo homogenosti. Prav ta predpostavka pa se nam zdi sporna, kar bomo pozneje poskušali pojasniti.

D. Mrkšič sprejema elitistični, ne pa razredni obrazec družbene strukture. Po

njegovem prepričanju je na vrhu hierarhične lestvice pri nas elitistični sloj, »ki zaseda vrhove partijskega, družbenega in gospodarskega aparata in je tudi v jedru informacijskega sistema; ima monopol v nadzoru nad proizvodnjo in delitvijo materialnih dobrin, v selekciji in razporejanju kadrov na strateška mesta, pa tudi monopol v formuliranju ideologije kot vladajočega pogleda na zgodovino, družbo in človeka« (1986, 9). Vladajoči sloj se razlikuje po funkcionalnem in nacionalnem merilu. Vsaka elita znotraj nacije – natančneje, znotraj republik in pokrajin – se deli na politično in njej podrejeno gospodarsko elito. »Pod« vladajočim slojem so na drugem mestu v hierarhični lestvici – po mnenju avtorja – srednji sloji, na tretjem in četrtem mestu pa so sloji fizičnih delavcev oziroma zasebnikov. Pisec izrečno poudarja podrejeni položaj gospodarske elite glede na politično, čeprav ju uvršča v enoten elitistični sloj, pri čemer očitno predpostavlja, da elementi podobnosti vendarle prevladujejo nad elementi različnosti med njima. Naš sum v tem primeru zbujata enak pomislek kot v primeru »razreda kolektivnih delavcev«. Po našem mnenju so razlike med političnimi voditelji (politokrati) in gospodarskimi funkcionarji v obeh primerih pomembnejše, kot pa podobnosti; če tega ne upoštevamo pri formuliranju teoretskih konceptov, to zmanjšuje njihovo eksplikativno in analitično vrednost. Tudi J. Mirič razmišlja znotraj elitistične paradigme. Po našem mnenju ta avtor upravičeno opredeljuje »politični razred« restriktivno, in sicer tako, da utemeljuje njegove funkcije na reprodukciji politične moči kot pogoju za lasten obstoj ter na političnem posredništvu (1988, 16). V približno istem smislu piše o »politični birokraciji« tudi V. Franičević (1987, 22).

Poskus ugotavljanja družbene hierarhije se sooča z dejstvom, da so družbene skupine v socializmu podobne, ali pa se med seboj razlikujejo po številnih lastnostih: izobrazbi, materialnem položaju, politični moči, ugledu, življenjskem slogu itd. Na podlagi določenih lastnosti je mogoče nekatere od teh skupin (politične funkcionarje, gospodarske voditelje, uradništvo, inteligenco, delavstvo, kmete) uvrstiti v isti sloj ali razred (izraz razred uporabljamo brez vsakršnega teleološkega prizvoka, kot *terminus technicus*, in tako oblikovati slojne ali razredne lestvice. Vendar pa je takšna konceptualizacija le malo pomembna, če ne ponderira tudi pomena omenjenih lastnosti. V tem primeru je mogoče, kot v igri s kockami, z različnim razporejanjem dobiti različne podobe družbene strukture. Toda: ali so vse enako resnične? Odgovor je nikalen, ker so nekatere lastnosti bistvenega pomena in so zato *fundamentum divisionis* v hierarhiji, druge pa so sekundarne in lahko pokažejo samo statistično relevantna grupiranja. Glede na naravo socialističnih držav je vsebinsko vprašanje prav politična moč, zato je klasifikacija, ki povezuje bistveno različne družbene skupine, v tem pogledu nujno izumetničena. Če upoštevamo, da tako kot magnet privlači drobce železa – privlači tudi politična moč druge prilastke (materialni status, ugled, in še vrsto drugih), da je, kot smo rekli v prejšnjem poglavju, »centralna os statusa posameznika«, potem moramo reči, da politični funkcionarji, ki imajo največjo moč, suvereno zasedajo vrh slojne ali razredne hierarhije. Razmerja med »politokracijo« in »ostalno družbo« (vključno z gospodarskimi funkcionarji in birokrati) so razmerja moči – in urejajo jih veljavna pravila političnega življenja. Del svoje moči črpa politokracija pri nas prav iz nerazvitosti politične demokracije. Zato pomeni razvoj demokracije predvsem omejevanje moči politokracije v korist družbe.

O številčnosti politokracije navedemo lahko samo približne ocene. Če upoštevamo, da je tudi v naših gospodarsko nerazvitih občinah najmanj deset profesionalnih (plačanih) političnih funkcionarjev v državnem aparatu in DPO (katerih imenovanja in odpoklice urejajo družbeni dogovori in samoupravni sporazumi

o kadrovske politiki) in da to število z razvitostjo občine naraste tudi do trikrat, potem domnevamo, da se povprečno število pripadnikov političnega sloja giblje okrog številke petnajst; če to pomnožimo s številom občin (529), pridemo približno do številke 8000. Če temu dodamo še 6000 pripadnikov tega sloja na višjih ravneh organiziranosti (mesto, regija, pokrajina, republika, federacija), dobimo številko 14.000. Ko govorimo o politokraciji, mislimo prav na to strukturo, hkrati pa se zavedamo tega, da se tudi znotraj njeni posamični segmenti razlikujejo, npr., glede na pomen institucije, v kateri posameznik deluje, glede na hierarhično raven svojega položaja itd. To jedro politične moči obkroža širši prstan posameznikov, ki opravljajo neplačane politične funkcije v izvršilno-političnih organih DPO in skupščinah DPS na vseh ravneh. Ta obroč je verjetno petkrat številnejši od politokracije. Menimo, da ocena o petkrat številnejšem zaledju ni pretirana, saj obstaja na vseh ravneh političnega organiziranja visoka stopnja »presedlavanja« med članstvom izvršilno-političnih organov posameznih DPO in organov skupščin DPS. V tem političnem zaledju gre velik delež gospodarskim voditeljem, saj je mnogim od njih to »vstopnica« za poklicno politično kariero. S tega vidika je mogoče to zaledje razumeti kot »predsobo politokracije«.

Razmerje med politokracijo in gospodarsko elito (kadar je le-ta v politični milosti) sicer ni mogoče izenačevati z odnosom med kapitalisti in tehnostrukture v državah predstavnike demokracije, vendar pa nanj spominja. Glede tega je poučna pripomba, ki jo je Duverger namenil Galbraithu, češ da pretirava s pomembnostjo tehnostrukture. Že Galbraithovo stališče, da je moč tehnostrukture »absolutna tako dolgo, dokler ima podjetje vsaj minimalni dobiček«, nakazuje – pravi Duverger – imanentno omejenost moči tehnostrukture. Kajti takrat, ko ni dobička, delničarji uveljavijo svoja pooblastila in tehnostrukture suspendirajo. Duverger to ilustrira z zanimivo zgodovinsko primerjavo: »Če kralj dovoli svojemu prvemu ministru, da gospodari, kadar gre dobro, kakor je počel Ludvik XIII. z Richelieujem, če mu dovoli, da predlaga svojega naslednika, kot je Richelieu predlagal Mazarina, to ne ukinja kraljevske oblasti – nasprotno, ta ohrani svojo suvereno naravo. V določenem smislu kapitalisti razpolagajo z analogno oblastjo nad tehnostrukture«. (1972, 146). Vendar se nam zdi, da Duvergerjeva slikovita primerjava, ki istoveti tehnostrukture z nosilcem delegirane oblasti v sedemnajstem stoletju, spregleda to, da je tehnostrukture na Zahodu vendarle le bolj samostojna, kot je bil znameniti francoski kardinal, zakaj oceno njene uspešnosti daje brezosebno tržišče, ne pa posameznik v podobi monarha. Vendar pa je Duvergerjevo primerjavo mogoče brez navedenega zadržka uporabiti pri razmerju med politokracijo in gospodarskimi voditelji v socialističnih državah. V le-teh je namreč gospodarska elita popolnoma brez samostojnosti in je povsem odvisna od neomejene volje politokracije. Podrejeni položaj gospodarske elite se v bistvu izraža v podrejenem položaju trga in gospodarstva nasploh do politike. Obdobja gospodarskih reform v vseh socialističnih državah pomenijo razširjanje območja svobode in moči gospodarske elite, somrak reforme pa napoveduje dušenje pridobljene svobode in zmanjševanje moči. V teh obdobjih izvaja politokracija neposredne kadrovske posege v vrhove gospodarske elite, ki jih napolnjuje s posamezniki, ki so pripravljene brez pomišljanja izvajati »partijsko linijo«.

Kadar govorimo o številčnosti gospodarske elite pri nas, si za oceno lahko pomagamo s podatkom o številu gospodarskih subjektov. Konec leta 1985 je bilo v SFRJ: 14.279 DO brez TOZD; 4062 DO s TOZD; 18.927 TOZD in nazadnje 407 SOZD. Skupno število gospodarskih subjektov (37.675) kaže tudi na število njihovih vodilnih delavcev, čemur pa je treba dodati v povprečju še po dva direk-

torja na eno podjetje. Tako dobimo skupno številko 113.025. Seveda, »direktorski zbor« ni homogen, tako kot tudi ni politokracija, ampak se znotraj sebe močno razlikuje glede na raven funkcije, pomen podjetja itd. Zaradi nižjega položaja gospodarske elite v socialističnih državah sploh ne moremo govoriti o pravi tehnokraciji, ker razpolaga gospodarska elita samo z začasnimi in omejenimi pooblastili, ki jih delegira politokracija. Na prvi pogled se zdi, da je ta ocena v nasprotju z očitnim izkustvom, da se namreč direktorji največjih podjetij gibajo v politokratskih krogih in da brez večjih težav prehajajo na poklicne politične dolžnosti. Lahkoto tega prehajanja pojasnjuje okoliščina, da je naš svet gospodarstva v veliki meri podaljšan svet politokracije. Zato so meje med njima tako luknjičave. Ko pravimo, da gre le za navidezno protislovje, mislimo pri tem na to, da »osmoza« med gospodarstvom in politiko na vseh ravneh hierarhije, na katere ta empirija opozarja, vendarle ničesar ne pove o tem, kako je mogoče na to hierarhično raven priti. Tu pa ni nikakršne paralelnosti: najpomembnejše »dvigalo vzpona« je politični aktivizem in politična vertikala. Politični dejavnik pošilja na strateška mesta v ključne gospodarske organizacije svoje ljudi, da tam opravljajo pomemben in glede na ekonomsko krizo tudi vse težavnejši in neprijetnejši posel. Namesto »organskih menežerjev« so na ključna mesta pravzaprav postavljeni ljudje, ki pogosto ne samo proti volji podjetja, ampak tudi proti svoji volji opravljajo nekakšno »poslanstvo«, pri tem pa nestrano čakajo, da jim bo mandat iztekel in se bodo lahko vrnili v toplo politično naročje.

V podkrepitev teze, da pri nas tehnokracije ni in da v sedanjih razmerah tudi ni mogoča, navajamo naslednje: spreminjanje gospodarske elite v tehnokracijo ni stvar volje, temveč je bistveno odvisno od družbenih okoliščin. Vzroke, ki v neki določeni državi omogočajo spreminjanje strokovnjakov v tehokrate, je izčrpno analiziral J. Billy. Po njegovem mnenju so zunanji razlogi naslednji: visoka stopnja industrializacije in visok organski sestav kapitala, velika koncentracija kapitala, številčno zadosti velika skupina strokovnjakov, da lahko spodbudi preboj svojih članov, zadostna družbena mobilnost, ki omogoča posameznikom, ki nimajo premoženja, dostop do vodilnih mest, in končno, razpršenost kapitala velikih industrijskih podjetij na množico varčevalcev, kar zmanjšuje vpliv lastnikov v organih upravljanja v korist menežerjev. Notranji pogoji pa so: obstoj »kolektivnega duha« med strokovnjaki, višja tehnična izobrazba glede na druge družbene skupine, dovolj visoki dohodki, da zaradi njih strokovnjaki ne hlepijo po spremembi položaja in nazadnje neodvisnost strokovnjakov od politične oblasti (1960, 12–21).

Čeprav zgoraj omenjeni avtor očitno obravnava sodobno meščansko družbo, pa je zadnji pogoj, ki ga navaja – neodvisnost strokovnjakov od politične oblasti, brez česar ni možna preobrazba strokovnjakov v tehokrate – obče veljaven. Prav ta pogoj pa v socialističnih državah ni izpolnjen, zato o tehnokraciji lahko govorimo samo metaforično. Čeprav so teze o tehnokraciji neresnične, pa so uporabne s stališča interesov politokracije, da obdrži vladajoči položaj. Te teze so alibi za politični obračun s tehnostrukturno v obdobjih, ko reforme doživljajo svoj razmah. Ko pa politokracija mobilizira delavce z antitehnokratskimi gesli, to vselej, vsaj doslej, pomeni konec reformskih prizadevanj.

Iz analize sestava politično vladajočega sloja smo izpustili vojaško elito, ki je nedvomno zelo pomembna, ne le za varnost države, temveč tudi zaradi vloge celotnega »vojaškega kompleksa« v njenem ekonomskem razvoju. O družbenem priznavanju pomena vojaškega kompleksa priča podatek, da naša država, ne glede na izjemne gospodarske težave, po srednjeročnem načrtu letno izdvaja stalen odstotek (5,2) narodnega dohodka za vojaške potrebe. O vplivnosti vojne sfere

govori tudi dejstvo, da zasedajo ljudje iz vojaške elite pomembne politične funkcije. Vendar pa o samostojni vlogi te elite v naši državi ne moremo govoriti iz istih razlogov, kot tudi v državah realnega socializma ne moremo govoriti o samostojni vlogi »stratokracije« (gl. pogl. 5). O vojaški eliti je (kadar je govor o gospodarski eliti in birokraciji) mogoče govoriti samo kot o »podrejeni eliti«.

Poglejmo dokaze, ki glede vprašanja, ali je politokracija enoten sloj z vodilnimi delavci v gospodarstvu, ali pa je nemara ločen sloj, govorijo prav v prid tej drugi ugotovitvi. Prvi, morda najbolj odločilen argument je določena nenadomestljiva institucionalna prednost politokracije glede na drugi dve kategoriji, vendar se je ta lastnost doslej izmikala pozornosti raziskovalcev. Gre za privilegij, ki kvalitativno ločuje politokracijo od drugih. Z besedo kvalitativno želimo poudariti to, da nikakor ne gre za »imeti malo več ali malo manj« nekaterih dobrin in vrednosti ter za nekaj lestvic ali točk ugodnejši položaj na določeni statusni lestvici, ampak gre za to, da ta privilegij izrecno razmejuje politokracijo od vseh družbenih skupin. Gre za *institucionalizirano varstvo politokracije z družbenimi dogovori in sporazumi, ki podeljujejo tej skupini pečat zaprte, kastno urejene grupacije*. To je npr. dobro razvidno iz Družbenega dogovora o kadrovske politiki v Srbiji (Službeni glasnik SR Srbije, št. 3/1981), ki so ga podpisali predstavniki družbeno-političnih organizacij (partija, sindikat, SZDL, mladina, borci) in predsedniki: skupščine SR Srbije, izvršnega sveta, predsedstva SR Srbije in gospodarske zbornice. Enake dokumente imajo tudi druge republike, pa tudi nekatere druge ravni političnega sistema (občina, pokrajina, federacija).

V navedenem dokumentu piše, da »poteka izbira kadrov za funkcije v družbenopolitičnih organizacijah in organih družbenopolitičnih skupnosti na podlagi meril iz Dogovora in ustreznih meril, ki so navedena v samoupravnih aktih teh organizacij in skupnosti. O kandidatih za te funkcije se opravijo potrebne konzultacije, dogovarjanje in usklajevanje stališč« (člen 20). Medtem ko ta člen omejuje pristojnost Dogovora na politično področje, pa ga 35. člen istega akta razširja tudi na druge družbene sektorje, predvsem na gospodarstvo. Z omenjenim Dogovorom so udeleženci ustanovili Koordinacijski odbor za kadrovske politiko kot »stalni konzultativni organ«, v katerega vse ustanove delegirajo po enega člana in namestnika. V tem organu se oblikuje mnenje o kandidatu, medtem ko končni sklep o tem izda »ustrezni organ«, kakor je zapisano v 28. členu Dogovora. Seveda ni potrebno posebej poudarjati, da je možnost, da bi »ustrezni organ« nasprotoval stališču omenjenega telesa, zgolj teoretična. Funkcija Koordinacijskega odbora ni samo izbor kandidatov za ključna mesta, temveč tudi nenehna »skrb« zanje. O tem pravi 25. člen naslednje:

»Udeleženci dogovora si bodo prizadevali, da bodo kadrom, ki so bili več kot dva mandata na poklicnih funkcijah, pa nimajo pogojev, da bi z istim delom nadaljevali, na ustrezen način rešili vprašanje njihovega nadaljnjega delovnega angažmaja tako, da jim bodo zagotovili ustrezna dela in delovne naloge v organizacijah združenega dela in drugih samoupravnih organizacijah in skupnostih«. *Ta člen potemtakem zagotavlja velik kadrovske privilegij političnim funkcionarjem v primerjavi z vsemi drugimi kategorijami zaposlenih Jugoslovanov (da o nezaposlenih sploh ne govorimo). Ko izpolnijo navedeni pogoj (več kot dva mandata), politični funkcionarji pridobijo absolutno zagotovilo za zaposlitev in skrb za njihovo delovno kariero dokončno preide na »udeležence dogovora«.* Ta izključna pravica je brezpogojna, ker nanjo, če sodimo po 25. členu, ne vpliva ocena o tem, kako je pripadnik političnega sloja sploh opravljal svojo funkcijo. Kolikor vemo, tu praksa ne odstopa od normativnih določb, saj omenjeni privilegij doslej ni bil

odvzet niti poraženim udeležencem spopada znotraj političnega sloja. Okoliščina, da je delovna kariera (pravzaprav materialna eksistenca) zunaj predmeta spopada, da to, drugače povedano, niso spopadi »za vse ali nič«, seveda zmanjšuje njihovo ostrino in moč. Brezpogojno zavarovanje delovne kariere prispeva k homogenizaciji pripadnikov političnega sloja: naknadna ocena o uspešnosti oz. neuspešnosti bi vnesla nujno negotovost, razvrednotila bi vrednost privilegijev in ogrozila »esprit de corps« pripadnikov sloja.

Na podlagi navedenega Dogovora sta bila sprejeta dva Sporazuma, ki urejata: prvič način poteka konzultacij o kadrih na ožje pojmovanem področju politike, in drugič vpliv na postopek izbora kadrov v drugih družbenih sferah, predvsem v gospodarstvu (Službeni glasnik, SR Srbije, št. 3/1981). *V celoti vzeto pomenita citirana sporazuma kot tudi Dogovor, iz katerega izhajata, popolno prevlado političnega dejavnika v kadrovski politiki in popolno razvrednotenje institucije volitev, kadar gre za politično sfero, če pa je govor o gospodarstvu, potem gre za utesnitev samostojnosti delovnih organizacij na nudum ius.*

Prikazali bomo še nekatere razlike, ki smo jih dognali iz empiričnih raziskav med politokracijo na eni strani in med gospodarskimi funkcionarji in birokracijo na drugi. Te razlike močno pritrjujejo stališču, da je izenačevanje in združevanje teh treh kategorij v en sam homogen sloj ali razred povsem izumetničeno.

Tezo o nadvladi politokracije nad gospodarsko elito in birokracijo v pogledu posredovanja politične moči je empirično potrdila raziskava *Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe*. V tej raziskavi smo sloj vodilnih ljudi razčlenili na tri podskupine prav zato, da bi preverili razlike med njimi glede posedovanja politične moči. Za to smo izdelali poseben indeks politične moči, ki zajema tako značilnosti vprašancev (indeks moči v procesu odločanja v občini, prisotnost v občinski skupščini, samoocenitev položaja, udeležba v NOB, članstvo v ZKJ, (ne)religioznost, nastopanje zoper negativne družbene pojave) kot tudi značilnosti okolja: staršev in rodbine, (udeležba v NOB, članstvo v ZKJ), prijateljev (vodilne funkcije, članstvo v ZKJ) in zakonca (članstvo v ZKJ). Ker smo hoteli s tem indeksom primerjati politokracijo z drugima dvema segmentoma sloja vodilnih ljudi v pogledu posedovanja politične moči, v indeks nismo vnesli kategorije poklicnega opravljanja funkcije, da ne bi s tem prejudicirali rezultatov raziskovanja (poklicno opravljanje političnih funkcij je kriterij pripadnosti politokraciji).

Izsledki raziskave so, kot kaže tabela 1, potrdili izhodiščno predpostavko: politični voditelji suvereno stojijo na vrhu – 89,3% pripadnikov tega sloja ima veliko, višjo ali srednjo moč, na drugem mestu, vendar daleč pod vrhom so gospodarski voditelji (66,7%), na zadnjem mestu pa so birokrati (64,9%).

Tabela 1: Indeks politične moči (v %) – podatki za Slovenijo

Moč	Politokrati	Birokrati	Gospodarstveniki
nizka	0,0	0,0	0,0
srednje nizka	0,0	7,9	0,0
srednja	10,7	27,2	33,3
srednje višja	39,3	26,3	40,0
velika	50,0	38,6	26,7

C = 0,58

Nekateri izsledki empiričnih raziskav družbene strukture v SR Hrvatski iz leta 1984 (2900 vprašanih) osvetljujejo pomembne razlike med politokrati in direktorji. Raziskave razkrivajo težnjo po samorekrutiranju političnih funkcionarjev. Čeprav je bilo v raziskavo vključenih le manjše število respondentov, pa D. Sekulić poudarja, »da vendarle preseneča, da izražajo tolikšno težnjo po samorekrutiranju ($Y = 0,18$). To pomeni, da obstaja določen mehanizem, ki prevaga nad zgolj naključno težnjo, da bi se politični funkcionarji regrutirali iz skupine tistih, katerih očetje so bili tudi politični funkcionarji« (1986, 80). Pri direktorjih je, za razliko od politokratov, vsaj po rezultatih omenjene raziskave težnja po samorekrutiranju nepomembna.

Ugotovljena težnja k samorekrutiranju politokracije je po našem mnenju posledica volilnega sistema, oziroma točneje, posledica tega, da nimamo demokratičnih volitev. Namesto ljudstva v takšnih okoliščinah vpliva na sestavo politične elite pač elita sama: ugotovitve te raziskave zgolj potrjujejo sicer že znano težnjo po samopotrjevanju.

Omenjena raziskava tudi kaže, da politični voditelji občutno prednjačijo pred direktorji tudi po materialnih prejemkih. Najvišji dohodkovni skupini, ki jo je zajelo raziskovanje, pripada 22,8% političnih voditeljev in samo 8,7% direktorjev (V. Lay, 1986, 22). Dejansko so materialne razlike vsekakor večje, kajti politokrati uporabljajo celoten spekter privilegijev, ki tehnostrukturi niso dostopni ali pa so jim na voljo le v skromnejšem obsegu. Res je sicer, da je ta vrsta privilegijev danes pri nas bistveno manj pomembna kot v državah realnega socializma. Po rezultatih omenjene raziskave imajo politokrati nekatere prednosti pred gospodarstveniki predvsem glede uporabe družbenih stanovanj, posedovanja vikendov in koriščenja letnih dopustov zunaj kraja stalnega bivanja itd.

Model rekrutiranja politokratov se razlikuje od modela rekrutiranja direktorjev. Rekrutacijska baza prve skupine je po ugotovitvah navedene raziskave v večji meri kot pri drugi skupini delavstvo in skupinsko-lastniški razred, medtem ko se člani druge skupine rekrutirajo v večji meri iz posrednega razreda (M. Lazić, 1986, 59). Pripomnimo še, da se po ugotovitvah te raziskave politokrati številneje uvrščajo med ateiste kot pa direktorji (S. Bahtijarević, 1986, 108). To razliko vsaj deloma lahko pojasnimo s tem, da so politični funkcionarji na vseh ravneh skoraj stoodstotno člani ZK, ateistično prepričanje pa je statutarni pogoj za sprejem v članstvo. »Gostota« komunistov v gospodarstvu je bistveno manjša (okrog 75%), kar pomeni, da je četrtnina njenih pripadnikov (morda) religiozno opredeljena.

Ni nepomembno tudi to, kako javnost dojema razliko med politokrati in gospodarsko elito. V raziskovanju leta 1984 v Sarajevu je četrtnina vprašanih označila politične funkcionarje kot skupino (prvega ranga), ki najbolje živi, medtem ko so prišli direktorji šele na četrto mesto, za privatnimi obrtniki in za estradnimi »umetniki« (R. Dundžerović, 1988, 126). Že interpretirani podatki empirične raziskave kažejo (glej pogl. 3), da so po percepciji zaposlenih jugoslovanov politokrati daleč najbolj vplivni glede politike ZKJ, medtem ko so strokovnjaki v tem pogledu na drugem mestu.

Na podlagi dosedanje analize lahko zanesljivo sklenemo, da tvorijo politični funkcionarji – politokracija – elito politične in družbene moči. Glede na to je seveda zanimivo vprašanje, ali v naši družbi lahko govorimo o enotni ali pa o deljeni eliti oblasti. Odgovor na to vprašanje – nanj v ameriški družbi ponujajo dva odgovora, »elitističnega« (W. Mills) in »pluralističnega« (R. Dahl) – je seveda v jugoslovanski družbi drugačen. Funkcionalno gledano je jugoslovanska elita

oblasti enotna politična elita, ki *svoje oblasti ne deli z drugimi elitami*. Toda, politična elita je sama v sebi segmentirana na osem homogenih republiško-pokrajinskih elit. V tej segmentiranosti je že del odgovora na vprašanje, zakaj politokracija, ki ima sicer absolutni nadzor v družbi, ne zmore zagotoviti izhoda iz krize. Razlog za to moramo iskati v tem, da učinkovitost politične (ali katerekoli druge) elite ni samo funkcija nadzora, temveč tudi enotnosti. R. Dahl pravi takole ... »Skupina ima lahko velik nadzorni potencial in majhno sposobnost za enotnost. Aktualna politična učinkovitost (effectiveness) skupine je funkcija njene sposobnosti za nadzor in sposobnost za doseganje enotnosti« (1958, 465). Dejstvo, da ni prišlo do *dejanske enotnosti jugoslovanske politične elite, je ključ, ki pojasnjuje njeno večletno neučinkovitost v boju z družbeno krizo*.

LITERATURA:

1. R. Dahl, A Critique of the Ruling Elite Model, *American Political Sciences Review*, Vol 52, 1985.
2. R. Dundžerović, *Komunisti i klasno socijalne razlike*, rokopis, 1988.
3. M. Duverger, *Janus les deux faces des l'Occident*, Fayard, Paris 1972.
4. V. Franičević, Izazovi prestrukturacije: SKJ pred promjenama, Znanstveno srečanje: *Razvoj, dileme in perspektive jugoslovanskega socializma*, Zagreb 1988.
5. V. Lay, Kvalitet svakodnevnog života društvenih grupa, *Revija za sociologiju*, št. 1-4, 1986.
6. M. Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb 1987.
7. M. Lazić, »Mobilnost i homogenizacija vladajuće klase«, *Revija za sociologiju*, št. 1-4, 1986.
8. *Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe*, N. Toš in drugi, Raziskovalni institut FSPN, Ljubljana 1988.
9. J. Mirić, Kriza i demokracija, Znanstveno srečanje: *Razvoj, dileme in perspektive jugoslovanskega socializma*, Zagreb 1988.
10. D. Mrkšić, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, IIC SSO Srbije, Beograd 1987.
11. D. Sekulić, Otvaranje i zatvaranje društvene strukture – jedan pokušaj mjerenja za tri generacije, *Revija za sociologiju*, št. 1-2, 1987.
12. G. Therborn, Šta vladajuća klasa čini kad vlada?, *Marksizam u svetu*, št. 1, 1988.
13. S. Vrcan, *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, Školska knjiga, Zagreb. 1974.

Jezik: sredstvo za povezovanje (ali ločevanje) večnacionalne družbe

Jezikovni medij je postal v sodobni družbi pomembno izhodišče za njeno politično organizacijo in razvoj. Pri vodenju zakonodajnih teles, pri vsakdanjem poslovanju upravnih organov z državljani, pri delu služb z javnimi pooblastili, v industriji, trgovini, v prometu – praktično v vseh segmentih urejanja sodobne družbe in vladanja v njej se mora država ukvarjati s problemom jezikovne enakopravnosti. V vseh teh (praktičnih) funkcijah je jezik lahko plot, ki ločuje politične skupnosti. Jezik je čustveni spodbujevalec združevanja skupine na etnični podlagi, po drugi strani pa učinkovito integracijsko sredstvo v procesu razvoja (politične) nacije.¹

Večpomenskost jezika v pluralnih družbah

V pravnem pogledu obsega pravica do svobodne in enakopravne rabe jezika tudi: a) pravico do priznanja in svobodne rabe svojega jezika in pravico do materialne in finančne podpore države v ta namen, b) pravico do vzgoje in izobraževanja v svojem jeziku, c) pravico do rabe svojega jezika pri izražanju etnične identitete in kulture (vključno s pravico do svojih izvirnih osebnih imen), d) pravico do rabe svojega jezika pri »zunanem« označevanju etničnega ozemlja (imena krajev, ledinska imena, topografske označbe, katastrski in geodetski dokumenti itd.), e) pravico do rabe svojega jezika pri izražanju in praktičnem udejanjanju političnih, socialnih in drugih interesov, f) pravico do rabe maternega jezika v postopkih za varstvo državljanskih, človeških, manjšinskih in drugih pravic, g) pravico do razvoja svojega jezika v skladu s tehnološkim in splošno-civilizacijskim napredkom.

Jezik je običajno tesno povezan s kulturo. Zato se ravno z razvijanjem jezika in s širjenjem njegove rabe kultura² najbolj učinkovito ohranja (vendar to ni nujno, kar potrjujejo tudi programi nekaterih evropskih etničnih gibanj, na primer baskovskega in škotskega). Jezik je ena od sestavin zavesti in je zato tesno povezan z osebnostjo. Zavoljo tega zatiranje jezika globoko vpliva na osebnost.³ Jezik je eden od temeljnih pokazateljev skupinske identifikacije posameznika.⁴ Pri socialni identifikaciji – pri kateri gre za to, da se en »jaz« razlikuje od drugega »jaza« – je jezik dolgo služil kot dejavnik za socialno stratifikacijo in kot pomemben indeks za izražanje ali jemanje spoštovanja. V družbi, ki se zaveda »prestiža jezika«, je pomemben faktor ne le jezik, ki ga nekdo govori, marveč tudi naglas, ki ga uporablja.⁵ Negovorci dominantnega jezika večkrat trpijo zavoljo občutka inferior-

* dr. Silvo Devetak, Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

¹ A. K. Sharma, Linguistic Nationalism and India's National Development. V: Ethnicity in an International Context, ed. A. Said and L. R. Simmons, Transaction Books, New Brunswick, New Jersey, p. 218.

² V. van Dyke, The Cultural Rights of Peoples, Universal Human Rights, vol. 2, April-June, 1980, p. 8.

³ M. S. McDougal, M. D. Lasswell and Lung-chu Chen, Human rights and World Public Order, 13, Claims for Freedom from Discrimination in Choice of Language, p. 713.

⁴ Glej npr.: Kloss, Bilingualism and Nationalism, 23 Journal of Social Issues, April 1967, pp. 39-47.

⁵ Bernstein-Henderson, Social Class Differences in the Relevance of Language to Socialization. V: Advances in the Sociology of Language, 2, ed. J. Fishman 1972, pp. 126-149.

nosti in drugih spremljivalnih sindromov, izhajajočih iz nepoznavanja tega jezika.⁶

Naštejmo nekaj načinov, ki lahko služijo diskriminaciji človeka s pomočjo jezika: a) preprečevanje možnosti za uk in rabo maternega jezika, jezika »nacionalne elite« ali svetovnega jezika (slednja običajno omogočata socialno uveljavljanje in mobilnost), b) zatiranje posameznika na podlagi skupinske identifikacije in diferenciacije, ki se izvaja s pomočjo jezika, c) zatiranje, ki je rezultat arbitrarno določenih pogojev za pristop k določenim vrednotam ali socialnim slojem, b) vodenje javnih zadev in družbenih procesov, ki so v skupnem interesu, kot tudi podjetij in podobnih ustanov (zlasti onih, ki so pomembne za vladanje) v jeziku, ki je tuj pripadnikom manjšinske skupine (ali skupin), e) prisilno učenje določenega (večinskega) jezika ali jezikov.⁷ Zatiranje jezika je bilo vselej del politike dominacije, boj za njegovo ohranitev pa pogoj za kakršnokoli politično gibanje za svobodo.⁸

Z zatiranjem jezika se običajno osebam in skupinam, ki so predmet zatiranja, poskuša preprečiti dostop do oblasti – formalni ali efektivni. Možne so različne oblike, kot na primer: a) odvzem volilne pravice zaradi neznanja jezika ali nepismenosti, b) pogojevanje vstopa v javne službe z znanjem dominantnega jezika, c) strokovni izpiti v javnih službah v dominantnem jeziku, d) odklanjanje naturalizacije zaradi nezadostnega znanja jezika (pri emigrantih), e) oteževanje sodnih in drugih postopkov zaradi neznanja dominantnega jezika, g) ustvarjanje negativnega psihološkega odnosa do manjšinskih jezikov (razglašanje manjšinskih jezikov za »kulturno zaostale«, zasmehovanje govorcev manjšinskega jezika ipd.), g) ustvarjanje ovir za komuniciranje med etničnimi skupinami na jezikovni podlagi.

Moderne raziskave izobraževanja z vidika jezika so pokazale, kako pomembno je za razvoj otroka, da pridobiva (zlasti v rani mladosti) znanje v maternem jeziku. Prisiljevanje otrok, da se izobražujejo v tujem jeziku, vpliva na zaostajanje njihovega razvoja.⁹ Po drugi strani je svoboden pristop k jeziku elite temeljnega pomena za spoznavanje kulture dominantne etnične skupine in za dejansko participacijo v oblasti, kot tudi v drugih procesih v širši družbeni skupnosti. Edina racionalna omejitev, ki jo lahko določena družba vsili manjšinskim jezikom, je tista, ki izhaja iz tega, da skupnost s sredstvi, s katerimi razpolaga, ni sposobna financirati večjezikovnega sistema.¹⁰

Jezik je med vsemi manjšinskimi pravicami v mednarodnem pravu in v notranji zakonodaji držav najbolj natanko opredeljeno vprašanje.¹¹ Obstojijo različni načini uresničevanja pravice do enakosti jezika v notranjem pravnem redu. D. McRae je zapisal: »Z ustavo se lahko predpiše podrobna in izrečna zaščita ali zgolj splošne pogoje ali – kot je to urejeno v belgijskem primeru – nekaj, kar nima praktične vrednosti. Jezikovna zakonodaja lahko obstaja, ni pa to nujno. Jezikovne pravice se lahko udejanijo s pomočjo lokalne avtonomije, decentralizacije in federalizma

⁶ Glej: Grubb, *Breaking the Language Barrier: The Right to Bilingual Education*, 9 *Harvard Civil Rights – Civil Liberties Review*, 52, 1974, pp. 55–56.

⁷ McDougal etc., cit. delo, p. 714.

⁸ J. Lador-Lederer, *International Group Protection: aims and methods in human rights*, Leyden, International Group Protection; aims and methods in human rights, Leyden, A. W. Sijthoff, 1968, str. 25.

⁹ McDougal etc., cit. delo, str. 720.

¹⁰ *Ibidem*, str. 721.

¹¹ O tem pričajo, na primer, »jezikovne določbe« v manjšinskih sporazumih, sklenjenih po prvi svetovni vojni v okviru Društva narodov, kot tudi številne določbe mednarodnih instrumentov o človekovih pravicah, ki so bili sprejeti po drugi vojni v okviru OZN ali na regionalni in bilateralni ravni.

ali na podlagi pritiska centralnih oblasti, da se določena jezikovna politika izvaja v vsej državi.«¹²

Ostrower je izdelal takšnele tipologijo obnašanja držav glede jezikovnega vprašanja v sodobnih večnacionalnih skupnostih:

- zakonska enakopravnost jezika v vseh uradnih in praktičnih situacijah (npr. Kanada, Finska in Južnoafriška republika);
- zakonska enakopravnost vseh jezikov, pri čemer so samo nekateri v uradni rabi (npr. Švica in Belgija);
- formalna enakopravnost jezikov, ki pa je povezana z ideološkimi presojami in s spremembami uradne politike (npr. ZSSR);
- prednost jezika dominantne narodne skupine, ki se smatra kot uradni jezik znotraj sistema varstva jezikovnih manjšin (npr. Jugoslavija, Romunija in Kitajska);
- sprejem zunanjega idioma kot pomožnega državnega jezika (npr. Irska, Filipini in številne nove države v Aziji in Afriki) in
- določitev enega ali več »domaćih jezikov« za uradno obliko nekakšnega »skupnega izražanja države« (zlasti države v južni in jugovzhodni Aziji).¹³

Jugoslovanske izkušnje

Nesporno je dejstvo, da so ustave SFRJ in socialističnih republik in pokrajin iz leta 1974 dobra podlaga za zagotavljanje enakopravnosti jezikov in pisav narodov in narodnosti Jugoslavije. Vendar analiza stanja kaže na še številne pomanjkljivosti pri udejanjanju teh določb, tako na federalni kot tudi na republiško – pokrajinski ravni.

Enakopravnost v federaciji

Zakoni in drugi predpisi, ki urejajo delovanje zveznih upravnih organov in drugih organizacij, na primer, urejajo rabo jezikov in pisav narodov in narodnosti Jugoslavije samo na splošno ali nepopolno ali je celo sploh ne, čeprav bi bilo po ustavi to potrebno narediti.¹⁴ Še bolj pomanjkljivo so ta vprašanja urejena z notranjimi, samoupravnimi akti, pravilniki, navodili ipd. organov in organizacij.¹⁵

Najbolj pereče je stanje jezikovne enakopravnosti pri delu zvezne uprave in drugih zveznih organizacij; v večini primerov le napisana tabla v več jezikih na stavbi, kjer se nahajajo, priča o tem, da le-ti poslujejo v večnacionalni državi, kot je Jugoslavija. Ne poznamo primerov, da bi bilo znanje več jezikov narodov in narodnosti Jugoslavije pogoj za zasedbo posameznih delovnih mest v zvezni upravi. Razen prevajalskih služb v zvezni skupščini in pri zveznem izvršnem svetu ni bilo primera, da bi kakšen zvezni upravni organ ali organizacija za svoje uslužbenke organiziral tečaje slovenskega, makedonskega, albanskega ali madžarskega

¹² McRae, *The Constitutional Protection of Linguistic Rights in Bilingual and Multilingual States*. V: *Human Rights, Federalism and Minorities*, ed. Gotlieb, 1970, str. 211–212.

¹³ A. Ostrower, *Language, Law and Diplomacy*, 1965, str. 596–632.

¹⁴ V ilustracijo navedimo, da so določbe o rabi jezika vključene v samo 18 zveznih zakonov, med katerimi se jih deset nanaša na sodne, upravne in druge postopke, na organizacijo in delovanje vojaških sodišč in tožilstev ter na objavo zakonov in drugih predpisov; šest jih ureja organizacijo in varnost prometa in formiranje ter delovanje jugoslovanskih skupnosti (za PTT, železnico, elektrogospodarstvo in industrijo vojaške opreme), dva pa urejata razpečevanje zdravil in mamil.

¹⁵ Štirje med trinajstimi takšnih predpisov se nanašajo na delo zvezne skupščine, po dva na dejavnost predsedstva SFRJ in Ustavnega sodišča Jugoslavije, pet pa na delo zveznega izvršnega sveta in zveznih družbenih svetov.

jezika (če ne naštevamo drugih jezikov). Tudi tam, kjer so zaposleni (maloštevilni) kadri z znanjem več jugoslovanskih jezikov, njihovo znanje ni ovrednoteno niti v moralnem niti v materialnem pogledu. Poleg tega ni na razpolago ustrezne tehnične opreme za večjezično poslovanje.¹⁶

Ogromno pomanjkljivosti je v zvezi s poslovanjem uradov in predstavništva zveznih organov in organizacij v nacionalno mešanih družbenopolitičnih skupnostih (republikah, pokrajinah in občinah).¹⁷ Posebno vprašanje je jezikovno znanje častnikov JLA. Znanje več jugoslovanskih jezikov bi omogočilo večjo človeško in siceršnje povezanost častnikov z vojaki, kar je še posebej pomembno glede na večnacionalno sestavo vojaških enot. Če bi obvladali jezike narodov in narodnosti, ki živijo na območjih, kjer službujejo, bi na ta način krepili tudi svojo »povezanost« z ljudmi, kar je pogoj za uresničevanje koncepta »ljudske vojske«, ki se je razvila na podlagi izkušenj NOB.

Vse to opozarja na potrebo, da v procesu nujnega izboljšanja kakovosti in učinkovitosti dela zvezne uprave čim prej odpravijo tudi te pomanjkljivosti. Edino pri jezikovni enakopravnosti bodo državljani jemali zvezno upravo »kot svojo«, in ne kot institucijo, ki jih z državno prisilo na podlagi jezika postavlja v položaj podrejenosti oziroma drugorazrednih državljanov.

Enakopravnost jezikov narodnosti

Vsaka od desetih narodnosti in dveh etničnih skupin, ki živijo v Jugoslaviji, ima pri uresničevanju z ustavo sicer zagotovljene enakopravnosti svojih jezikov in pisav opraviti s številnimi problemi. Problemov ni moč posploševati, ker so jezikovni položaji specifični, odvisni od mnogoterih pravnih, političnih, psiholoških, izobrazbenih in drugih okoliščin. Ponekod so težave posledica pomanjkljive ureditve jezikovne enakopravnosti v republiško/pokrajinskih pravnih predpisih ali v statutih in drugih aktih občin ter samoupravnih organizacij in skupnosti. Drugod prevladuje nasprotovanje »večine« enakopravnosti »manjšinskih jezikov«. Ne manjka tudi primerov, kjer so pripadniki narodnosti sami indiferentni do svojega jezika (največkrat je to stanje posledica slabih izkušenj oziroma psiholoških travm, ki so jih preživeli zavoljo rabe svojega jezika v javnosti).

Čeprav problemov ne gre posploševati, sta dve negativni značilnosti prav gotovo vsem skupni: prva, v vseh družbenopolitičnih skupnostih obstaja veliko neskladje med pravno ureditvijo in dejansko prakso, in druga, dvojezičnost je praviloma enosmerna (omejuje se na pripadnike »manjšin«).¹⁸ Poseben primer je vprašanje uresničevanja enakopravnosti albanskega jezika.¹⁹

¹⁶ Med drugim glej: S. Devetak, *The Equality of Languages and Alphabets in the Functioning of the Yugoslav Federation*. V: *Festschrift für Guy Héraud, Federalismus, Regionalismus und Volksgruppenrecht in Europe – ein*, Wien, 1989.

¹⁷ S. Devetak, *Esame dell'assetto istituzionale – giuridico della parità linguistica in Jugoslavia*, *Lengua i dret*, Generalitat de Catalunya, Institut d'Estudis Autònoms, Barcelona, 1987, str. 513–545. Referat na 2. Congrés Internacional de la Lengua Catalana, Barcelona – Andorra, 16. 4. 1986.

¹⁸ Glej med drugim: S. Devetak, *Aspect of Linguistic Equality in Slovenia*, *Slovenia Studies (Edmonton-Canada)*, 8, 1986, str. 53–63. Referat na 18. National Convention of the Association for the Advancement of Slavic Studies, New Orleans, 20–23. 11. 1986; isti avtor: *The Yugoslav Linguistic Policy – The Case of Slovenia*, *Der Donauraum (Wien)*, 29, 1987, str. 83–98.

¹⁹ Načelno o tem glej v: S. Devetak, *Esame dell'assetto ...*, cit. delo, str. 539. Specifičnost tega vprašanja je v tem, da gre za jezik, ki ga govori skoraj dva milijona jugoslovanskih državljanov. V SAP Kosovo so Albanci »večinsko prebivalstvo« (več kot 90%). Po sprejemu ustavnih amandmajev v letih 1969 in 1971, zlasti pa ustav iz leta 1974, je postala albaniščina tudi formalno »prvi jezik« v pokrajini v državni upravi, pravosodju in na vseh drugih področjih javnega življenja, kot tudi

Vsebina številnih načel in določb zvezne ustave o jezikovni enakopravnosti je obvezujoč minimalni standard, ki ga vsem narodom in narodnostim v Jugoslaviji jamči federacija. Za uresničitev te vsebine so republike, pokrajine, občine in samoupravne organizacije na podlagi drugega odstavka 246. člena zvezne ustave s svojimi akti določile raznovrstne praktične možnosti.

Slednje lahko zagotovijo večje pravice od tistih, ki so določene z zvezno ustavo. V nobenem primeru pa ni moč z njimi zmanjševati ali kakorkoli omejevati pravic, ki izhajajo iz zvezne ustave. To bi bilo protiustavno. Takšen primer so »teze za izdelavo zakona o uradni rabi jezikov narodnosti Jugoslavije«. ²⁰ Teze so strokovno dilemantsko pripravljene in v političnem pogledu nesprejemljive. Če bi bile sprejete kot zakon, bi s tem morali nekaterim narodnostim odvzeti sedanje jezikovne pravice (kar bi bilo protiustavno). Predlagane določbe temeljijo na preštevanju narodnosti (kar je, med drugim, v nasprotju z mednarodnimi instrumenti o človeških pravicah in o rasni diskriminaciji). ²¹

Poleg tega predlagatelji tez napačno razlagajo prvi odstavek 246. člena zvezne ustave, ki določa sprejem zveznega zakona za urejanje uresničevanja enakopravnosti jezikov narodov in narodnosti na celotnem jugoslovanskem ozemlju, medtem ko je urejanje tega vprašanja »na področjih, kjer živijo posamezne narodnosti«, z drugim odstavkom tega člena prepuščeno pristojnim družbenopolitičnim skupnostim ter »ozd in drugim samoupravnim organizacijam in skupnostim«. ²²

Enakopravnost jezikov narodov in narodnosti bi bilo torej potrebno z zveznim zakonom urejati samo v primerih, ko gre za njihovo enakopravno rabo na celotnem ozemlju države, z drugimi besedami – tudi izven nacionalnih mešanih področjih, kjer pripadniki posamezne narodnosti avtohtono prebivajo. To je bilo storjeno, kar zadeva sodne, upravne, izvršilne in druge postopke, rabo teh jezikov v JLA ipd. Vendar obstaja v zvezi s tem še vedno vrsta pravno nedefiniranih situacij in drugih pomanjkljivosti, ki bi jih bilo potrebno odpraviti. ²³

Spričo vsega povedanega menim, da bi bilo treba dokončno umakniti z dnevnega reda predlog tez za zakon o uradni rabi jezikov narodnosti Jugoslavije, saj bi lahko nedorečenosti jezikovnega vprašanja v SAP Kosovo urejali na poseben način. ²⁴ Namesto tega bi bilo potrebno čim prej narediti skupno analizo stanja v zvezi z uresničevanjem enakopravnosti jezikov narodnosti v Jugoslaviji, na tej

v izobraževanju, kulturi itn. V političnih zapletih v zadnjih letih so se povečale zahteve po tem, da se »srbohrvaškemu jeziku povrne enakopravnost«. To je bilo tudi predmet več ustavnih sporov v zvezi s pogojevanjem delovnih mest z znanjem obeh jezikov. Pobudniki teh zahtev izhajajo iz tega, da je srbohrvaščina uradni jezik v SR Srbiji v celoti. Na ta način se albanščina postavlja v SAP Kosovo v položaj »manjšinskega jezika«. Takšna rešitev pa po našem mnenju ni ustavno-pravno utemeljena, še manj pa praktično uresničljiva. Ob tem seveda ne zanikamo pravice do enakopravnosti srbohrvaškega jezika v SAP Kosovo. Vendar bi jo bilo potrebno uresničevati na specifičen način, upoštevajoč demografsko-etnično strukturo prebivalstva pokrajine in njegovo ozemeljsko poseljenost. Na Kosovu se z vso ostrino postavlja vprašanje, s katerim se srečujejo v vseh večnacionalnih družbah in na katerega niso doslej še nikjer našli zadovoljivega odgovora, in sicer: kako ob zagotavljanju enakopravnosti »manjšinskega jezika« zagotoviti tudi to, da se bodo pripadniki »manjšine« naučili tudi jezik »večine« in spoznali splošne kulturne tokove v družbah, kjer živijo.

²⁰ Glej: Teze za izdelavo zakona o uradni rabi jezikov narodnosti Jugoslavije (s prilogami), Skupščina SFRJ, Beograd, december 1988.

²¹ Glej npr. F. Capotorti, Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religions and Linguistic Minorities, UN, New York, 1979, str. 75–89.

²² Glej med drugim: Ustav SFRJ Stručno objašnjenje, Institut za političke nauke FPN Beograd – NIGP Privredni pregled, Beograd 1975, str. 409.

²³ V ilustracijo navedimo jezikovne pomanjkljivosti, ki so se pokazale pri delovanju vojaških sodišč, da ne omenjamo praktičnih problemov, ki nastajajo pri uresničevanju jezikovne enakopravnosti v dejavnosti upravnih, sodnih in drugih organov na vsem državnem ozemlju.

²⁴ To je avtor tega članka tudi predlagal na seji komisije CK ZKJ za idejna vprašanja mednacionalnih odnosov, 15. 3. 1989.

podlagi pa se dogovoriti za odpravo pomanjkljivosti z ukrepi, ki bi jih sprejeli na podlagi drugega odstavka 246. člena zvezne ustave. Dobro metodološko vodilo so analize, ki jih je, na primer, pred leti kontinuirano izdeloval Zavod SAP Vojvodine za javno upravo.²⁵

Politični sklep

Vprašanje, kako zagotoviti enakopravnost jezikov, ni torej le lingvistično-tehnično vprašanje, marveč tudi eno izmed najpomembnejših političnih vprašanj v vsaki večnacionalni družbi. Svobodna in enakopravna raba jezika je ena temeljnih človekovih pravic. Z upoštevanjem jezika brez kakršnekoli diskriminacije se izraža tudi spoštovanje človekove osebnosti in narodne skupine. To je eden od neodpravljivih pogojev za uspešnost demokratične integracije jugoslovanske večnacionalne družbe. Ni sile, ki bi mogla združiti različne narodne skupnosti v eni državi, če bi se katerakoli izmed njih tam počutila »kot tujec v lastni državi«. In prav na področju jezika je moč to zelo hitro doseči. Tega bi se morali zavedati tisti, ki v zadnjem času poskušajo uveljaviti restriktivno razlago vsebine ustavnih določb ali pa jih celo spreminjati v škodo jezikovne enakopravnosti! Vse to dokazuje, da nimamo jezikovne politike in da je »jezikovna resolucija« zvezne skupščine iz leta 1969 še vedno (neuresničena) podlaga za urejanje tega vprašanja.

²⁵ Te študije niso bile pomembne samo strokovno, marveč so bile koristne tudi v operativnem pogledu, saj so bile podlaga za razpravo o teh vprašanjih v pokrajinski skupščini.

Demokratizacija družbe in obramba SFRJ

Raziskovalni izsledki slovensko-makedonskega projekta o pripravljenosti družbenopolitičnega sistema SFRJ za SLO in DS

Uresničevanje obrambno-samozaščitne funkcije političnega sistema je izredno zapleten in protisloven proces, ki terja analitično spremljanje in kritično vrednotenje. Cilj raziskovalnega projekta zato ni bil le v tem, da ugotovi normativno, organizacijsko, kadrovske, materialno pripravljenost sistema, kot je predvideval zvezni makroprojekt, temveč predvsem to, da poda teoretično utemeljena in empirično dokazljiva dejstva o delovanju sistema v družbeni stvarnosti. To pa je težavna raziskovalna naloga zlasti na tistih področjih, ki so (zaradi stopenj tajnosti in državne »skrivnostnosti«) »zastrita« z normativnimi dokumenti in voluntarističnimi predpostavkami.¹

Raziskava ni razkrivala neke imaginarne »pripravljenosti«, namreč je ugotavljala usposobljenost človeka kot posameznika, delovnih ljudi in občanov ter institucij političnega sistema za opravljanje varstvene, obrambne in samozaščitne funkcije. Opozorila je na dosežke in optimalne rešitve, pa tudi na nekatere stranpote in nerealne predpostavke delovanja sistema. V spoznanja je vgradila opozorila glede racionalizacije sistema, njegove optimalizacije in učinkovitosti, predvsem pa je izpostavila vidik razvojnega spreminjanja ter znanstveno-tehnološkega in organizacijskega posodabljanja sistema.

Raziskava je potrdila osnovno predpostavko, da bo usposobljenost družbenopolitičnega sistema, gospodarstva in družbenih dejavnosti za obrambo in varnost v mirnodobnih razmerah, v izrednih razmerah, ob neposredni vojni nevarnosti in v vojnih situacijah odvisna: od sposobnosti družbenopolitičnega sistema za razreševanje družbenih protislovij; od idejnopolitične kohezivnosti in vrednostne homogenosti globalne družbe; od integrativnosti sistema (republik in pokrajin) na temelju uresničevanja suverenih pravic delovnih ljudi v federativni skupnosti; od sposobnosti političnega sistema za razvojno spreminjanje ter od idejne in akcijske enotnosti Zveze komunistov in vseh socialističnih demokratičnih ustvarjalnih sil. Optimalno funkcioniranje političnega in ekonomskega sistema bo zagotavljalo tudi optimalno stopnjo pripravljenosti in učinkovitega delovanja obrambno-zaščitnega sistema.

V raziskavi se je potrdila predpostavka, da so na presojanje o SLO in DS ter na pripravljenost subjektov za SLO in DS močno vplivali krizni pojavi na ekonomskem področju (nestabilnost gospodarstva, socialna ogroženost itd.) ter konfliktne situacije na političnem področju (neenotnost v političnih vrhovih, nacionalni konflikti, razvojna nasprotja, itd.). Raziskava je razkrila ne samo raznolikost politič-

¹ Slovensko-makedonski medrepubliški projekt Pripravljenost družbenopolitičnega sistema za SLO in DS je temeljna raziskovalna naloga v okviru jugoslovanskega makroprojekta »Splošna ljudska obramba in družbena samozaščita SFRJ«. Tematika usposobljenosti političnega sistema za obrambo in samozaščito je komplementarna z drugimi deli makroprojekta: ogrožanje varnosti SFRJ z oboroženo agresijo in specialno vojno, pripravljenost gospodarstva, družbenih dejavnosti in prebivalstva, civilne zaščite, sistema opazovanja in obveščanja ter vodenja in poveljevanja v izrednih razmerah in v splošni ljudsko-obrambni vojni.

nih, ekonomskih, kulturnih in drugih razvojnih koncepcij republik in pokrajin, marveč tudi diferenciranost na področju obrambe in samozaščite (različne ocene stanja, raznolike koncepcije razvoja, različna pojmovanja fronte socialističnih sil, odnos do JLA, itd.).²

1. Institucionalna hipertrofija: neracionalnost in entropičnost

V jugoslovanski raziskavi je bila potrjena domneva, da med normativno-pravno institucionalizacijo sistema in njegovim delovanjem v praksi obstaja razlika. Sistem SLO in DS je normativno-organizacijsko ustrezno zasnovan; na podlagi tega bi lahko sklepali, da je pripravljenost družbenopolitičnega sistema za SLO in DS v miru, v izrednih razmerah in v vojni zadovoljiva. Vendar pa institucionalizacija sistema sama po sebi še ne zagotavlja tudi učinkovitega delovanja sistema v praksi. Raziskovanje je razkrilo, da obstaja *institucionalna hipertrofija* in da *prevelika institucionalizacija sistema* povzroča neracionalnost in entropijo sistema. Z nadaljnjim raziskovanjem bi morali ugotoviti, ali pravne norme še ustrezajo sedanjim in prihodnjim razmeram in ali so v družbenem razvoju že nastopili novi dejavniki in nova spoznanja, ki terjajo *kritično ovrednotenje normativno-pravne institucionalizacije sistema* in temu ustrezno prilagoditev pravnih norm.³

Raziskava je pokazala, da se delavci in občani soočajo z *normativno visoko postavljenimi cilji in pričakovanji sistema, hkrati pa z empirično stvarnostjo* socialnih razmer kriznega obdobja. Sedanje krizne tendence v ekonomskem in političnem sistemu neugodno vplivajo na stabilnost sistema SLO in DS, posebej na pripravljenost družbenopolitične skupnosti za splošno ljudsko obrambno vojno.

Z raziskavo smo dobili več dokazil o veljavnosti dejstva, da *podružbljanje sistema SLO in DS še vedno poteka predvsem formalno, manj pa vsebinsko*. Čeprav se je vloga delegatskih skupščin pri uresničevanju obrambno-zaščitnih funkcij glede na obdobje pred letom 1974 bistveno spremenila, čeprav sta ustvarjena drugačen odnos in ugodnejše politično ozračje, pa tudi splošno razpoloženje za učinkovito reševanje temeljnih vprašanj na tem področju, se način sprejemanja sklepov ni bistveno spremenil.

V raziskovalnem projektu smo domnevali, da se bodo notranja protislovja izrazila v konfliktnih interesov na vseh družbenih področjih. Raziskava je pokazala, da dobiva pluralizem samoupravnih interesov v današnjih razvojnih izzivih nova razsežja: na vseh interesnih področjih (ki jih je opredelil Kardelj) so se interesna nasprotja začela izražati kot razvojna nasprotja, in to v zaostreni obliki – ne le kot konflikt interesov socialnih skupin, ampak predvsem kot *konflikt razvojnih konceptov*. Ti razvojni konflikti prihajajo na dan v različnih pogledih na nadaljnji razvoj sistema SLO in DS.

V kriznih razmerah se interes delavcev in občanov usmerja predvsem k eksistencialnim ekonomskim in socialnim problemom. Delavci in občani »prepuščajo« probleme SLO in DS poklicnim strukturam. Aktivni stratum na tem področju se zbuje na tiste interesno motivirane nosilce sistema, ki imajo obveznosti in naloge na tem področju. V raziskovanju ni bila dokazana domneva, da na tem področju

² Medrepubliki projekt je realiziran z dvanajstimi tematskimi analizami, tremi analitičnimi separati, dvema analiza stanja v SR Sloveniji in SR Makedoniji, dvema študijama primera ter sintetično študijo. Rezultati raziskave v Sloveniji pa so objavljeni v knjižici: Družbenopolitični sistem – obramba in varnost, Komunist, Ljubljana 1987, str. 336.

³ Podrobnejša teoretična utemeljitev in empirični rezultati so podani v zborniku: Pripravljenost društveno-političnega sistema za ONO i DSZ SFRJ. Uvodna študija, Ljubljana, Skopje maj 1988, strani 413.

obstajata trajno aktiven odnos in usposobljenost večine populacije. Vključevanje večine prebivalstva v ta aktivni sloj je odvisno od kompleksa dejavnikov, ki so bili v raziskavi evidentirani.⁴

2. Obrambno-varnostno videnje v luči »redukcije« stvarnosti

Aktivno obnašanje in t. i. participacijska usmerjenost ljudi sta povezana s stopnjo njihove seznanjenosti in vedenja o problemih ter možnostih udeležbe v procesu odločanja. Odločanje na področju SLO in DS v OZD in KS – še bolj pa na ravneh DPS – pa je pogosto predvsem stvar ozkih skupin (deloma tudi zaradi stopenj zaupnosti in tajnosti). Procesi podružbljanja so se na tem področju šele začeli uresničevati. Raziskovanje je pokazalo, da še ni ustaljena interaktivna komunikacija in povezanost med komitejem za SLO in DS ter delovnimi ljudmi, še bolj pa občani. Odločanje je, kot bi lahko rekli, »rezervirano« za državne, politične, vojaške in druge strukture.

V raziskavi je bila potrjena domneva, da na motiviranost delovnih ljudi in občanov za aktivno obnašanje v zvezi z obrambo in samozaščito vpliva njihovo *zavestno spoznavanje* aktualnih obrambnih in varnostnih problemov v njihovi OZD, krajevni skupnosti, pa tudi v širšem družbenem okolju. To poznavanje pa je »redukcija« dejanske obrambne stvarnosti.

Delavci in občani na prvo mesto postavljajo *socialno ogroženost* kot glavni dejavnik ogrožanja SFRJ. Dobra tretjina občanov meni, da SFRJ predvsem ogroža nizek standard posameznih slojev in velike socialne razlike. Druga tretjina poudarja ogroženost SFRJ zaradi neugodnega notranjega gospodarskega položaja in slabega gospodarjenja. Delavci na prvo mesto ogroženosti SFRJ postavljajo vse večje socialne razlike, na drugo mesto pa ogroženost zaradi slabega gospodarjenja in neugodnega ekonomskega položaja.

Diferencirano zaznavanje ogroženosti je bilo ugotovljeno v posameznih republikah in pokrajinah (manj razvite na prvo mesto postavljajo socialno ogroženost, medtem ko razvitejše neugoden gospodarski položaj in slabo gospodarjenje). Raziskava opozarja tudi na ogroženost ljudi zaradi nadaljnjega poslabševanja socialnega položaja brez vidne pozitivne alternative, kar je samo po sebi negativen dejavnik za varnost države.

Jugoslavija in države v razvoju so permanentno izpostavljene pritiskom globalnih žarišč moči in svetovne prevlade. Ta domneva se je potrdila pri preučevanju zaznavanja te ogroženosti. Vendar med *zunanji dejavniki ogrožanja* delavci in občani na prvem mestu omenjajo ekonomske pritiske. Tem v nižjih odstotkih sledijo drugi dejavniki, ki se nanašajo na znanstveno-tehnološki razvoj, politične vplive in propagandno-psihološke vplive. *Vojaški pritiski po njihovem pojmovanju*

⁴ Raziskava o pripravljenosti družbenopolitičnega sistema SFRJ za SLO in DS je bila izvedena konec leta 1985 in v letu 1986, in sicer na ravni delovnih organizacij, krajevnih skupnosti in občin; raziskava na ravni regij in drugih medobčinskih skupnosti je bila v celoti opravljena v letu 1987; preliminarna raziskava na ravni socialistične republike/avtonomne pokrajine in federacije pa v letu 1988. V osnovnem vzorcu je bilo 24 jugoslovanskih občin, iz vsake po tri delovne organizacije in dve krajevni skupnosti, skupaj 72 delovnih organizacij in 48 krajevnih skupnosti; v Sloveniji in Makedoniji je bil vzorec razširjen na 9 oziroma 6 občin, kar pomeni, da je bila raziskava v celoti opravljena v 33 občinah. Izbranih je bilo tudi 8 mestnih, regionalnih oziroma medobčinskih skupnosti. V delovnih organizacijah je bilo anketiranih 2150 slučajno izbranih delavcev ter intervjuvanih 619 respondentov kvalificiranih struktur; v krajevnih skupnostih je bilo anketiranih 1552 slučajno izbranih respondentov in 433 respondentov kvalificiranih struktur. Na ravni občin je bilo intervjuvanih 235 občinskih funkcionarjev, na ravni regije pa 40 respondentov. V razširjenem vzorcu za Slovenijo je sodelovalo 1039 slučajno izbranih delavcev in 1011 slučajno izbranih krajanov.

niso pomemben dejavnik ogrožanja SFRJ v sedanjih razmerah v Evropi: samo 5,7% občanov meni, da ti pritiski SFRJ zelo ogrožajo. Značilno je tudi to, da približno polovica vprašanih občanov meni, da SFRJ ne grozi realna nevarnost od katerekoli strani (ne z Vzhoda ne z Zahoda). Za takšna osebna »videnja« ogroženosti je mogoče najti različne razlage: a. nizko seznanjenost z dejansko vojaško ogroženostjo SFRJ; b. zanemarjanje obrambno-varnostne problematike zaradi ekonomske in politične krize; c. usmerjenost občanov in delavcev k eksistencialnim socialnim vprašanjem.

Raziskava ponuja sorazmerno optimistične odgovore glede pripravljenosti naše družbe za obrambo pred napadom ali drugimi oblikami uporabe sile. Občani v krajevnih skupnostih menijo, da smo za uspešno obrambo pred napadom popolnoma pripravljeni (46,6%), oziroma da smo pripravljeni (34,3%). Samo 10,8% jih meni, da smo delno pripravljeni. Ocene o lastni usposobljenosti za oborožen boj niso ugodne. Samo dobra tretjina delavcev meni, da smo usposobljeni za oborožene in neoborožene oblike upiranja.

Raziskava je pokazala, da so najpomembnejši vir informacij za občane in delavce republiška sredstva javnega obveščanja (dnevniki, radio in TV). Večina delavcev in občanov izjavlja, da vselej ali pogosto dobivajo zanesljive informacije o obrambnih in samozaščitnih problemih v dnevnem tisku, na radiu in TV. Republiška sredstva javnega obveščanja so najbolj zanesljiv in pogost vir informacij tudi za kvalificirane strukture na področju SLO in DS.

Časopisi z obrambno oziroma samozaščitno vsebino so slab vir informacij. (Samo 12,9% delavcev in 15,1% občanov jih čita vselej ali pogosto). Strokovno literaturo zelo malo berejo celo kvalificirane in aktivne skupine s tega področja. Skoraj polovica kvalificirane strukture in aktivnih skupin s področja SLO in DS ne spremlja sodobnih dogodkov na tem področju. Sodobno obrambno znanje imajo zelo ozke strukture; večina populacije in kvalificiranih struktur se ne zaveda pomena sodobnega znanstveno-tehnološkega in obrambnega znanja s področja SLO in DS.

3. (Ne)funkcionalnost obrambnih načrtov

Pripravljenost delavcev v OZD za vključevanje in delovanje v sistemu SLO in DS je zelo izrazita. Večina delavcev tudi visoko ocenjuje obrambno usposobljenost za aktivnosti na področju SLO in DS. Približno tretjina delavcev pa ni razpo-rejena oziroma seznanjena z nalogami v morebitnih vojnih razmerah.

Značilen je podatek, da bi v vojnih razmerah v oboroženih silah želela sodelovati približno tretjina delavcev (kadar bi lahko o tem sami odločali). Vendar je mogoče ugotoviti, da se aspiracije delavcev glede udeležbe v oboroženih silah v posameznih socialističnih republikah in socialističnih avtonomnih pokrajinah ne ujemajo v celoti s potrebami in pomenom njihove udeležbe v oboroženih oblikah boja in obrambe (oziroma z doktrinarno opredelitvijo oboroženega boja). Splošna, prevladujoča značilnost je, da delavci niso dovolj seznanjeni z nalogami OZD kot celote na področju SLO in DS.

Analiza vsebine normativnih aktov, planskih in drugih dokumentov je pokazala, da je normativno-pravna in planska pripravljenost OZD v SFRJ zadovoljiva. Vendar kaže tudi na to, da je na tem področju dokaj izrazit pojav *normativizem*; gre za nepotrebno administriranje, za pretežno usmeritev v reševanje »administrativnih problemov« – namesto v bistvena vprašanja obrambno-zaščitne priprave

OZD. Obrambni načrti so pogosto zelo zapleteni, preveč obširni in nepregledni, včasih nerazumljivi, zaradi česar se objektivno zmanjšuje njihova temeljna funkcionalna in uporabna vrednost. Treba bi jih bilo radikalno poenostaviti.⁵

V raziskavi sta bila pri realizaciji obrambnih in samozaščitnih funkcij krajevnih skupnosti zaznana dva trenda. Eden je tisti, ki se približuje ustavno-politični in normativno-konceptualni določitvi krajevnih skupnosti, drugi pa tisti, ki bistveno odstopa od te določitve, vendar v smislu prevladovanja odnosa pasivnosti in neaktivnosti, neinformiranosti občanov in delovnih ljudi, formalizma v organiziranosti, uresničevanja samo nujnih »norm iz občine« in »od zgoraj«, naslanjanja na skromno kadrovska in materialna baza. Ne tako redek obrazec tega trenda je pojmovanje krajevnih skupnosti kot »administrativne izpostave« občine, ki ima v sistemu strokovno opredeljene funkcije in naloge, vendar zanje nima dovolj možnosti in zmogljivosti. V takšnih primerih se množičnost in iniciativnost pri pripravi in uresničevanju vloge v sistemu SLO in DS izgubljata ali pa sta v praksi marginalna.

Kadrovska baza v širšem smislu – kot človeško subjektivni dejavnik – je v krajevni skupnosti dokaj ozka, malo aktivna ali iniciativna, informirana in motivirana. Jedro aktivistov, ki v krajevni skupnosti »pokrivajo« področje SLO, je dokaz ozko in pretežno »funkcionarsko«, medtem ko se aktivnost delovnih ljudi in občanov zožuje na občasno oz. redko udeležbo, na »obveznih« sestankih, vajah in ad hoc aktivnostih. Samo njihov manjši del ima in uresničuje redno aktivno kontinuirano vlogo v sistemu SLO v krajevni skupnosti.

Na podlagi dobljenih indikatorjev glede pripravljenosti krajevnih skupnosti na SLO in DS je najugodnejše stanje organizacijsko-planskega in potem normativno-pravnega dejavnika. Najbolj ustrezno je pripravljena za delovanje v miru, potem pa v času elementarnih in drugih nesreč. Nekoliko manj je izražena njena pripravljenost za delovanje v izrednih razmerah, še manj ob neposredni vojni nevarnosti, najmanj pa za čas poteka vojne.⁶

V družbenopolitičnem sistemu je občini namenjena vloga ključnega člana samoupravnega in družbenopolitičnega organiziranja občanov in delovnih ljudi. Temeljno spoznanje v raziskavi je bilo, da ocene vloge prakse in pripravljenosti občine za SLO in DS ni mogoče opraviti brez objektivne ocene njenega stvarnega položaja v odnosih znotraj sebe ali s širšo skupnostjo. Če primerjamo te odnose z ustavno, politično in normativno opredelitvijo občine, je zaznati precejšnje neskladje med pričakovani sistema in njegovo stvarno prakso. To neskladje se posebej neugodno reflektira pri pripravah in pripravljenosti občine za SLO in DS.

Občina uspešneje in bolj učinkovito opravlja tiste funkcije in priprave zanje na območju SLO in DS, ki so povezane z njeno naravno *instanco oblasti*, v manjši meri pa z naravo, ki jo ima kot samoupravna skupnost. Občina je po številnih značilnostih preveč urejevalska, preveč normativno omejena, zožena na občinski aparat odločanja, oblasti, nadzora. Hkrati se manj čuti kot skupnost, ki povezuje temeljne samoupravne organizacije in neposredne ravni odločanja, vpliva, samoorganiziranja, interesnega združevanja in artikuliranja potreb delavcev in občanov.

Organizacijsko-planska sestavina ter usposobljenost in opremljenost aparata SLO in DS sta na ravni občine precejšnja, zaostajajo pa druge prvine: materialna in samoupravno-normativna prvina, dalje kadri in človeški faktor in posebej koor-

⁵ Kompleksna analiza je podana v Analitičnem separatu: Analiza vsebine normativnih aktov, planskih in drugih dokumentov v OZD, v krajevni skupnosti in občini (Strani 350).

⁶ Glej tematsko analizo: Pripravljenost krajevnih skupnosti za SLO in DS in publikacijo: Družbenopolitični sistem – obramba in varnost, Komunist 1987.

dinacijska, informacijska prvina nosilcev sistema SLO in DS v občini. Za te prvine razkriva raziskava neugodne, ponekod celo precej neugodne rezultate.

Pri raziskovanju organiziranosti in pripravljenosti posebnih družbenopolitičnih in regionalnih samoupravnih medobčinskih skupnosti v sistemu SLO in DS je bila potrjena generalna domneva, da je organiziranost in pripravljenost vseh subjektov, njihov položaj v sistemu SLO in DS neposredno odvisen od celote družbenih odnosov.

Zaradi posebnih interesov občin, združenih v mestne skupnosti, se proučevana jugoslovanska mesta glede SLO in DS ne morejo izkazati kot celoviti subjekti. Poleg tega so pogosti močnejši neposredni odnosi med republiko in pokrajino ter občino, kot pa med republiko, pokrajino in mestom. Tako je najverjetneje zato, ker je občina v ustavno-pravnem sistemu opredeljena kot temeljna družbenopolitična skupnost, ne da bi bila posebej opredeljena njena vloga glede na različne okoliščine uresničevanja ozemelske in komunalne samostojnosti. Kaže se nujnost popolnejše in bolj jasne opredelitve vloge, pravic, dolžnosti ter pristojnosti mesta v sistemu SLO in DS. Nujna je natančnejša razmejitev pravic in dolžnosti ter pristojnosti občin, združenih v mestno skupščino.

4. Pristojnosti republik, federacije in JLA

Preliminarno raziskovanje *socialističnih republik* je pokazalo, da je normativni dejavnik priprav republik izjemno razvit. Kaže se problem prenormiranosti in hiperinstitucionalizacije, ki ima lahko neugodne vplive na položaj in vlogo drugih struktur znotraj republike. To pa se dogaja tudi z drugimi funkcijami republike v političnem sistemu. Te ocene se v načelu nanašajo tudi na organizacijsko-plan-sko prvino pripravljenosti republike za SLO in DS. Normativno pravna urejenost se večinoma nanaša na priprave v miru, medtem ko je za vojne razmere še vedno premalo razčlenjena. Posledica tega je, da je normativno pravno področje preveč prepuščeno vojnemu zakonskemu urejanju, ki stopi v veljavo ob neposredni vojni nevarnosti in v vojni, kar pomeni, da bi bilo zunaj rednega delovanja delegatskega sistema. Več rešitev iz vojnega zakonskega urejanja bi bilo mogoče urediti že s predpisi, ki veljajo v miru. Zaradi tega je treba preučiti: usklajenost predpisov v miru in vojnih predpisov ter možnosti določene deregulacije; preučiti možnost prenosa določb iz vojnih med predpise v miru; analizirati predpise glede možnosti učinkovitega delovanja v izrednih razmerah (gospodarske, družbene dejavnosti) in preučiti realnost ter uresničljivost sedanjega sistema načrtovanja proizvodnje ter storitev v začetnem obdobju vojne.

Kadrovska pripravljenost republik v celoti zaostaja za ravnijo organizacijsko-planske in materialno-tehnične pripravljenosti. Kot problem se kaže očitneje pri izpopolnjevanju nujnega strokovnega kadra, pa tudi pri usposabljanju celotne sestave obrambno-zaščitnih struktur.

Pregled zbranega gradiva o pripravljenosti republiških organov za SLO in DS v globalu kaže na dokaj visoko stopnjo in intenzivno delovanje teh organov in njihovo angažiranost pri obravnavanju splošnih vprašanj in problemov SLO in DS. Raziskovalna spoznanja govorijo, da problematika SLO in DS postaja integralni del delegatsko-skupščinskega odločanja. Celota delegatskega sistema pa še vedno ni povsem aktivirana kot dejavnik področja SLO in DS.

Z razširitvijo funkcije *predsedstva republike* v morebitni vojni nevarnosti in vojni na vojno zakonodajno funkcijo, se s pravico organiziranja novih vojnih druž-

benopolitičnih skupnosti, ki se nahajajo »zunaj« skupščinskega sistema, in s pravico, da v določenih razmerah prenašajo lastne pristojnosti nanje, zožuje prostor družbenega samoupravljanja oziroma pravic in dolžnosti skupščin kot najvišjih oblastnih organov. S prevzemanjem pravic iz zakonodajne vloge se spreminja tudi odnos predsedstva do drugih republiških organov in teles. Usposobljenost predsedstva za opravljanje nove funkcije, pa tudi za njeno izvajanje v obstoječi sestavi, je še premalo preučeno. Predsedstvo izvaja svoje funkcije kot kolektivni organ z možnostjo razširjanja svoje sestave, kar pa je po republikah različno urejeno.

Aktivnost komiteja za SLO in DS se je izražala predvsem v stalnem spremljanju in ocenjevanju politično-varnostnih razmer v republikah in v celovitem opazovanju stanja obrambnih in samozaščitnih priprav.

V analizah dosedanjih izkušenj iz dela teh teles se ponuja nekaj aktualnih vprašanj. Med temi je tudi vprašanje o njihovih pristojnostih, za katere se ocenjuje, da niso dovolj razmejene. To je privedlo do tega, da so se ukvarjali z zadevami, ki sodijo v pristojnost drugih organov in teles, zaradi česar je prišlo tudi do pasivizacije teh organov. In narobe, iz »strahu« pred vmešavanjem v pristojnost drugih organov so se komiteji pasivno obnašali do nekaterih aktualnih problemov, s katerimi bi se sicer morali ukvarjati.

Glede na ustavno opredeljeno mesto in vlogo *federacije* v celotnem funkcioniranju družbenoekonomskega in političnega sistema države in glede na njena temeljna in originarna pooblastila oziroma pravice in dolžnosti na tem področju, je v raziskavi ustrezna pozornost namenjena vprašanjem položaja in odnosov posameznih federativnih organov, pa tudi načinu organizacije in odgovornosti pri izvajanju pravic in dolžnosti.

Na podlagi določil Ustave SFRJ je federacija razvila zelo široko zakonodajno dejavnost, s katero so opredeljeni celotna sistema SLO in DS v državi, načela organiziranja in pripravljenost države za obrambo pred napadom, pa tudi za delovanje družbenopolitičnega sistema v vojni in drugih posebnih okoliščinah. Federativni organi imajo poleg tega tudi vrsto drugih funkcij politično-usklajevalne, organizacijske, komunikacijske in druge narave, vendar njihove razsežnosti nismo posebej raziskovali.

V raziskavi je bil predvsem potrjen velik pomen, ki ga ima za področje SLO in DS funkcioniranje skupščinskega sistema na ravni federacije. Pristojnosti Skupščine SFRJ na tem področju so zelo široke, posebej tiste, ki se po 283. členu Ustave SFRJ nanašajo na urejanje izhodišč sistema vseljudske obrambe, določanje politike, obrambne politike države, odločanje o vojni in miru, zakonodajno dejavnost na tem področju, pa tudi na politično nadzorno funkcijo nad delom zveznih organov. Skupščina je v raziskovanem obdobju te funkcije in pristojnosti izvajala dokaj redno, sistematično in ekstenzivno. Zaznati pa je bilo določene dileme glede ustreznega delovanja skupščine oziroma njenih organov, načina dela in organizacije v vojnih razmerah, pa tudi v različnih zapletenih razmerah, ki izvirajo iz njih.

V raziskavi je bila spoznana ustreznost položaja pravic, dolžnosti in pooblastil predsedstva SFRJ kot kolektivnega šefa države, to je samostojnega organa federacije, ki ima najširše pravice in dolžnosti na področju vseljudske obrambe in ki je istočasno najvišji organ, ki oborožene sile vodi in jim ukazuje. Kot kaže raziskava, so ustvarjene vse normativne, organizacijske in materialno-kadrovske predpostavke za takšno funkcioniranje predsedstva SFRJ v vseh navedenih okoliščinah, poleg tega pa tudi za njegove neposredne odnose s skupščino, z zveznim

izvršnim svetom in z zveznimi upravnimi organi in organizacijami. V raziskavi so navedena določena vprašanja organizacije teh odnosov, kjer bi bila morebiti možna tudi bolj racionalna ureditev.⁷

5. Moč in vpliv družbenopolitičnih in družbenih organizacij

Raziskovanje vpliva družbenopolitičnih organizacij (ZK, SZDL, ZS, ZSMS in ZZB NOV) v zvezi z uresničevanjem nalog na področju SLO in DS kaže, da pripisujejo delavci in občani Zvezi komunistov največji vpliv. V raziskavi je bila potrjena teza o zmanjševanju moči družbenopolitičnih organizacij.

Ustava SFRJ določa, da je Zveza komunistov s svojim usmerjevalnim in političnim delom v sistemu socialistične demokracije in družbenega samoupravljanja glavna pobudnica in nosilka politične odgovornosti za obrambo in samozaščito. Uresničevanje Zveze komunistov kot integrativne in kohezijske sile pa raziskovanje – vsaj v temeljnih samoupravnih organizacijah in skupnostih – ni povsem potrdilo. Raziskava je pokazala, da Zveza komunistov ni vzpostavljena kot dovolj trden integracijski in mobilizacijski dejavnik. To se ne nanaša na vsa okolja: kjer je Zveza komunistov nastopala z jasnimi pozitivnimi programi, tam je uspešneje uresničevala svojo integracijsko in mobilizacijsko vlogo. V raziskavi je potrjena teza, da se v kriznih razmerah integracijska funkcija Zveze komunistov zmanjšuje in da njeno funkcijo nadomešča državna regulativa. Drugače povedano, v okoliščinah družbene depresije Zveza komunistov na uresničuje svoje vodilne vloge predvsem kot moralno politična sila, ampak pretežno s pomočjo države kot mehanizma družbene represije, kar ne spodbuja razvoja družbe v samoupravno socialistično skupnost.

Raziskava je pokazala, da integracijsko funkcijo ZK slabijo predvsem trije deviantni družbeni procesi: deformacije v sistemu družbene reprodukcije; zraščenosť Zveze komunistov z etatizmom in deformacije v kadroviski politiki ZK.

Delavci skoraj v vseh republikah in avtonomnih pokrajinah na prvo mesto postavljajo zahtevo po preprečevanju negativnih procesov, kakršni so nezakonito pridobivanje bogastva, korupcija, privilegiji, druge zlorabe.

Na drugo mesto postavljajo zahtevo po kadroviski prenovi ZK. (Ponekod to zahtevo postavljajo na prvo mesto.) Razlike po republikah so delno posledica intenzivnosti demokratizacije v različnih okoljih, različne stopnje kritične zavesti in demokratizacije odnosov v Zvezi komunistov.

S tem je mišljena tudi odprava monopola članstva ZK v upravno-politični strukturi v širših družbenopolitičnih skupnostih, socialistični zvezi in zvezi sindikatov. To zahteva deetatizacijo Zveze komunistov v tem smislu, da preseže zraščenosť z državno regulativo, da se spoprime z njo in da od nje zahteva politično odgovornost za njeno delovanje.

Temeljna podmena pri raziskavi je bila, da se bo idejnopolitična, organizacijska in mobilizacijska moč ZK, ki jo ima v miru, izrazila tudi v vojni. Rezultati raziskovanja pa so pokazali, da vsi delavci in občani ne zaupajo Zvezi komunistov, da bo sposobna voditi obrambo v morebitni vojni. Samo tretjina delavcev je o tem povsem prepričana. Druga tretjina meni, da bi se morala Zveza komunistov ločiti od državno-birokratskih struktur, prestrukturirati svoje vrste in ponovno izraziti svojo moralnopolitično razsežnost. Drugi so glede tega vprašanja zelo skeptični.

⁷ Glej tematske analize pripravljenosti republik, pokrajin in federacije za SLO in DS, Ljubljana 1988.

Podobno kritičnost kažejo tudi občani, čeprav je med njimi večji odstotek tistih, ki so popolnoma prepričani o sposobnosti zveze komunistov, da vodi obrambo v morebitni vojni. Ugotovljeno pa je tudi diferencirano zaupanje v Zvezo komunistov v posameznih republikah in pokrajinah oziroma v posameznih okoljih.

V raziskavi se je pokazalo, da se *socialistična zveza ni razvila v široko fronto in vseljusko organizacijo*, ki bi vplivala na procese odločanja na vseh družbenih področjih, pa tudi na področju SLO in DS. Zaradi tega se socialistična zveza ni mogla uveljaviti kot relevantna politična sila.

Raziskovalni rezultati kažejo, da so občani seznanjeni z delom SZDL pri uredničenju SLO in DS in da ji pripisujejo relativno velik vpliv. Vendar pa pretežni del dolžnosti SZDL na tem področju opravijo funkcionarji, medtem ko so člani skromno informirani in manj vključeni v delo. Odprto je torej vprašanje vloge demokratične javnosti, doseganja konsenza in sodelovanja delovnih ljudi in občanov.

Zavest o pripadnosti SZDL kot najširši politični organizaciji vpliva tudi na celotno aktivnost na področju vseljuske obrambe in družbene samozaščite. Člani SZDL se praviloma aktivno in kritično opredeljujejo do teh vprašanj. To nam razkrivajo njihova razmišljanja o sistemu SLO in DS. Obstaja namreč velika razlika v ocenah funkcioniranja vseljuske obrambe in družbene samozaščite med »navadnimi člani« in funkcionarji SZDL, kar kaže na to, da še niso presežene forumska usmeritev in metode dela. Enotna in usklajena pa je ocena, da so organizacije SZDL med vsemi družbenopolitičnimi organizacijami v krajevni skupnosti relativno najbolj aktivna struktura, in da so ne glede na vse pomanjkljivosti vpliven družbeni dejavnik na tem področju.

Nadaljnja demokratizacija socialistične zveze zahteva vključevanje vseh družbenih struktur in socialnih skupin v obrambno fronto; zato se postavlja tudi vprašanje o vključevanju novih družbenih gibanj (mirovnih, ekoloških itd.), pa tudi političnih, religioznih, nacionalnih in drugih skupin v obrambno fronto.

Pri raziskovanju na ravni regij se je večina političnih delavcev opredelila za solucijo, da morajo ta gibanja delovati v okviru socialistične zveze. Večjo politično diferenciacijo nakazujejo odgovori na vprašanje, ali so gibanja nova oblika izražanja interesov delovnih ljudi in demokratizacije družbe.

Raziskave so pokazale, da je politični položaj zelo zapleten; v nekaterih okoljih, republikah in pokrajinah si prizadevajo, da bi politično življenje demokratizirali. Pojavljajo se pozitivne, hkrati pa tudi ekstremne mladinske pobude. Zato so v nekaterih okoljih v dilemi: ali se »odpirati«, uvajati nove oblike demokratizacije družbe, širiti fronto socialistične zveze, z novimi oblikami pritegniti mladino, ali se »zapirati«, krepiti elemente integracije na podlagi normativno-pravnih norm, vztrajati pri »močni« ZK in uvajati represivne ukrepe.

Model razvitega demokratičnega političnega organiziranja sprejemajo z odporom predvsem v tistih okoljih, v katerih zaradi težavnih ekonomskih, političnih in socialnih kriznih problemov ne vidijo rešitve v takšni demokratizaciji političnega sistema. Zato politična razsežnost pluralizma samoupravnih interesov v teh okoljih dobiva značaj konfliktov med konceptom razvitega pluralističnega modela socialistične samoupravne demokracije in tradicionalnim družbenopolitičnim organiziranjem (etatistično-birokratski model).

Raziskovalni rezultati o vplivu družbenopolitičnih organizacij na področju SLO in DS uvrščajo *sindikate* med tiste družbenopolitične organizacije, ki imajo v družbi na aktivnosti na tem področju le nezaten vpliv. Zato se postavlja vprašanje nove vloge sindikatov v konfliktnih situacijah. Neinstitutonaliziran industrij-

ski konflikt pomeni izražanje nezadovoljstva v raznih oblikah: z absentizmom, nekvalitetnim delom, nizko produktivnostjo, občasno pa prihaja tudi do izbruhov nezadovoljstva, katerih posledica so stavke. Z globalnega, nacionalno-gospodarskega vidika omenjeni pojavi objektivno zmanjšujejo obrambno moč. Raziskava razkriva, da prihaja v konfliktnih razmerah do neustrezne reakcije vodstev sindikalne organizacije, posebej kar zadeva aspiracije in pričakovanja delavcev. Pasivnost sindikata vpliva tudi na stopnjo identifikacije delavcev s svojo razredno organizacijo, ki je relativno nizka.

Sindikati se kot prvina subjektivnih sil v naši družbi še ni dovolj integriral v obrambno-samozaščitni sistem OZD. Zaznavno je pomanjkanje samostojnosti, iniciativnosti in izvajanja akcij na področju SLO in DS. K takšnemu sklepu nas navaja obrobni položaj sindikalne organizacije pri merjenju vpliva na urejanje in izvrševanje nalog s področja SLO in DS. Zaupanje v sindikalno organizacijo ob morebitnih konfliktnih razmerah v OZD je relativno visoko, vendar pa aktivnost in obnašanje sindikalnih vodstev v praktičnem ravnanju tega ne opravičujeta.

Številne raziskave mladine in mladinskih organizacij kažejo, da mladi sprejemajo samoupravni socialistični sistem in zasnovo SLO in DS, vendar so do njiju zelo kritični. Frontna organiziranost mladinskih asociacij v okviru SZDL ni izvedena skladno z načeli delovanja te družbenopolitične organizacije. Pojavlja se večja potreba po samostojnejši organiziranosti, po sprejemanju mladinske samorganiziranosti v okviru SZDL; tako bi dosegli bolj funkcionalno enotnost mladine in lažje izražanje interesov mladih. Zveza socialistične mladine ni dovolj sposobna, da bi politično akcijsko povezovala vse oblike mladinskega organiziranja. To pa bi lahko negativno vplivalo na sposobnost delovanja te organizacije v vseljudski obrambni vojni. Zaradi tega je potrebna večja vključenost mladine v upravne organe in v vodstvene organe v sistemu SLO in DS. Z večjim in popolnejšim vključevanjem bi se lahko pomembneje uresničevali interesi mlade generacije.

Raziskava kaže, da so mladi pripravljene sodelovati pri obrambi: tretjina meni, da bi se branili vselej in povsod. Večina jih meni, da so sposobni za oborožene oblike obrambe. Člani komitejev za SLO in DS pa opozarjajo: nismo dovolj razvijali patriotične zavesti, posebej med mladimi; mlade generacije niso dovolj seznanjene z vlogo SLO in DS; mladi se ne zavedajo obrambnih problemov države; niso dovolj imuni proti tujim ideološko-propagandnim vplivom; ZK bi morala dosledno uresničevati svoj program in pomlajevati svojo strukturo.

Mladina je nosilka novih razvojnih vizij socialističnega samoupravljanja in gibalno nekonvencionalnih pobud v zvezi z družbenopolitičnim, gospodarskim in kulturnim razvojem Jugoslavije, v morebitni vojni pa bo v prvih vrstah oboroženega boja; zato se odpirajo vprašanja o vključevanju mlade generacije v procese odločanja na tem področju, predvsem glede tega, kako Zvezo socialistične mladine Jugoslavije usposobiti za vključevanje mlade generacije v obrambo v morebitni vojni.⁸

Raziskave so pokazale, da so organizacije Zveze borcev stabilen dejavnik pripravljenosti družbenopolitičnega sistema za SLO in DS, čeprav so v nekaterih okoljih tudi najostrejši kritiki sedanjih političnih in ekonomskih razmer.

Neskladje med borčevsko vizijo družbenega razvoja in sedanjo ekonomsko in politično krizo je postalo vzrok za odtegnitev dela borcev iz družbenopolitične

⁸ Rezultati analize družbenopolitičnih organizacij v Sloveniji so podani v knjigi: Družbenopolitični sistem – obramba in varnost, Komunist, Ljubljana 1987, str. 199–277. Rezultati jugoslovanske raziskave so v tematski analizi Pripravljenost društveno-političnih organizacij SFRJ, Ljubljana, Skopje 1987. Glej tudi študije v občini Bežigrad, Ljubljana in v občini Karpoš, Skopje.

aktivnosti. Za številne je to v sedanji fazi oblika protesta in kritike sedanjih vodilnih struktur v družbi, nekateri pa temu – kot obliko protesta – dodajajo še izstop iz Zveze komunistov.⁹

Raziskava je zajela tudi družbene organizacije in društva. Tu podajamo le nekatere ugotovitve. Dejavnost ZRVS je usmerjena v usposabljanje rezervnih vojaških starešin za izvajanje vodilnih dolžnosti v vojni ali v izrednih razmerah. Raziskave so pokazale, da bi morali zaradi teh nalog posebej spremljati kadrovska (in starostna) razvojna prestrukturiranja, pa tudi moralnopolitično zavest in idejnopolitično usposobljenost teh kadrov.

Tudi pripravljenost *društev za telesno kulturo* je relevantna za celotni sistem SLO in DS. Raziskava je pokazala, da delavci in občani nizko ocenjujejo pripravljenost športnih društev za obrambne in varnostne aktivnosti. Očitno je, da društva namenjajo pozornost posebej (ali izključno) »športnim« ciljem in zanemarjajo druge programske vidike delovanja. Občani in delavci tudi ne ocenjujejo visoke pripravljenosti *organizacij za tehnično kulturo* za varnostne aktivnosti v njihovem življenjskem oziroma delovnem okolju.

6. Vidiki razvojnega spreminjanja

Raziskovalni rezultati nas navajajo k razmišljanju, *kako v prihodnosti razvijati in optimalizirati obrambno-zaščitno vlogo družbenopolitičnega sistema:*

– v sistemu SLO in DS bi morali vzpostaviti interakcijsko soodvisnost kvalificiranih struktur z voljo in konsenzom širokih množic ter doseči večjo javnost delovanja sistema SLO in DS in načelo odgovornosti pred javnostjo;

– v celovitem sistemu varnostne aktivnosti so v ospredju politično-nadzorne funkcije, ki jih izvajajo družbenopolitične skupnosti, in ki jih v okviru socialistične zveze opravljajo delovni ljudje in občani; to zahteva razvijanje SZDL kot široke frontne organizacije, ki bi bila sposobna razvijati obrambno patriotsko zavest;

– posebej bi bilo treba preučiti pobude mladine in alternativnih gibanj ter njihovo motiviranost za zavestno vključevanje v obrambni sistem domovine; širjenje krogov odločanja na različne socialne skupine in strukture ponuja možnost artikulacije in uresničevanja njihovih interesov v obrambni fronti;

– sistem obrambe in samozaščite v SFRJ ima v načelu podružbljeno naravo, ki ustreza bistvu družbenega in političnega odnosa samoupravljanja; delovni človek in občan naj bi razpolagal z družbeno (in obrambno) močjo; ta raziskovalno zaznana zavest se reflektira v pripravljenosti sodelovati v sistemu ter prispevati k njegovi modernizaciji in razvojnemu spreminjanju.

⁹ Raziskava ZZZB NOV je bila izvedena kot poglobljena studija in je zajela približno 2500 članov v vseh republikah in pokrajinah.

Svoboda znanosti in njenega pouka v luči univerzitetne samouprave (1)

1. Mednarodni standardi za realizacijo svobode znanosti in njenega pouka¹

Realizacija pravic različnih skupin državljanov do udeležbe pri uživanju kulturnih dobrin in do sodelovanja pri njihovem ustvarjanju in širjenju je v precejšnji meri odvisna od priznavanja in spoštovanja nekaterih drugih temeljnih človekovih pravic in svoboščin. V tem pogledu so strateškega pomena pravice do svobode misli in vesti, do svobode prepričanja, mnenja in informacije, do svobode izražanja in do svobode zbiranja in združevanja.

Pravice oseb in skupin posameznikov, ki ustvarjajo, poustvarjajo in dajejo ustvarjalno obliko kulturnim proizvodom (v to kategorijo oseb pa spadajo tudi znanstveniki, raziskovalci in univerzitetni učitelji), nadalje tistih oseb, ki kulturne vrednote in dobrine posredujejo širši javnosti v vzgojnem procesu, preko množičnih medijev ali v okviru drugih kulturnih ustanov (kakršne so na primer knjižnice, muzeji, arhivi, računalniški centri, datoteke in druge) pa dodatno varujejo določila mednarodnih pravnih pravil in drugih tekstov, ki se tičejo delavcev na splošno in pa delavcev v kulturno-izobraževalnih ustanovah, ki izpolnjujejo določene pogoje ustreznega delovnega statusa. Izraz »znanstveni raziskovalci«² označuje na primer tiste osebe, ki so pooblaščen za preučevanje posebnega področja znanosti ali tehnologije. Specifična merila za sprejem v to kategorijo delavcev – kakršna predstavljajo razne diplome, akademske stopnje in nazivi ali položaji – pa določa konkretna država.

Status teh kategorij delavcev, to je priznanje njihovih pravic in svoboščin, ki vključujejo tudi moralne, ekonomske in socialne pravice in še posebej njihove delovne pogoje, dohodek, druge materialne koristi in socialno varnost, varuje torej ves spekter mednarodnih konvencij, priporočil in drugih meddržavnih iniciativ, ki se tičejo splošnega statusa delavcev in ki sta jih sprejeli Organizacija združenih narodov ter Mednarodna organizacija dela.³

Na splošnem področju kulture (ki vključuje seveda tudi znanost in univerzitetni pouk) je dejavnost Združenih narodov usmerjena na zagotavljanje pogojev za doseg dveh glavnih ciljev:

* Prof. dr. Peter Jambrek, Pravna fakulteta v Ljubljani; rokopis končan v decembru 1988.

¹ Pričujoča študija je sestavni del raziskave strokovnih podlag za zakon o Univerzi, za katere izdelavo je zadolžena raziskovalna skupina v sestavi G. Trpin, A. Igličar, P. Jambrek, A. Perenič in M. Novak. Raziskava se loteva vprašanj organiziranosti univerze v okviru širšega problemskega sklopa koncepta organiziranosti in načrtovanja univerze kot velikega družbenega sistema usmerjenega raziskovalnega programa z naslovom »Dolgoročni razvoj visokega šolstva v SR Sloveniji.«

Namen pričujoče avtorske študije je opredeliti institucionalne in normativne ter z njimi povezane organizacijske pogoje za realizacijo temeljnih načel svobode znanosti in njenega pouka na univerzi. Ustrezne opredelitve bom podal na osnovi predhodnega pregleda mednarodno-pravnih standardov za realizacijo svobode znanosti (»akademske svobode«) in njenega pouka ter na osnovi zgodovinske primerjave in kritike povojne zakonodajne ureditve teh vprašanj na ljubljanski univerzi.

² Kot je izraz definiralo Priporočilo o statusu znanstvenih raziskovalcev, Poglavlje I., 1(d).

³ Na primer: Priporočilo o statusu umetnikov, Priporočilo o statusu znanstvenih raziskovalcev.

a) da umetniki, znanstveniki, učitelji in novinarji niso diskriminirani v primerjavi z drugimi kategorijami delavcev, in

b) da bi uživali dodatne ugodnosti glede na posebno naravo njihovega dela, s katerimi naj jim bo v največji možni meri omogočeno »neovirano odkrivati objektivno resnico«, »svobodno izmenjavati ideje in znanje«⁴ ter »spodbujati talent« in »ustvarjalnost«.⁵

V razmerju do znanosti je Univerzalna deklaracija o človekovih pravicah priznala vsakemu človeku pravico do »svobodne udeležbe v kulturnem življenju skupnosti . . . in do deleža pri znanstvenem razvoju ter pri njegovih sadovih«, pa tudi pravico do »varovanja moralnih in materialnih koristi, ki izvirajo od katerekoli znanstvene proizvodnje, katere avtor je oseba« (člen 15, 1 in 2). Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah je te pravice še dodatno zavaroval. Posebej je določil, da ima vsakdo pravico a) udeleževati se kulturnega življenja [člen 15, 1(a)], b) okoriščati se z rezultati znanstvenega napredka in njegove uporabe [člen 15, 1(b)], in c) do »varstva moralnih ter materialnih interesov, ki izvirajo od znanstvenega . . . dela, katerega avtor je« [člen 15, 1(c)]. Pakt je nadalje ugotovil, da je polno uresničenje teh pravic možno le, d) ob prizadevanjih za ohranitev, razvoj in širjenje znanosti (člen 15, 2), e) če je spoštovana svoboda, ki je nujno potrebna za znanstveno raziskovanje in ustvarjalno dejavnost, in f) če so priznane koristi, ki jih dajeta spodbujanje in razvoj mednarodnih stikov ter sodelovanje na področjih znanosti in kulture.

1.1. Pravice znanstvenih delavcev

»Znanstveni raziskovalci«,⁶ se pravi osebe, ki so pooblaščen raziskovalno delati na določenem področju znanosti in tehnologije, in ki s tem prispevajo k znanstvenemu razvoju, imajo dve vrsti nalog:

a) da neposredno sodelujejo v procesih študija, eksperimentiranja, konceptualizacije in teoretične verifikacije, ki generira znanstvena spoznanja (ta proces označuje izraz »znanstveno raziskovanje«), in

b) da so dejavni v procesih adaptacije, testiranja in preciziranja teh spoznanj, tako da pripeljejo do točke, ko je možna njihova praktična uporabnost (ta proces označuje izraz »tehnološki« ali »eksperimentalni« razvoj).

Glede na cilje, ki jih izpostavlja »Priporočilo o statusu znanstvenih raziskovalcev«, označuje beseda »znanost«:

» . . . dejavnost, s pomočjo katere si človeštvo prizadeva na organiziran način, z individualnimi ali kolektivnimi prizadevanji majhnih in večjih skupin, spoznati in obvladati verigo vzročno-posledičnih odnosov tako, da objektivno preučuje opazovane pojave; (znanost) povezuje na koordiniran način tako proizvedene subsisteme znanja s tem, da jih sistematično pojasnjuje in pojmovno razlaga, pogosto tudi s pomočjo matematičnih simbolov; na ta način si znanost zagotavlja možnosti uporabe takega razumevanja naravnih in družbenih procesov in fenomenov v lastno korist.«

Izraz »znanost« torej označuje:

⁴ Preambula Ustave UNESCO-a.

⁵ Deklaracija o principih mednarodnega kulturnega sodelovanja, ki jo je razglasila Generalna konferenca UNESCO-a na svoji 14. seji 4. novembra 1966, členu III in IV.

⁶ Na tem mestu se sklicujem na definicije izrazov »znanstveno raziskovanje«, »eksperimentalni razvoj«, in »znanstveni raziskovalci«, ki so bile formulirane za potrebe Priporočila o statusu znanstvenih raziskovalcev, I.1(c).

»... kompleks dejstev in hipotez, znotraj katerega so teoretične prvine opredeljene tako, da jih je moč preverjati; do te mere izraz sam vključuje tudi tiste znanosti, ki preučujejo družbena dejstva in pojave«.

Beseda »tehnologija« pa pomeni:

»... tako znanje, ki je v neposredni zvezi s proizvodnjo ali predelavo dobrin ali uslug [I., 1(a) in (2)].«

Znanstveno raziskovanje in eksperimentalni razvoj sta očitno zelo specializirani dejavnosti, ki praviloma predpostavljata vse-življenjski poklicni angažma, posebne kvalifikacije in njihovo pridobivanje. Petindvajset ekonomsko najbolj razvitih dežel je imelo v povprečju sto do tristo znanstvenikov in inženirjev na deset tisoč prebivalcev. V večini dežel na svetu (nekaj manj kot v stotih) je segalo to število od deset do sto na deset tisoč prebivalcev, v tridesetih (nekaj manj ali nekaj več) deželah, ki se jih šteje za najmanj razvite, pa je delovalo le nekaj sto znanstvenikov in inženirjev na milijon prebivalcev. Leta 1971 je dobilo znanstvene diplome v Severni Ameriki 37 ljudi na 100.000 prebivalcev, 13 v Evropi, 3 v Arabskih državah, 2 v Afriki, 1,4 v Latinski Ameriki.⁷

Zato bi bilo nerealistično, pa tudi iz strokovnih razlogov nesprejemljivo interpretirati »pravico do udeležbe v kulturnem življenju« tako, da bi zajemala tudi »pravico do udeležbe pri opravljanju znanstvene dejavnosti«. Vendar pa UNESCO-vo Priporočilo o statusu znanstvenih raziskovalcev priznava vsem državljanom pravico do enakih možnosti in enakega dostopa do poklicne kariere v znanstveni skupnosti. V tem pogledu je UNESCO priporočil, da je treba sprejeti ukrepe, ki naj zagotavljajo, da bodo

»... vsi državljani uživali enake možnosti začetne izobrazbe in kvalifikacije, ki jih usposablja za znanstveno delo, brez diskriminacije na temelju rase, barve kože, spola, jezika, religije, političnega ali kakšnega drugega prepričanja, narodnega ali socialnega izvora, ekonomskega položaja ali rojstva; vsem državljanom, ki so po tej poti dosegli ustrezno kvalifikacijo, mora biti nadalje tudi omogočeno, da se enakopravno potegujejo za razpoložljive službe na področju znanstvenega raziskovanja« [III., 11(a)].

Nadaljnja določila tega priporočila preprečujejo diskriminacijo tudi kasneje, ko je oseba že začela znanstveno kariero. V tem pogledu se priporočilo zavzema za dostopnost položajev z večjo odgovornostjo. Napredovanje, priznanje in ocenjevanje znanstvenikov mora torej potekati na podlagi kriterijev ustvarjalnih dosežkov, znanja, kvalifikacije, publikacij in strokovnega ugleda. Države članice (UNESCO-a) so s tem priporočilom še posebej pozvane in spodbujane, da formulirajo in izvajajo tako politiko, ki naj omogoča znanstvenim raziskovalcem dosegati odgovorne poklicne položaje »predvsem na podlagi pravične in realistične ocene sposobnosti dotične osebe, kakršno izkazujejo njeni sedanji ali nedavni uspehi in kakršna je dokazljiva na podlagi formalnih ali akademskih izkazov pridobljenega znanja ali sposobnosti, ki jih je pokazala oseba.« (28.) Priporočilo nadalje poziva države, naj »dokažejo, da pripisujejo velik pomen ustreznemu moralnemu in materialnemu nagrajevanju znanstvenih raziskovalcev za njihovo ustvarjalno prizadevanje, ki so ga pokazali s svojim delom.« (38.) V tem pogledu naj sprejmejo ali pa spodbudijo sprejem primernih ukrepov, s katerimi bo izraženo priznanje izkazanega kreativnega uspeha znanstvenih raziskovalcev.« [39 (b).]

Priporočilo opozarja tudi na dejavnike, ki imajo zaviralni vpliv na ustvarjalna

⁷ Vsi kvantitativni indikatorji so povzeti po: *Thinking Ahead: UNESCO and the Challenges of Today and Tomorrow*, Paris: UNESCO, 1977.

prizadevanja raziskovalcev znotraj same znanstvene skupnosti. Posebno pozornost posveča v tem pogledu, na primer, starostni rigidnosti določene profesije. Zato je bilo še posebej priporočeno, naj bo nacionalna znanstvena politika formulirana tako, da bo upoštevala načelo svobodne mobilnosti znanstvenih raziskovalcev, in tako, »da bo poklic dovolj privlačen za visoko sposobne mlade ljudi, da bodo imeli le-ti dovolj zaupanja v znanstveno raziskovanje in eksperimentalni razvoj kot poklicno kariero, ki nudi dobre perspektive in ustrezen občutek poklicne varnosti; vse to so pogoji stabilnega in ustreznega obnavljanja znanstvenega in tehnološkega osebja naroda« [9(a)], ki nudijo tudi »izzivalne možnosti mladim raziskovalcem za pomembne znanstvene raziskave in eksperimentalni razvoj v skladu z njihovimi sposobnostmi« [21(d)].

Mednarodni akti s področja človekovih pravic štejejo kader talentiranega in kvalificiranega osebja za temeljni kamen, od katerega je odvisen prispevek znanosti in tehnologije občemu razvoju naroda. Kvaliteto in kvantiteto tega kadra in njegove učinkovitosti pa po prav teh mednarodnih aktih najbolje spodbuja in ohranja spoštovanje njegovih pravic do ustvarjalne svobode. V preambuli zgoraj citiranega priporočila je ugotovljeno, da »predstavlja bistvo znanstvenega napredka odprta komunikacija rezultatov, hipotez in stališč – kakršno nakazuje načelo ‚akademske svobode‘ – ta proces pa predstavlja tudi najmočnejšo garancijo točnosti in objektivnosti znanstvenih izsledkov.«

Ta fundamentalna pravica znanstvenih raziskovalcev je večkrat in ponovno opredeljena v zvezi z različnimi vsebinskimi določili priporočila: Pri opredeljevanju nacionalne politike »je potrebno z vso skrbjo upoštevati, da naj ima prednost predvsem razvoj ustvarjalne dejavnosti znanstvenih raziskovalcev... na podlagi največjega možnega spoštovanja avtonomije in svobode raziskovanja, ki je potrebna za znanstveni napredek« (II., 8.). Še konkretnije, raziskovalci naj prevzamejo odgovornost in pravico »delati v duhu intelektualne svobode pri odkrivanju, širjenju in obrambi znanstvene resnice – take, kakršno sami »vidijo« [14(a)]; in »se svobodno izjasniti o človeški, socialni ali ekološki vrednosti določenih projektov ter se v končni posledici tudi umakniti iz teh projektov, če jim tako narekuje lastna vest« [14(c)].

Kot pravilo naj bi bila upoštevana tudi svoboda znanstvenih raziskovalcev objavljati rezultate svojega dela [35(a)] z najmanjšo možno mero omejitev [34(a)], ter sodelovati pri pretoku in izmenjavi idej ter informacij po vsem svetu (26.).

Upoštevati je tudi treba, da znanstveni raziskovalci prispevajo k blaginji in razvoju svojega naroda v bistvu na dva načina:

- a) s svojim ustvarjalnim delom, ki ga opravljajo v »duhu služenja skupnosti«, in
- b) tako, da sodelujejo pri odločanju o javnih zadevah narodnega ali krajevnega pomena, vključno z udeležbo pri določanju nacionalne politike znanstvenega in tehnološkega razvoja.

Obe vrsti prispevkov pripoznava tudi UNESCO-vo Priporočilo o statusu znanstvenih raziskovalcev [posebno v členih 7, 12, (II), (III), (IV), 13, 18, 23 in 24.].

Participativne pravice na področju znanosti zadevajo tudi temeljno pravico vsakogar »uživati koristi znanstvenega napredka in njegove uporabe.«⁸ Ta pravica pa ljudem ne daje le pravice sprejemati, uporabljati in biti deležen koristi, ki jih dajejo rezultati znanstvenega dela, ampak jih tudi zadolžuje, da identificirajo pro-

⁸ Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah, člen 15(b).

bleme, ki zaslužijo, da se jih znanstveno razišče, ter da svoje poglede in želje na različne načine sporočajo raziskovalcem.

Če torej povežemo oba konca pravic v zvezi z znanstvenim razvojem, to je, pravice raziskovalcev in pravice javnosti, potem lahko rečemo, da imajo znanstveni raziskovalci kot skupina pravico izbirati raziskovalne probleme in sporočati rezultate svojega dela »v duhu služenja skupnosti«, ter opravljati svoje delo »v duhu intelektualne svobode pri odkrivanju znanstvene resnice.«

Pravica znanstvenih raziskovalcev objavljati in na druge načine širiti svoja spoznanja, braniti znanstveno resnico – kot so jo sami spoznali – in svetovati pri družbenih naporih za socio-ekonmski razvoj, je s stališča skupnosti interesov izrazit privilegij. Seveda pa lahko predvidevamo, da bodo nekateri izsledki ocenjeni za škodljive s stališča specifičnih skupinskih interesov. Vendar pa je funkcija formalnih človekovih pravic, da prav v takih situacijah varujejo svobodo znanstvenega ustvarjanja in izražanja ter s tem ščitijo tudi širše družbene interese.

V sodobnih družbah se znanstvena spoznanja širijo prek vrste množičnih medijev in izobraževalnih ustanov. V tem procesu so znanstvena spoznanja adaptirana in redigirana, profesionalni pojmi se prevajajo v jezik, ki je blizu vsakdanjim izkušnjam širše javnosti. Tako znanost vse bolj dobiva podobo oprijemljive realnosti, ljudje pa se zavedajo, »da številni zapleteni predmeti, ki so v vsakdanji rabi, pomenijo uporabo znanstvenih odkritij ter da«. . . neštete znanstvene dejavnosti, ki se nenehno izpopolnjujejo, pogojujejo raven splošne blagine in varnosti na področju zdravstva, življenjskih pogojev in rekreacije.«⁹

1.2 Svoboda pouka

Najbolj splošen cilj UNESCO-ve akcije na področju (univerzitetnega) pouka in študija je demokratizacija vzgojne vsebine, učnih metod in izobraževalnih struktur. Opredelimo lahko naslednje značilne razsežnosti tega procesa:¹⁰

a) široke možnosti vstopa (sprejem, dostopa) v vzgojni proces za vse družbene skupine, vključno s tistimi, ki so marginalne, deprivirane, pod-privilegirane ali manjšinske;

b) enake možnosti uspeha v tem procesu, ki, *inter alia*, implicirajo prilagoditev izobraževanja značilnim potrebam in motivacijam različnih skupin; posledica tovrstne adaptacije je diverzifikacija izobraževanja;

c) ustanavljanje interakcijskih povezav med izobraževalnimi ustanovami in socio-ekonomskim okoljem, v katerem delujejo;

d) naraščanje obsega izobrazbe v določeni državi glede na leta in kvaliteto obveznega osnovnega šolanja, ekspanzija srednjega in visokega izobraževanja in širjenja možnosti za vse-življenjsko in formalno učenje ter samoizobraževanje;

e) širjenje vrsti in možnosti izobrazbe, ki je potrebna posebnim skupinam, kakršne so nepismeni, (i)migranti, kmečko prebivalstvo in druge;

f) transformacija razmerij med profesorji in študenti, s poudarkom na študentovi neodvisnosti ter svobodni izbiri oziroma na individualizaciji izobraževanja;

g) participacija različnih socialnih skupin pri definiranju ciljev in metod izobraževanja;

⁹ V tem delu UNESCO-vega Srednjeročnega plana je bil uporabljen na sodoben in uravnotežen način izraz »razčarane« Maxa Webra.

¹⁰ Glej tudi *Thinking ahead*, poglavje o »Izobraževalni dejavnosti«, str. 195–236.

h) razvoj in spodbujanje profesionalne svobode in odgovornosti profesorjev;
in

i) porast mobilnosti vseh udeležencev v izobraževalnem procesu, se pravi študentov in profesorjev, raziskovalcev in drugih strokovnjakov.

Svoboda pouka je tesno povezana s participativnimi pravicami izobraževalnega osebja na univerzah. To področje obravnava Priporočilo o statusu učiteljev,¹¹ ki pa se nanaša le na učitelje v javnih in v privatnih šolah do vključno dokončane srednje izobraževalne stopnje. Določila Konvencije o diskriminaciji (pri zaposlovanju in poklicnem delu), Konvencije proti diskriminaciji na področju izobraževanja, Konvencije o politiki zaposlovanja in drugih aktov Združenih narodov in Mednarodne organizacije dela pa se nanašajo na vse kategorije delavcev in seveda na izobraževalno osebje vseh stopenj (vključno z univerzitetnim).

Konvencija o diskriminaciji (pri zaposlovanju in poklicnem delu) varuje »enake možnosti in tretman glede na zaposlovanje in poklicno delo s ciljem, da bi bile na teh področjih odpravljene vse oblike diskriminacije« (člen 2). Izraz »diskriminacija« pa v tem kontekstu pomeni:

»... katerokoli razločevanje, izločitev ali prednost, do katere pride na podlagi rase, barve kože, spola, religije, političnega prepričanja, nacionalnega izvora ali socialnega porekla in zaradi katere bi prišlo do ukinitve ali zmanjšanja enakih možnosti ali enakega tretmana pri zaposlovanju in pri poklicnem delu.«

Glede na cilje te konvencije vključujejo izrazi »zaposlitev« in »poklicno delo« dostop do poklicnega izobraževanja, dostop do zaposlovanja in do konkretnih poklicev ter razmere in pogoje zaposlovanja [člen 1, 1(a) in 3].

Konvencija o politiki zaposlovanja še dodatno poziva vlade držav, naj zagovarjajo tako dejavno politiko, ki bo zagotavljala »svobodno izbiro zaposlitve in največ možnosti vsakega delavca, da se usposobi za pridobitev raznih kvalifikacij in sposobnosti, in da jih uporabi pri delu, za katerega je usposobljen ne glede na raso, barvo kože, spol, religijo, politično prepričanje, nacionalni izvor ali socialno poreklo« (člen 1.3).

Čeprav določila Priporočila o statusu učiteljev izrecno niso namenjena tudi univerzitetnim učiteljem, lahko *per analogiam* upoštevamo, da v tem priporočilu opredeljena načela glede svobode pouka in akademske svobode veljajo oziroma bi veljala v še večji meri tudi na področju univerzitetnega izobraževanja. To priporočilo na primer ponovno potrjuje in konkretizira principe ne-diskriminacije. Pri tem ugotavlja, da naj »bi ne prihajalo do nobene oblike diskriminacije na podlagi rase, barve kože, religije, političnega prepričanja, nacionalnega ali socialnega izvora, ali ekonomskega položaja na kateremkoli področju usposabljanja in izobraževanja učiteljev (III, 7). Ta akt tudi priporoča, »naj bo napredovanje odvisno od objektivne ocene učiteljeve kvalifikacije za novo delovno mesto, glede na striktno profesionalne kriterije, ki so določeni na podlagi posvetovanja z učiteljsko organizacijo« (VII, 44). Priporočilo pripozna tudi potrebo po ustrezni zaščiti učiteljev proti samovolji (»arbitrarni akciji«), ki bi vplivala na njihov poklicni položaj in napredovanje (VII, 46). V ta namen pa definira pravična zavarovanja, ki naj učitelja ščitijo na vsaki stopnji disciplinskega postopka (VII, 50).

Priporočilo poudarja različne vidike profesionalne svobode učiteljev. Tako konkretno ugotavlja naslednje:

a) da naj »uživa učiteljski poklic akademsko svobodo pri opravljanju poklicnih dolžnosti«, in se pri tem sklicuje na okoliščino, da »so učitelji še posebej kvalifici-

¹¹ To priporočilo je sprejela Posebna medvladna konferenca o statusu učiteljev.

rani presojsati učne pripomočke in metode, ki so najprimernejše za njihove učence, zato pa naj bi imeli glavno vlogo pri izboru in pripravi učnega gradiva, pri izboru učbenikov in pri uporabi učnih metod v okviru veljavnih programov ter ob pomoči izobraževalnih oblasti« (VIII, 61);

b) da naj »učitelji in njihove organizacije sodelujejo pri oblikovanju novih predmetov, učbenikov in učnih pripomočkov« (VIII, 62);

c) da naj »vsi sistemi inšpekcije in nadzora delujejo tako, da bodo učitelje spodbujali in jim pomagali pri izvajanju njihovih strokovnih nalog, ne da bi krnili svobodo, iniciativo in odgovornost učiteljev« (VIII, 63); in

d) da naj bi »učitelji imeli pravico svobodno uporabljati take tehnike ocenjevanja, ki se jim zdijo koristne za preverjanje napredovanja učencev« (VIII, 65).

(Nadaljevanje sledi)

Britanske kulturološke študije

V zadnjih tridesetih letih se je razvila posebna britanska tradicija raziskovanja množičnih medijev, ki se navezuje na delo Stuarta Halla in na *Centre for Contemporary Cultural Studies* na *Birmingham University*. Ta »tradicija kulturoloških študij« (v nadaljevanju TKŠ) zbuja danes mnogo več kakor zgolj lokalni interes. Trenutno poteka proces njene »internacionalizacije«, še posebno v ZDA. Ena od zadnjih številk revije *Communication Inquiry* (2, 1986) je bila posvečena delu Stuarta Halla. Ta nastopa tudi kot ena od vidnih osebnosti nekaterih pravkar izdanih knjig, na primer v ambicioznem zborniku *Marxism and the Interpretation of Culture* (Nelson and Grossberg, 1988). Kaže, da v ZDA mnogi mlajši »kritični« raziskovalci obdelujejo osrednja dela te tradicije. Čeprav se je ta proces najbolj intenzivno odvijal v ZDA, pa obstaja določen interes tudi v drugih državah.

V tem članku želim podati uvodni pregled TKŠ, ker verjamem, da lahko le-te nudijo pomemben vpogled v razvoj preučevanja množičnih medijev. Vendar pa moj prikaz ne bo povsem nekritičen, posebno do nekaterih nedavnih pojavov prisvajanja teh idej v ZDA. Na eni strani je nujno spodbuditi nadaljne razvijanje plodnih nastavkov TKŠ, a hkrati se je potrebno izogniti njenim šibkim točkam. Seveda pa pri tem nisem zgolj nedolžen opazovalec. Moj lasten osebni, intelektualni in celo institucionalni dolg TKŠ je precejšen, vendar pa se v tem spisu ne bi želel sprenevedati, da nudim kaj drugega kot zgolj delen in pristranski pregled tega področja.

Literarni izvori

Izvor TKŠ se nahaja v literarni kritiki. To drži tako biografsko kot intelektualno. Raymond Williams in Richard Hoggart, ki sta TKŠ položila temelje, sta bila oba literarna kritika, celo profesorja literature. Stuart Hall je najprej predaval na katedri za angleško literaturo. *Centre for Contemporary Cultural Studies* je do leta 1968 spadal v *Department of English* na *Birmingham University*, potem pa je dobil status posebnega oddelka na *Faculty of Commerce and Social Science*. Za proučevanje množičnih medijev v Veliki Britaniji je še vedno relativno pogosto, da imajo raziskovalci na tem področju najmanj visokošolsko diplomu.

TKŠ intelektualno mnogo dolguje literarni kritiki. Perry Anderson je v svojem znamenitem članku dokazoval, da je literatura »odsotno središče« britanskega intelektualnega življenja (Anderson, 1968). V njegovem prikazu je bila funkcija globalne družbene kritike in analize povsod izpolnjena s sociologijo, vendar pa je ta disciplina v Britaniji komajda obstajala pred razširitvijo univerz v letu 1960. To nalogo je pred tem namesto sociologije opravljala literarna kritika, posebno delo F. R. Leavisa in skupine zbrane okrog časopisa *Scrutiny*, ki je izhajal v Cambridgeu med leti 1930 in 1960.

Leavis, ki je deloval znotraj analitične tradicije, katera sega nazaj v 19. stoletje do poeta, esejista in pedagoga Matthewa Arnolda, se je ukvarjal z obrambo vred-

* Dr. Colin Sparks, urednik revije *Media, Culture and Society* (London)

not literarne kulture pred pritiski komercializacije. Za te mislece je bila literarna kultura artikulacija in krepitev nekega »življenja«, ki se je razkrajalo že od industrijske revolucije dalje. Arnold je v svoji najbolj znani, leta 1869 napisani knjigi *Culture and Anarchy*, opredelil kulturo kot »najboljše, kar je bilo kdaj izmišljene-ga in svetu znanega« (Arnold, 1969: 70). Visoko kulturo pa je videl ogroženo z razvojem moderne družbe in je zato dokazoval, da je ena od glavnih nalog intelektualcev širjenje »sladkosti in svetlobe« med prebivalstvom, ki bo prek tega »dobilo odvezo«. Tema destruktivne sile industrijske kulture in potreba po obrambi kulture pred tem destruktivnim delovanjem sta bila osrednja elementa literarnih študij, ki jih je razvil Leavis. Moderni kapitalizem je s komercializacijo kulturne, še posebno pa literarne produkcije, samo dopolnjeval v sferi kulture tisti proces, ki se je v širšem družbenem življenju že dogodil. Leavis je leta 1932 zapisal:

»Napredek civilizacije je radikalno dejstvo. Literarna ponudba je postala industrija, ki je podrejena enakim pogojem kot ponudba drugega blaga. Za mnogo podjetij je založništvo enak posel kot proizvodnja konfekcijskih oblačil ter v skladu s tem privzemajo metode »Velikega Biznisa«. Trg je prečesalo iskanje avtorjev – potencialnih ustvarjalcev profita, ponujeno blago pa je podprto z običajnimi trgovskimi metodami« (Leavis, 1968: 161.)

V svoji negativni formi je bil sklep te pozicije, da je potrebno braniti oblegani prostor znotraj visokošolskega izobraževanja, v katerem bi se elita učenjakov lahko, kljub pritiskom svoje dobe, osredotočila na nalogo ohranjanja pravih literarnih vrednot. Vendar pa se je iz produktov tega literarnega izobraževanja, ki niso bili del izbrane elite, in ki so v šolskem sistemu našli bolj posvetno zaposlitev od navedene, razvil pozitiven program. Kakor za Arnolda pred njimi je bila tudi za njih literatura orožje civilizacije, ki ga je mogoče uporabiti za razvoj mladih umov. Od tod se je razvilo zanimanje za kulturo v širšem smislu ter še posebno za množične medije. Navsezadnje, če hoče nekdo delavsko mladino poučevati o vrednosti Shakespeara, je eden od njegovih prvih problemov v tem, da je ta mladina porabila kar precej časa za gledanje televizije, za obiskovanje predstav holywoodskih filmov ter za branje stripov in popularnega tiska. Zato je bila kritika medijev v terminologiji, ki izvira iz obrambe literarnih vrednot, eden od ključnih elementov v pojavu razmišljanja o medijih v Britaniji. (Masterman, 1985: 38–48).

Ti literarni temelji močno ločijo TKŠ od tistega prevladujočega trenda v ZDA in drugih državah, za katerega je mogoče reči, da izvira iz sociološkega zanimanja. Pričujočo revijo, Teorijo in prakso, navsezadnje izdaja Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo. V Britaniji ta tradicija je obstajala in še obstaja, danes jo predstavlja delo ljudi kot so Blumler, McQuail in Gurevitch, vendar pa ima drugačno institucionalno in intelektualno usmeritev kot TKŠ. Zdi se mi, da lahko iz različnega porekla izpeljemo štiri glavne razlikovalne poteze med tema dvema tradicijama:

Prva se kaže v tem, da je TKŠ močno zaznamovana z vrednostnim pristopom k produktom množičnih medijev, kar je v ostrem nasprotju z »znanstvenimi« aspiracijami tistega, kar menim, da je treba imenovati »tradicija množičnega komuniciranja«. Zanimanje, ki ga kaže TKŠ za probleme pomena, namena in smotra, je dobro povzel Raymond Williams, ko je zapisal:

»Ko sem prvič začel z branjem družbenih in političnih ved, približno v času, ko sem se začel zanimati za komuniciranje, sem naletel na formulo, glede katere so mi rekli, da velja v komunikacijskih znanostih za standard: 'Kdo pravi kaj, komu s kakšnim učinkom?' Po vseh mojih literarnih študijah je ta name napravila precejšen vtis. Ohrabrujoče je bilo, da so bili tu 'kdo', 'komu' in 'kaj', o 'učinku' pa smo

že prej govorili. Toda pozneje sem opazil tisto, kar bi lahko imenovali zoževanje oz. pomanjševanje ‚kaj‘ . . . Za vsakogar z literarnim izkustvom je ‚kaj‘ nezvedljiv in dejaven ter zahteva natančno pozornost v smislu, da razpira način razumevanja tistega ‚kdo‘ in tistega ‚komu‘ v najbolj pomembnih pogledih, hkrati pa je tudi način za razumevanje ‚učinka‘. Zdi se mi, da me je to pripeljalo k spoznanju najbolj nenavadne pomanjkljivosti formule: ‚kdo pravi kaj, komu, s kakšnim učinkom‘ – toda tudi s ‚kakšnim smotrom‘. Tedaj ni bilo videti, da bi to kdo omenjal ali raziskoval.« (Williams, 1976:35)

Druga razlika je v tem, da TKŠ sama ni nikoli razvila v večjem številu takšnih natančnih analitičnih instrumentov, kakršne je izdelala »tradicija množičnega komuniciranja«, in ki med komunikologi često veljajo kot znak profesionalizacije in kot indic njihove »znanstvenosti« (Lowery in DeFleur, 1988:2–3). Medtem ko bo zgolj bežen pogled v katerikoli učbenik »tradicije množičnega komuniciranja« razkril, da je nabit s tabelami, grafi, modeli in okrašen s takim številom znanstvenih meritev, da bi se razveselil celo sam lord Kelvin, je v večini tekstov TKŠ mogoče najti kaj malo tega. TKŠ je vsaj do nedavnega primanjkovalo njenih lastnih oblik analize, zato si je promiskuitetno sposojala metode in modele iz najbolj različnih usmeritev. Williams se je v svoji knjigi *Communications* (1962) poglobil v analizo vsebine. Hall je povsem svobodno uporabljal semiotiko, npr. v svojem tekstu *Encoding/Decoding* (1980a). Nekatere ključne ideje za analizo »podkultur« pa prihajajo od Beckerja (Cohen, 1972).

Tretja značilnost TKŠ, ki bi jo želel opredeliti, se kaže v tem, v kolikšni meri so le-te do nedavnega nastopale kot obrobni fenomen. Do nedavnega je bila to dvojna obrobnost, še posebno v primerjavi s sedanjo institucionalno močjo TKŠ v ZDA. Za *British Higher Education System* je bilo proučevanje množičnih medijev in »kulture« v kontekstu TKŠ povsem stranskega pomena. Največ dela na tem področju je bilo opravljenega na univerzi *Polytechnics of Central London*, ki pa je slabo financirana in ima nizek status. Šele v zadnjih petih letih je diplomsko poučevanje postalo študijska usmeritev na nekaterih univerzah. Druga obrobnost pa je tista, ki bi jo lahko pričakovali glede na sovražnost TKŠ do množičnih medijev in glede na njene bolj literarne raziskovalne metode: bila je precej oddaljena od medijskih institucij. V Britaniji založniki in medijski producenti običajno ne naročajo dragih raziskovalnih projektov, katerih raziskovalna poročila bi jim sporočala, da se njihova dejavnost nagiba k reprodukciji razredne dominacije in / ali k zameglitvi narave družbenega sveta. Takšne naročene raziskave so običajno izvajali britanski predstavniki »tradicije množičnega komuniciranja« ali pa raziskovalci, ki so jih pripeljali iz ZDA.

Četrta temeljna konsekvence literarnega izvora TKŠ pa je, da je TKŠ od samega začetka predstavljala »kritični« tok: navsezadnje izhaja iz literarne *kritike*. Ta kritična dimenzija, ki je večinoma pomenila bolj ali manj odkrito sovražnost do množičnih medijev, ima malo ali nič skupnega s formalno politiko. Leavis in njegovi učenci so bili antikapitalistično naravnani v »tehnično« reakcionarnem smislu: obračali so se nazaj k organskemu svetu pred vzponom kapitalizma in s te pozicije so izvajali svojo kritiko. Leavis je v znamenitem članku iz leta 1932, ki nosi naslov *Under which King, Bezonian?*, v katerem se kaže njegova eksplicitna distanca in sovražnost do marksizma, zapisal:

»Kultura, ki se izraža v literarni in likovni tradiciji – takšni tradiciji, ki predstavlja bolj pretanjeno zavest rodu in posreduje možnost bolj pretanjenega življenja –, je lahko v zdravem stanju samo, če je ta tradicija v živem razmerju z resnično kulturo, ki je skupna ljudem na sploh . . . To kulturo je tako na deželi kot v mestu

uničil napredek 19. stoletja; uničil je . . . organsko skupnost. Kar se je od kulturne tradicije pomembnega ohranilo, se je obdržalo navkljub hitro spreminjajočim ‚produkcijskim sredstvom‘.« (Leavis, 1968:169)

Še vedno pa se vodi razprava glede formalne politične pozicije vodilnih osebnosti, zbranih okrog revije *Scrutiny*. Najbolj prominenten zgodovinar tega kroga poižkuša kolikor mogoče argumentirano podpreti trditve o njihovih levičarskih nagibih v tridesetih letih tega stoletja, vendar so vselej obstajale tudi močne težnje v drugo smer; navsezadnje pa politična organizacija ni bila nikdar v središču njihovih stremeljenj (Mulhearn, 1979, 79–99). Tisto, kar jim je njihova kritika obstoječe ureditve prinesla, je bil resnični smisel za načine prepletanja materialnega življenja in kulture, to pa je nekatere med njimi napeljalo k razmisleku o množičnih medijih.

Denys Thompson, tisti Leavisov učenec, ki se je najbolj sistematično lotil množičnih medijev, je v uvodu v drugo izdajo svoje ključne zbirke esejev zapisal:

»Kadar tisti, ki medije nadzorujejo, ne služijo prikriti propagandi statusa quo – in ni nujno, da to počnejo zavestno – branijo to, kar mediji posredujejo, na osnovi trditve, da dajejo publiki tisto, kar ona hoče. Dejansko pa se dogaja to, da dajejo publiki tisto, kar si sami želijo, da bi ona hotela, potem pa njeno sprijaznjeno interpretirajo kot pritrditve. Toda v resnici niti sami ne vedo, saj z občinstvom nimajo nobenega vitalnega stika.« (Thompson, 1973:15)

Če sta v tej kritiki besedišče in celo velik del sklepanja levičarskim kritikom morda znana, pa njeno poreklo izdaja drobna beseda »vitalen«. To je namreč ključna kategorija Leavisovega kroga, v kateri je povzeto vse, kar je v razmerjih med producenti in občinstvom v zdravi kulturi dobrega. Odsotnost »vitalnosti« je za njih ključna poteza razlage tistega, kar je s stanjem množičnih medijev narobe.

Res pa je, da je bila TKŠ v svojem razvoju predvsem na levi in to pretežno na marksistični levi. To je seveda pomenilo neprestano ukvarjanje z vprašanji razreda in dominacije ter z vprašanji funkcij množičnih medijev v reproduciranju in legitimiranju razredne vladavine. Treba pa je poudariti, da v Britaniji obsesija z razrednim ni nujno znak marksizma. Vsi so popolnoma prevzeti s tistim, za kar mislijo, da »razred« je, pri čemer običajno merijo na nekaj takega kot »status«. Obe ključni knjigi TKŠ iz petdesetih let, Hoggartova *The Uses of Literacy* (1957) in Willimasova *Culture and Society* (1958, toda tukaj citirano po izdaji iz leta 1961), sta bili eksplicitno in definitivno nemarksistični deli, ki pa sta vzeli razred kot svoj osrednji problem. Hoggartova knjiga je deloma ljubeča rekonstrukcija tistega sveta, ki ga je poznal kot delavski otrok v tridesetih letih v Leedsu, deloma je premišljevanje o vsakdanjih posledicah procesa oblikovanja literarnega intelektualca, deloma pa je kritika načinov, na katere so množični mediji in ekonomska prosperiteta petdesetih let uničevali delavsko kulturo, v katero je bil naroden. Če je bila to na eni strani kritika vsebine množičnih medijev, ki je bolj ali manj neposredno izhajala iz tradicije Leavisovega kroga, pa je bilo na drugi strani tukaj tudi nekaj novega, kar se je kazalo v slavljenju ločene in neodvisne kulture delavskega razreda, ki je bila ogrožena od teh istih množičnih medijev.

Ključna re-definicija

Hoggartova knjiga, ki je posredovala natančno podobo kulturnega življenja delavskega razreda »od znotraj«, je označila mejno področje literarnih študij. Vzorci kulturne konsumpcije ljudi delavskega razreda so seveda drugačni od tistih

pri vladajočem razredu in tistih pri tradicionalnih intelektualcih. Če presojamo po merilih, ki so bila razvita za analizo romana devetnajstega stoletja, je bil material »umetniške« fikcije, ki so ga konsumirali ljudje delavskega razreda, očitno nižje vrednosti. Na drugi strani pa je bilo za demokratičnega in levičarskega intelektualca proletarskega rodu, kakršna sta bila Hoggarth in Williams, gotovo težko zavreči resnično vrednost, ki ga je imelo kulturno življenje, s katerim je rasel, za udeležence le-tega. Metode analize, ki so bile namenjene razumevanju visoke kulture, so lahko proizvedle zgolj intelektualni odpor do romantične novele v popularni ženski reviji, da o radijski komediji in televizijski »soap operi« sploh ne govorimo. Če naj bi razumeli kulturna izkustva večjega dela populacije, je bilo seveda treba napraviti prelom z nekaterimi aspekti Leavisove tradicije.

Gljuči teoretski prelom, ki ga je napravil Raymond Williams v knjigi *Culture and Society*, je Stuart Hall nekoč označil kot »obrat od estetskega k antropološkemu pojmovanju kulture.« Čeprav je Leavisov krog v načelu pripoznal »antropološki« pojem kulture, pa je dejanska kritiška praksa njegovih članov povzdignila zbir povsem estetskih prioritet. Šele z Williamsovo izjavo – »kultura ni zgolj korpus intelektualnega in imaginativnega dela; je tudi in celo predvsem celoten način življenja« – najdemo resen poizkus širše definicije kulture, kakor je tista, ki se opira na razpiranje »velike tradicije« (Williams, 1961: 312). S skrbno analizo razvoja pomena pojma »kultura« in drugih sorodnih pojmov pri piscih, ki so v 19. stoletju reagirali na neposredne posledice industrijskega kapitalizma, je Williams poizkušal pokazati, da so literarne vrednosti, ki so motivirale Leavisa in njegov krog, znotraj katerega se je v zgodnji fazi oblikoval tudi sam, zarisale zelo selektivno in restriktivno interpretacijo »kulture«. Njegova lastna argumentacija je bila usmerjena predvsem k opredelitvi kulture kot živega izkustva ljudi. To izkustvo vodi ljudi k produkciji kulturnih produktov, različne forme življenja in izkustva pa vodijo k različnim formam produktov. Nekateri od teh produktov, v Britaniji predvsem določene vrste literarnih spisov, so si ljudje zamišljali kot koekstenzivne s kulturo. Williams pa je ponudil prepričljive argumente za premik pozornosti od teh produktov k izkustvu.

Eden od glavnih elementov tega premika je bilo ponovno ovrednotenje vloge potrošnikov produktov množičnih medijev. V Williamsovem pojmovanju imajo ljudje, predvsem tisti iz delavskega razreda, svoja lastna življenjska izkustva in svoje lastne forme kulturne produkcije. Množični mediji v ta življenjska izkustva in v te forme kulturne produkcije prodirajo zgolj nepopolno, zato kulturnega življenja ljudi ne izčrpajo. Ljudje televizije ali česa podobnega preprosto ne »potrošijo do konca«: imajo namreč svojo lastno strukturo idej in verovanj, v okviru katerih se odvija njihova potrošnja produktov množičnih medijev: slednji pa so dejansko proizvedeni v okviru povsem drugačne strukture idej in verovanj. To Williamsovo pojmovanje je predstavljalo obrnitev pozornosti k načinom strukturiranja produktov množičnih medijev in k pogojem njihove potrošnje. Stuart Hall je v pozabljenem, a izjemno pomembnem zgodnjem delu, zapisal o tistem, kar je tedaj videl kot najboljše produkte modernih medijev, naslednje:

»Če pomislimo na najboljša dela Chaplina, na širne fantazije radijskega 'Goon Show-a'... ali na Hancocka na TV..., začnemo bolj jasno razumevati mesto popularne umetnosti v novih medijih...; popularna umetnost je lastna medijem s široko privlačnostjo in raznovrstnimi občinstvi. Je radikalno drugačna od tiste uporabe medijev, ki se prek teh istih medijev usmerja na posredovanje del visoke umetnosti, saj bolj prepriča z globino in intenziteto svojih občutij in vrednot kakor pa s širino izkustva. Je improvizirana na temelju vsakdanjih izkustev, ki so skupna

tako nastopajočim kot občinstvu, ta znana in domača izkustva pa s tem, ko so uprizorjena, pridobijo globino. Toda ta uprizoritev mora biti v modernih medijih nujno predstavljena z resnično popularnim umetnikom, ki s silo in pečatom svojega osebnega stila počne tisto, kar so 'ljudski poeti' prejšnjih obdobjev počeli 'instinktivno'.« (Hall and Wahnell, 1965; 64)

Zdi se mi, da je ta poudarek na postopkih, s katerimi človeška bitja formirajo svojo kulturo – to pa je tisto, v kar se morajo vključiti množični mediji, če hočejo pridobiti občinstvo –, v samem osrčju pozitivnega prispevka TKŠ. Prednosti tega pojmovanja je mogoče najlaže razumeti, če ga primerjamo s pristopom »tradicije množičnega komuniciranja« k podobnim problemom, natančneje, če ga primerjamo z modelom »Uses and Gratifications«, ki se usmerja na analizo učinkov množičnih medijev. Ta model je sicer zgolj ena od komponent »tradicije množičnega komuniciranja«, velja pa pripomniti, da je često deležen kritike. Vendar je potrebno izpostaviti, da v kontekstu tega modela šele dandanes začenjajo misliti preko zgolj individualnih odzivov in se šele sedaj obračajo k analizi tistega, kar imenujejo »tako kolektivni kot individualni cilji« (Blumler et al., 1985: 269). Kljub premikom v smeri raziskovanja tistih idej in verovanj, ki jih občinstvo prinese npr. h gledanju TV programov, je intelektualni fokus in izhodišče tega modela še vedno razmerje med občinstvom in že vnaprej oblikovanimi medijskimi produkti. Razlika med tem modelom in TKŠ lahko vidimo, če se obrnemo k delu Dave Morleya, katerega spisi so bili v kontekstu produkcije TKŠ med najbolj mednarodno odmevnimi. V svoji ključni knjigi. *The Nationwide Audience*, je Morley zapisal:

8. . . želel bi insistirati na tem, da mora tudi občinstvo, podobno kot producenti sporočil, izvajati specifično vrsto 'dela', če hoče pomensko 'prebrati' tisto, kar sporočilo posreduje. Preden imajo lahko sporočila na občinstvo kakršenkoli 'učinek', morajo biti dekodirana. 'Učinki' so tako skrajšan in neadekvaten način označevanja tiste točke, na kateri občinstvo diferencialno 'prebere' in vzpostavi pomen sporočil, ki so bila posredovana, in nato na te pomene deluje znotraj konteksta preostanka svoje situacije in izkustva.« (Morley, 1980: 11)

Za Morleya, kakor tudi za vse tu citirane pisce iz TKŠ, je izhodišče analize v tem, da ljudje, ki v določenih situacijah konstituirajo »občinstvo« medijskih produktov, posedujejo kulturo, katero so na temelju svojega dolgega skupnega izkustva družbenega življenja kolektivno konstruirali, zato njihovo »branje« medijev ni v prvi vrsti določeno z »naravo sporočila«, temveč s kulturo, ki jo k temu »branju« prinesejo.

Srečanje z marksizmom

Čeprav so utemeljitelji TKŠ skrbeli za svojo distanco do tistega, kar je bilo v petdesetih letih razumljeno kot »marksizem«, je povsem jasno, da so usmerili svojo pozornost na iste probleme kot večina interpretacij Marxa. Med osrednje teme TKŠ so vselej sodili poudarek na kulturi delavskega razreda kot alternativnega vira vrednot nasproti tistim vrednotam, ki so jih utelešali množični mediji, nadalje proučevanje procesov potrošnje kulturnih produktov, ki so jih proizvedli ljudje s povsem drugačnim poreklom, izobrazbo in družbeno pozicijo od občinstva, ter vprašanje načinov nanašanja kulturnih form na probleme gospostva in osvoboditve.

Medtem ko se je Hoggart počasi odmikal od svoje privrženosti levici, je Williams doživel nasproten razvoj. Ponovno zvezo z marksizmom je naznanil v svoji

oceni dela Luciena Goldmana, ki je nosila pomenljiv naslov »From Leavis to Goldman«, nato pa jo je ohranjal in poglobljal vse do svoje smrti v letu 1988 (Williams, 1971). Stuart Hall, osrednja osebnost »druge generacije« TKŠ, ki ima daleč največji mednarodni vpliv, deluje kot še bolj nedvoumna figura. Ko je ob koncu petdesetih let prišel iz Oxforda, je skupaj z Raymondom Williamsom in Edwardom Thompsonom nastopal kot eden vodilnih intelektualcev antistalinistične »nove levice« in bil je tudi prvi urednik revije *New Left Review*. Od tedaj je trajno in javno opredeljen za levico in za marksizem. Danes je njegov glavni intelektualni odvod organ »evrokomunistične« komunistične partije, revija *Marxism Today*, največji del njegovega pisanja pa je usmerjen neposredno na politična vprašanja v klasičnem pomenu državne oblasti. Absolutno nobenega dvoma ni, da je Hall vidna javna osebnost marksistične levice. Čeprav je njegov odnos do marksizma kompleksen, je bila problematika možnosti človeške osvoboditve vselej v središču njegovega zrelega intelektualnega življenja.

Vendar pa je treba izpostaviti slojevite premike v Hallovem razmerju do marksizma. V zgodnjem obdobju je imel na TKŠ največji vpliv »marksistično humanistični« zgodovinar E. P. Thompson, po letu 1968 pa je predstavljala odločilen intelektualni vpliv brez dvoma tista različica marksizma, ki izhaja iz dela Louisa Althusserja (Hall, 1980b). Ker je ta različica marksizma danes dobro znana, nam ni potrebno iti v podrobnosti, koristno pa je pokazati, po kakšni poti je povzročila obrat v usmeritvi TKŠ.

Althusser slovi kot filozof »antihumanističnega marksizma«, to pa je v kontekstu TKŠ sprožilo radikalen obrat statusa »izkustva«. Medtem ko je bilo v zgodnji fazi »izkustvo« temeljno merilo vrednosti kulture in to na način, ki je vselej močno spominjal na Leavisov poudarek na »življenju«, se je v althusserjanskem obdobju poudarek pomaknil od izkustva k strukturam in od kulture k ideologiji. (Hall, 1980).

Ta intelektualni premik je bil na eni strani jasno povezan s svetovno zgodovinskim pomenom leta 1968, na drugi strani pa ga je spremljal srečen splet okoliščin, da se je v tem letu Richard Hoggart, ki je bil ustanovitelj in vodja *Centre for Contemporary Cultural Studies*, preselil na visoko mesto v UNESCO, nasledil pa ga je Stuart Hall. S temi intelektualnimi in organizacijskimi premiki se je začelo desetletje dela, za katerega mislim, da pomeni najbolj produktivno obdobje v TKŠ.

Predstavo o moči te nove usmeritve lahko dobimo, če si ogledamo njeno najbolj razdelano področje, ki se nanaša na oblike subkultur. (Hall and Hefferson, 1976; Hall et al., 1978, Hebdige, 1978). V delu *Resistance Through Rituals*, še bolj pa v delu *Subcultures: The Meaning of Style*, je bila osrednja pozornost posvečena načinom vzpostavljanja kulturnih identitet mladih delavcev in, pod vplivom feminizma, delno tudi žensk. Pri tem je bila čisto prisotna interpretacija, kakor npr. v Hebdigovi obravnavi »punka«, da je takšna kultura zares avtentična le v svoji začetni fazi, še preden jo zgrabijo množični mediji in jo transformirajo v nekaj drugega – v blagovno formo. V delu *Policing the Crisis* je bila precej večja pozornost posvečena načinu medijske obravnave družbenega propadanja in krize, toda glavni interes projekta je bil v raziskovanju načinov politične manipulacije izkustev delavskega razreda, to pa je proces, v katerem so množični mediji tudi v najslabšem primeru le drugotni dejavniki.

V zadnjem desetletju pa je bilo mogoče opaziti pomemben nov premik. Če se obrnemo k novejšim študijam Stuartha Halla, lahko vidimo njegovo veliko intelektualno zadolženost Ernestu Laclauu, prek katerega danes bere Althusserja (Hall,

1986: 53). Glavna tendenca knjige *Politics and Ideology in Marxist Theory* (1979), katero Hall opredeljuje kot ključno Laclauovo delo, je usmerjena v napad na tisto, kar imenuje »razredni reduktivizem«. Laclau zagovarja stališče, da je ponavljajoča napaka vseh predhodnih različic marksizma v neopravičljivi naravnosti k poizkusom prikazovanja, da so določeni zbiraj idej, npr. fašizem, »pripadali« določenim družbenim razredom, npr. mali buržuaziji. Tu ni mesto za obširen prikaz in kritiko Laclauovih političnih teorij. Pomembno je le to, da Laclau in Hall, ki mu sledi, zagovarjata takšno varianto marksizma, v kateri poizkus demonstracije razmerja med družbenim razredom, in s tem družbeno bitjo, na eni strani, ter duševnim življenjem na drugi, ni videti zgolj kot nerelevanten temveč tudi kot poguben. To pa se mi zdi precej odmaknjeno od vsega tistega, kar lahko upravičeno označimo kot markistični projekt, toda kar je še pomembnejše, to je po mojem mnenju do neke mere odmaknjeno tudi od tistega dela, s katerim je bila TKŠ zaposlena do konca sedemdesetih let. Vzemimo samo vprašanje podkultur, ki smo ga omenili zgoraj: kakršno koli omejenost je temu delu mogoče pripisati, osnovano je bilo na predpostavki, da je stile podkultur mogoče prikazati kot poizkuse reševanja problemov, s katerimi so soočeni različni razredi in razredni sloji. Z drugimi besedami, škornji, »jeans«, ogrlice, delavske majice in kratki lasje »skinheadov« so bili označevalci razredne pozicije, to je pozicije ročnih delavcev. V Laclauovem in današnjem Hallovem pojmovanju pa je to očitni razredni reduktivizem.

Zaključek

Za TKŠ je bilo privzemanje marksizma deloma moda nekega obdobja, čeprav sega pri Stuartu Hallu in Raymond Williamsu vez z marksizmom daleč pred letom 1968. Na drugi strani pa je bil marksizem prav zato, ker je miselni tok, ki najbolj vztraja na pojmu družbene totalitete in na določenosti znotraj te totalitete, »naravna« pot raziskovanja intelektualnega polja, ki si je za nalogo postavilo razmislek »kulture in družbe« na samem izvoru. V desetletju po letu 1968 je bilo res mogoče videti razcvet TKŠ in cvet je bil nedvomno marksističen. Vendar pa je bil to tisti poseben tip marksizma, ki je imel za učinek razstrelitev svojih lastnih premis. Za navidezno produktivnost althusserjanskega modela je bilo treba plačati ceno intelektualne nekoherentnosti. Ko so bile konsekvence te različice marksizma končno razdelane, je prišlo do negacije tistih spoznanj, ki jih je omogočila njena prvotna parcialna forma. Čeprav Hall morda želi zadržati marksistično provinenco svoje sedanje pozicije, se mi zdi, da je opustil temeljno marksistično propozicijo o razmerju določenosti med družbenim in duhovnim življenjem, ki je bila sicer vselej ekstremno problematična.

Natančno na tej stopnji razvoja se je delo Stuarta Halla in TKŠ razširilo prek Atlantika. Ameriški raziskovalci so seveda brali te spise, ki so nastali v specifično britanskih pogojih, v luči svoje lastne situacije, pri čemer je druga osrednja komponenta današnjega akademskega življenja v ZDA post-moderni tok mišljenja. V ZDA so velik del prisvajanja TKŠ izpeljali kot del konvergence s postmodernizmom, posebno z idejami, ki izhajajo iz Foucaulta (Grossberg, 1986). Te ideje pa so marksizmu eksplicitno sovražne, tako na ravni sistema interpretacije kot na ravni politične prakse. Poizkus sinteze teh dveh tokov je povsem legitimen, in čeprav lahko pri opazovalcu ta projekt zbudi določeno ironijo, je iz vsega tega jasno razvidno, v kakšnem obsegu so premiki v Hallovi lastni poziciji pripravili teren.

V prvih dveh desetletjih svojega obstoja je TKŠ zaznamovala resnična moč

raznovrstnih poizkusov, kako razumeti razmerje med družbenim življenjem različnih razredov na eni strani in njihovim izkustvom množičnih medijev, oz. bolj splošno, kulturno potrošnjo na drugi. V zadnjem času pa je ideja družbene totalitete in razredne determiniranosti postajala v okviru TKŠ vse bolj vprašljiva, kar je spodjedlo temelje projekta TKŠ in zato je tradicija danes na koncu svoje poti.

Prevedel Andrej Škerlep

LITERATURA:

- Anderson, P. (1968) »Components of the National Culture« v: *New Left Review*, no. 50, maj/junij 1968.
- Arnold, M. (1960) *Culture and Anarchy*, ur. J. Dover Wilson. Cambridge: The University Press.
- Blumler, J. G., Gurevitch, M. and Katz, E. (1985) »Reaching Out: A Future for Gratifications Research« v: *Media Gratifications Research*, ur. Rosengren et. al., Beverly Hills: Sage.
- Cohen, P. (1972) »Sub-Cultural Conflict and Working Class Community« v: *Working Papers in Cultural Studies 2*, Spring 1972. 5–54.
- Grossberg, L. (1986) »History, Politics and Postmodernism: Stuart Hall and Cultural Studies« v: *Journal of Communication Enquiry*, vol. 10, no. 2.
- Hall, S. (1980a) »Encoding/Decoding« v: *Culture, Media, Language*, ur. Hall, Hobson, Lowe and Willis. London: Hutchinson.
- Hall, S. (1980b) »Cultural Studies and Centre« v: *Culture, Media, Language*, ur. Hall, Hobson, Lowe and Willis. London: Hutchinson.
- Hall, S. (1980c) »Cultural Studies: Two Paradigms« v: *Media, Culture and Society*, vol. 2, no. 1.
- Hall, S. (1986) »On Postmodernism and Articulation« v: *Journal of Communication Inquiry*, vol. x, no. 2, 45–60.
- Hall, S. and Jefferson, A. (ur.) (1976) *Resistance Through Rituals*. London: Hutchinson.
- Hall, S. and Whannel, P. (1965) *The Popular Arts*. New York: Pantheon.
- Hall, S., Chrichter, C., Jefferson, A., Clarke, J. and Roberts, B. (1978) *Policing the Crisis*. London: Macmillan.
- Hebdidge, R. (1978) *Subcultures: The Meaning of Style*. London: Methuen.
- Hoggart, R. (1957) *The Uses of Literacy*. London: Penguin.
- Laclau, E. (1977) *Politics and Ideology in Marxist Theory*. London: Verso.
- Leavis, F. R. (1968) *A Selection from »Scrutiny«*, vol. I. Cambridge: The University Press.
- Lowery, S. A. and DeFleur, M. (1988) *Milestones in Mass Communications Research*. New York: Lungman (druga izdaja).
- Masterman, L. (1985) *Teaching the Media*. London: Commedia.
- Morely, D. (1980) *The »Nationwide« Audience*. London: BFI.
- Mulhern, F. (1979) *The Moment of »Scrutiny«*. London: NLB.
- Nelson, C. and Grossberg, L. *Marxism and the Interpretation of Culture*. London: Macmillan.
- Thompson, D. (1973) »Introduction« v: *Discrimination and Popular Culture*, ur. D. Thompson. London: Penguin (druga izdaja).
- Williams, R. (1961) *Culture and Society*. London: Penguin.
- Williams, R. (1962) *Communications*. London: Penguin.
- Williams, R. (1971) »From Leavis to Goldmann« v: *New Left Review*, no. 67, maj/junij 1971.
- Williams, R. (1976) »Communications as Cultural Science« v: *Approaches to Popular Culture*, ur. C. W. E. Bigsby. London: Edward Arnold.

Iz arhiva o človekovih pravicah

Francozi so nadvse resno in seveda tudi slovesno vzeli dvestoletnico svoje in več kot svoje velike revolucije. Še preden je napočil vrhunec vsega praznovanja, izhaja že vse leto tako rekoč nepregledno število razprav, knjig, posebnih številok revij, itd. Med njimi smo izbrali posebno mesečno prilogo najbolj razširjenega francoskega časnika *Le Monde*, ki pod naslovom »Le Monde de la Revolution française« objavlja v glavnem razprave vsakokrat na eno temo, pri katerih pa sodelujejo vsa velika imena revolucijske historiografije. Ni naključje, da so prvo številko naslovili »Časopis o človekovih pravicah« in da se v njej ukvarjajo s pravicami in svobodami izražanja in tiska, z zgodovino uveljavljanja pojma in pojmovanja javnega mnenja in javnosti sploh, s spreminjanjem pomena in vrednotenja teh kategorij glede na politična nihanja, z *Voltaire*om oziroma s tem, česa nismo vedeli o njem. Seveda tudi ni naključje, da prav del teh prispevkov objavljamo tudi mi; ne samo misli, tudi mnogi postopki v zvezi z revolucijskim tiskom, javnim mnenjem – v njem, o njem in zoper njega so namreč nenavadno aktualni in domači.

Pravice človeka in državljana so stare dvesto let; splošna deklaracija o človekovih pravicah šele štirideset. Zgodovina ni hitela, pravi *Michelet*. Prva med pravicami človeka, med najbolj oprijemljivimi iz dediščine francoske revolucije, je pravica, ki ustoličuje svobodo tiska. Leto 1789 pomeni tudi popolnoma izjemen izbruh časnikarstva, ki vzpostavlja tudi novo oblast, porojeno v začetku stoletja: javno mnenje. Njegov simbol naj bi bil *Voltaire*, prvi, ki javnemu mnenju niso čisto zaupali pa revolucionarji sami. Zares uveljavilo se je šele leta 1881, po stoletju bojov in otepanj s cenzuro.

V tej številki objavljamo naslednje teme in avtorje:

Od Ancien Regime do revolucije (Roger Chartier);

Zgodovina neke svobode ali potovanje skozi cenzuro (Pierre Albert);

Javni duh vodi ljudstvo (Mona Ozouf);

Moči vse réči? (Antoine de Bacalque);

Voltaire – medijski genij (Jean Sgard).

Vsa besedila so iz *Le Monde de la Revolution Française* – 1. januar 1989. Prevedla in priredila N. P.

ROGER CHARTIER

Od Ancien Regime do revolucije

Poletje 1789: svoboda tiska je pravno deklarirana. Sledi zmagoslavje javnega mnenja. Toda, kaj pravzaprav to je, javno mnenje? Pojem sam se je pojavil v prvih

desetletjih 18. stoletja. Prej je bil dvor in je bil kraljevi absolutizem, svoboda misli pa je bila ujeta v notranji svet tega ali onega filozofa. Mnenje je postajalo javno, ko se je uveljavljalo prek kroženja tiskov. Postajalo je nova moč, kateri so se morali prikloniti tudi kralji.

Leta 1775 je Malesherbes pred francosko akademijo silovito izrekel misel, ki je bila tedaj že kar splošna: »Dvignilo se je sodišče, neodvisno od vsakršne oblasti in spoštovano od vseh oblasti, ki ceni vse sposobnosti, ki se izreka o vseh zaslužnih ljudeh.« Malesherbes, nekdanji direktor kraljeve cenzure je govoril: »V razsvetljenem stoletju, v stoletju, ko lahko vsak državljani preko tiskane besede govori vsemu narodu, so tisti, ki imajo dar, da učijo ljudi in da jih ganejo, skratka, ljudje peresa, sredi razpršenega občinstva to, kar so bili oratorji v Atenah in Rimu sredi združenega občinstva.« Prav Malesherbes je veliko storil za svobodo tiska: novim sodnikom – »skratka, ljudem peresa« – je podelil avtoriteto, ki je navadni sodniki niso imeli: njihovim pristojnostim ni bilo meja. Njihovi presoji je bila svoboda zagotovljena s tem, da niso bili odvisni od nobenega vladarja. Njihove presoje so bile sprejete kot samoumevne. »Izobraženo občinstvo lahko sodi tudi sodnikom samim...«

Po Malesherbesu je kroženje tiska omogočilo, da se je v državi vzpostavilo »enotno občinstvo« (javnost – le public), čeprav so ljudje sicer med seboj ločeni in svoje ideje oblikujejo kot posamezniki.

Od sedemnajstega do osemnajstega stoletja se je tako korenito premestil poudarek glede tega, kaj je javno. V obdobju »baročne« politike so javnost določale namreč tiste lastnosti, ki so bile lastnosti gledališke publike (javnosti): hierarhizirana, heterogena publika, ki jo vzpostavlja samo spektakelski akt, ki ji je dan v gledanje in verjetje.

Takšna publika je združevala vse, kar je bilo javnosti vredno zbrati in pridobiti, od mogočnikov do ljudstva. Bila je tudi tisto, kar je »treba vleči za nos« ali »osvojiti in slepiti z videzi«. Tako ujeti, manipulirani gledalci nikakor niso tvorili »javnega mnenja«. V nasprotju z umetelnostjo prikrivanja in tajnega je koncept javnega mnenja pozival k razvidnosti, ki mora zagotoviti preglednost namer. Pred sodiščem mnenja se vse stvari pravdajo brez dvoiličja: razvidnost tistih, ki imajo pravico na svoji strani, zanesljivo zagotavlja zmago. Vzpostaviti občinstvo, javnost kot instanco, katere odločitve imajo večjo veljavo kot odločbe etabrirane oblasti, zahteva, da se juridično prakso in postopke jemlje dobesedno. Advokati so v velikem številu tiskali svoje pravde in spomine; šlo je zato, da je bila neka pravdna zadeva postavljena pred javno mnenje še v času, ko se je ustrezno sodišče ukvarjalo z njo: šlo je za to, da se posamični primer, v katerem si stojijo nasproti privatne osebe in je podvržen tajnemu postopku sodišča, spremeni v javno razpravo, katere naloga je, da dožene resnico in sama postane mesto resničnega sojenja. Davek, npr., ki ga kak dvorjan ni plačal in ga je treba iztožiti, postane tako sanjana priložnost, da se dvigne obtožnica zoper nepravilne privilegije. Zato ni čudno, da so sodniški spomini dosegali visoke naklade (najmanj 3000, pa tudi do 6000 in celo 10 000 primerkov, kar je toliko, kot so dosegli najbolj prodajani revolucionarni listi...). Posploševanje posamičnosti, objavljanje tajnega... to so vzgibi, ki so omogočili advokatom, da so se sklicevali na mnenje in se razglasili za njegove pooblaščenec tolmače.

Monarhija sama se mora udeležiti javne razprave, saj je sicer nesposobna, da bi karkoli prepovedovala, razložila, prepričala, dobila priznanje in podporo. Tako je nastala nova politična kultura, sodobnikom neznana. Sedež oblasti je od kraljeve

volje, ki je odločala tajno in brez posvetovanj, prešel v presojo neke entitete, ki se ne uteleša v nobeni instituciji, ki javno razpravlja in je bolj suverena od suverena. Z vso ostrino pa so nastopila nova vprašanja: kdo so glasniki mnenja, ki je postalo javno? Ljudje peresa, ki ga sprožijo in naredijo, ali parlamentarci, ki ga oblikujejo, ali razsvetljeni uradniki, ki ga zadovoljijo? Javno mnenje zdaj vsi priznajo; je skupek želja, ki jih je treba izraziti, in sodišče, ki ga je treba prepričati.

Kako se je pojem javnega mnenja oblikoval v osemnajstem stoletju, najbolje zvedemo pri najbolj prodornem razsvetljenskem filozofu – pri Kantu. V odgovoru na vprašanje: Kaj je razsvetljenstvo? (december 1784) je Kant uvedel razločevanje med »javno uporabo« in »zasebno uporabo« razuma, ki ni samoumevna.

»Privatno rabo uma«, piše Kant, »pa imenujem tisto, ki si jo sme dovoliti na določenem zaupanem mu javnem položaju ali kakšni uradni službi«. ¹ Privatna raba razuma je potemtakem povezana z izvajanjem neke naloge ali zadolžitve; Kant navaja primer častnika, »ki je od predstojnikov dobil povelje, pa menil, da mora o smotnosti ali koristnosti tega povelja glasno modrijaniti. Ubogati mora«.

Zakaj je ta raba razuma, ki se zdi najbolj javna od vseh, označena kot »zasebna raba«? Kant pojasnjuje: »Raba lastnega uma, kot jo izvaja nameščeni učitelj pred svojimi poslušalci, je zgolj privatna raba, kajti tu gre samo za pohišni, pa če še tako velik zbor.«

Skupnost vernikov ali posamezne Cerkve, armade, celo države, vse to so posamezne, določene, lokalizirane enote; so torej iz reda privatnega. Kot takšne so radikalno nasprotno »univerzalni civilni družbi«, ki se ne vpisuje v nobeno določno področje in glede svoje sestave nima nobenih omejitev. Prav narobe: »Z javno uporabo lastnega uma razumem tisto, ki jo kdo kot učenjak izvaja pred celotnim svetom bralnega občinstva,« pravi Kant. »Kot učenjak«, se pravi kot član družbe, ki ne pozna razlik glede položaja in možnosti; »pred celotnim svetom bralnega občinstva« pa pomeni, da se obračajo na skupnost, ki sploh ni definirana s svojo institucionalno pripadnostjo. Šele kroženje nekega spisa avtorizira komunikacijo in razpravo o mišljenju. Kant vztrajno poudarja to točko, saj sistematično povezuje »javno rabo uma« in proizvodnjo ali branje spisa: omogočeno mora biti, da vsakdo »v vlogi učenjaka svobodno in javno, tj. preko svojih spisov poda svoje pripombe k vsemu zgrešenemu v takratnih uredbah«. Pisna komunikacija, ki omogoča izmenjavo v odsotnosti, ustvarja avtonomni prostor za idejno razpravo.

Matrica, na podlagi katere se razmišlja o pravem prostoru javne rabe razuma, je potemtakem določena z »republiko pisateljev«, ki je že od razsvetljenstva naprej preko dopisovanja in tiskov povezovala znanstvenike in učenjake. Ta »republika pisateljev« je utemeljena na enakosti med sogovorniki, na svobodnem angažmaju, na popolni neodvisnosti intelektualnega dela in je model za svoboden in javen pretres religioznih ali zakonodajnih vprašanj. Toda v Kantovem času »občinstvo, ki bere« ni vsa družba, in tistih, ki lahko proizvedejo spise je še mnogo manj. Razdalja med »občinstvom«, publiko in celoto ljudstva izhaja iz dejstva, ki ga Kant izrazi takole: »Da bi bili ljudje, kot zdaj stvari stoje, mišljeno v celoti že sposobni ali vsaj uporabni za to, da bi se v verskih zadevah dobro in z gotovostjo posluževali lastnega razuma, brez tuje pomoči, od tega smo še daleč«. »Občo civilno družbo« samo potencialno tvori »celota ljudi«. Ko se bosta obe enoti pokrili, bo mogoče govoriti, da je nastopil »splošni čas razsvetljenstva«. Nasprotje med publiko, občinstvom in ljudstvom je mislil Kant kot nekaj prehodnega, sodobnega, kot

¹ Vse navedke iz Kantovega spisa »Kaj je razsvetljenstvo?« navajam po prevodu v Vestniku Inštituta za marksistične študije ZRC SAZU, 1987/1, str. 10–13.

nekaj, kar je značilno za »pohod v razsvetljenstvo«, drugi misleci osemnajstega stoletja pa so v tem nasprotju videli nerazrešljivo dihotomijo«. V zadnjih desetletjih Ancien regime je razsvetljenstvo definiralo javno mnenje kot čisto nasprotje mnenju največje večine; to dokazuje tudi jezikovna raba: »mnenje« kot nekaj nasproti »govoricam« (Condorcet), »mnenje ljudi peresa« proti mnenju »mnóstva« (Marmontel), »zares razsvetljeno občinstvo« proti »slepemu in hrupnemu mnóstvu« (d'Alembert) itd.

To so močno vkoreninjene predstave o ljudstvu kot nasprotju in negativu tistega občinstva, kateremu se morajo podrežati vsa mnenja, predstave, zaradi katerih ljudstvo ne velja kot politični subjekt, tudi takrat ne, ko se o njem ne govori nenaklonjeno. Celo znamenita Enciklopedija popolnoma ozko opredeljuje ljudstvo: »to so delavci in najemniki« in tudi nima gesla »javno mnenje«. Med ljudstvom in javnostjo je – od Malesherbesa do Kanta – jasna ločnica, ki je ločnica med tistimi, ki lahko berejo in pišejo, in tistimi, ki tega ne morejo.

Revolucija je podedovala ta dvojni način vrednotenja javnega. Prvi se sklicuje na antično 'cité' in sfero »javnega« razpoznava pri državljanih, ki so se združili okrog neke žive besede, ki jo narekuje potreba. Drugi način pa je ves razsvetljen in javnost istoveti z razpršeno družbo tistih, ki vedo, kaj je skupno dobro in si z branjem izoblikujejo tudi takšno idejo o političnih zadevah.

Revolucijsko desetletje je bilo potemtakem zaznamovano tako s številnim pisanjem kot z množično vrnitvijo govorjene besede, izjave. Lahko se ujemata in sta vzporedni, vendar sta dva različna načina, da bi v neko politično enoto konstituirali vso zbirko posameznih mnenj.

PIERRE ALBERT

Zgodovina neke svobode ali potovanje skozi cenzuro

V vseh družbah je status tiska najbolj natančen kazalec narave političnega režima. Skozi stoletja je bil prvo vozlišče boja za javne svoboščine, s priznavanjem svobode mnenj, izražanja in pisanja so se povsod začeli procesi podiranja avtoritarnih režimov in nato demokratizacije javnega življenja.

Že rimsko pravo je zagotavljalo pregon obrekljivih izjav in klevetniških spisov, toda šele intelektualna obnova v trinajstem stoletju in razvoj univerz je sprožil nastanek cerkvene cenzure. Uveljavitev tiska okrog 1450 je sprožila naraščanje in kroženje spisov in Reforma je že uporabila tisk za oporekanje religiozni in politični ortodoksiji: tako je prišlo v začetku šestnajstega stoletja na vsem krščanskem Zahodu do restriktivne zakonodaje glede izražanja mnenj, tiskanja in razširjanja spisov. Cenzura je bila splošno uveljavljena za François I., leta 1521 in 1529. V sedemnajstem stoletju je okrepitev in centralizacija kraljeve oblasti pripeljala do izdelave koherentne zakonodaje, čeprav je bila na videz neurejena in se je le počasi uveljavljala. Temelji na preprostem načelu: obveščanje podanikov je kralje-

va prerogativa. Samo kralj lahko odobri tiskanje periodičnih in drugih publikacij: njegova administracija podeli – potem ko je opravljena kraljeva cenzura – privilegij, ki jamči ustreznost besedila, monopol nad tiskanjem in razpečevanjem. To je preventivni sistem, v katerem zakon intervenira samo zato, da sankcionira neavtorizirane publikacije ali njihovo ilegalno razpečevanje.

Ob koncu sedemnajstega in v začetku osemnajstega stoletja je dvom v absolutno monarhijo v Angliji in razcvet razsvetljske kulture zasejal seme svobode tiska. Leta 1695 so v Angliji začeli opuščati cenzuro in privilegije. Vendar pa je bila svoboda izražanja še naprej omejena z novim tipom nadzora, namreč s pravico, s sodišči. Vzpostavi se represivni sistem: sodiščem je podeljen nadzor nad tiskom, potem, ko so besedila že objavljena.

Zakon, znan kot Libel Act iz leta 1791, ki je podelil časnikom določena jamstva, pa je imel le malo vidnih učinkov: torijci, na primer, so v vsem času svoje vladavine izvajali strogo nadzorstvo nad časopisi.

Konec angleške nadvlade v ZDA, leta 1776, je Američane privedel do tega, da so zelo uradno razglasili svobodo tiska: v prvem dopolnilu k ameriški ustavi je zapisano: »Kongres ne bo sprejel nobenega zakona, ki bi omejeval svobodo vere, združevanja ali tiska«.

V Franciji se je preventivni sistem Ancien regime sesul z njim vred, poleti leta 1789. Izglasovana ukinitve privilegijev je ukinita tudi režim predhodne avtorizacije in Deklaracija o človekovih pravicah razglaša (člen XI): »Svobodna komunikacija idej in mnenj je ena najbolj svetih človekovih pravic. Vsak državljani torej lahko svobodno govori, piše in tiska, mora pa upoštevati zlorabo te svobode, v primerih, ki jih predvideva zakon«.

Po maju leta 1789 so se časopisi v resnici svobodno oblikovali, se tiskali in razpečevali brez nadzora. Toda ta svoboda je veljala le nekaj let. Po avgustu leta 1792 je s Terorjem, potem s krizo Direktorija tisk zopet prišel pod arbitražo oblasti. Prvo cesarstvo je bilo potlej skoraj popolni primer totalitarnega režima, kjer je bila razširjena informacija samo tista, ki je propagirala obrambo državnih interesov.

Med leti 1799 in 1868 je status tiska v Franciji preživel vse možne stopnje, preventivne in represivne; status tiska se je pač spreminjal glede na politična nihanja. Do leta 1870 so se razne monarhične oblasti poskušale zoperstaviti napredku časnikarstva, ki mu je šele Druga republika podelila polno svobodo, pa še to za zelo kratek čas, od julija do avgusta 1848.

V času Francoske revolucije je Direktorij leta 1797 uporabil za to, da bi zavrl razširjanje tiska, tako imenovani »timbre« – cenzurni pečat: to je bil davek po angleškem vzoru, ki je pobral od tretjine do polovice cene prodaje časopisa; to naj bi omejilo bralnost in razširjanje časopisa le na plemstvo, volivce, ki jim je to omogočal premoženjski cenzus, izločena pa naj bi bila srednja in drobna buržoazija.

Za nadzor nad uredniško vsebino so imele vlade še druge načine, ne samo cenzuro, s katero je težko rokovati. Predvsem so bile vlade poglavitni izvor novic v času, ko redakcije še niso imele sredstev, da bi same naročale in pisale reportaže. Pravna represija je naslednje najbolj uporabljeno orodje, čeprav se njegova učinkovitost močno spreminja; državljani pa seveda naklonijo največ simpatij časnikarjem, ki so »žrtve svobode«. Še druga sredstva dopolnjuje orožarno preventivnih ukrepov. Drugo cesarstvo je, npr., med leti 1852 in 1868 uvedlo izvorni sistem opozoril in opozarjanj, ki pomeni, da oblast lahko brez vsakršnega drugega razloga oziroma utemeljitve, torej samo zaradi svojega nezadovoljstva, opomni časopis. Prvo opozorilo nič ne stane, posledica drugega je suspenzija, tretje pa se konča z ukinitvijo. Ta latentna grožnja je dovolj, da se uredniki držijo poti konformizma

in da novinarji prakticirajo avtocenzuro. Zaradi tega sistema so praktično nepotrební pravi procesi zoper tisk.

Kljub prizadevanjem politične oblasti, da bi zavrla ekspanzijo tiskovnega trga, je zmagala moč časnikarstva, seveda ob močni podpori naraščajočega povpraševanja publike. Ob koncu omenjenega obdobja, torej leta 1868, je moralo Drugo cesarstvo preklicati režim opozoril in prešlo je na bolj klasičen način represivnih ukrepov, ki je temeljil na strogi zakonodaji glede tiskovnih prekrškov. Pozneje se je število in naklada časnikov povečevala in po opustitvi »timbra« leta 1870 so bili časopisi tudi vse bolj poceni, kar je pridobilo bralstvo iz srednjih in revnih slojev.

Ko so republikanci prišli na oblast, so naredili konec sto let trajajočemu boju in so dali tisku najbolj liberalen zakon na svetu, leta 1881. Represivni sistem tega zakona je zelo blag: zgolj izjava ali izrek kakšne formalnosti, na primer legalnega davka, že povsem pomiri administrativne zahteve. Prekrški so dovolj jasno naznačeni in maloštevilni: sramotenje ali nepravilnost do zasebnikov velja le za prestop. Ker se oblasti nočejo angažirati v političnih polemikah, časniki uživajo zares pravo svobodo: pravilo je pustiti reči. Kljub vmesnemu zakonu iz leta 1894, ki je anarhistično propagando izpostavil kot poseben prestop politiknega kriminala, je prej omenjena svoboda vladala do leta 1914. Prva svetovna vojna je zadala udarec že močno razširjenemu liberalnemu sistemu. Izzvala je vrnitev k preventivnemu sistemu cenzure in k administrativnemu nadzoru nad časopisjem. Pozneje so vsi totalitarni režimi iznašli nove modele preventivnega ukrepanja, ki je vselej v službi propagande.

V obdobju med obema vojnama sta v Franciji leviča in krščanska demokracija govorili o nezadostnosti zakona iz leta 1881; če je namreč omogočil tisku, da se je rešil varuštva države, pa časnikom ni omogočil zadostne ekonomske neodvisnosti. Toda zakonodaja se zaradi teh ugotovitev ni izboljšala.

Druga svetovna vojna je že od Daladierove vlade naprej postavila tisk v popolno odvisnost od vichyjevske oblasti, pozneje pa seveda od okupatorjeve. Leta 1944 so poskušali status tiska zopet približati zakonu iz leta 1881, vendar na nov način. Po precej ostri čistki naslovov in naklade starega tiska, je novi tisk postopoma dobival status časnikarskega in tiskovnega podjetja, z neprikritim predstavnikom lastnikov časopisa. Novi izzivi so poslej ekonomske vrste – v igri je bolj neodvisnost kot svoboda tiska.

Če je svoboda tiska v mnogih državah še vedno podrejena eni stranki in totalitarnemu režimu, pa je vendarle prijetno ugotoviti, da je večina zahtev, ki jih postavlja tretji svet in dandanašnji celo ZSSR, primerljivih z zahtevami naših prednikov v letu 1789; tudi mi smo rabili skoraj stoletje, da smo jim ugodili.

MONA OZOUF*

Javni duh vodi ljudstvo

Francoska revolucija je dobila v dediščino tudi težaven pojem: javno mnenje. Težaven zato, ker je »javno mnenje« v očeh revolucionarjev dejavnik ločevanja.

* Mona Ozouf je znana raziskovalka Francoske revolucije, predvsem njenih tako imenovanih marginalnih in dekorativnih trenutkov (prazniki itd.). Je glavna soavtorica – ob Françoisu Furetu – obsežnega Dictionnaire critique de la Révolution française; Flammarion 1988.

Žirondinci in montagnardi so imeli raje pojem »javnega duha«, ki je bil bližji njihovi unitarni viziji družbe. Z zmago »javnega duha« je hkrati izginil kontrarevolucionarni tisk in tisk »frakcij« – se pravi, da je izginila svoboda tiska.

Francosko revolucijo je potemtakem mogoče brati tudi kot zmago ideje o »javnem duhu« nad idejo o »javnem mnenju«. To je bila drago plačana zmaga, kar razkriva zgodovina revolucijskega tiska.

V prvih revolucijskih mesecih je prišlo do izjemnega izbruha periodičnih publikacij: med majem in julijem je mogoče naštetih dvainštirideset naslovov, v drugi polovici leta 1799 pa kar dvesto. Ta izbruh je že prej pripravljalo izdajanje raznih brošur, ki so napovedovale periodični tisk: značilni jezik tiska je obstajal že pred revolucijo in tudi javno mnenje je bilo središče političnega življenja precej pred njo; zdaj pa so ga olajšali pogoji izdelovanja: stroški za izdajo publikacije niso bili visoki, en in isti človek je lahko postoril vse posle okrog izdaje časopisa: vodenja, urejanja, tiskanja in prodajo časopisa. Revolucijski listi so bili tiskani na slabem papirju, mrgolelo je tiskarskih napak; izdajanje časopisov je bilo tako burno kot dogodki, ki so jih komentirali, praviloma pa je bilo vezano na enega samega urednika, ki ni podpisoval člankov, vendar je naredil ves časopis: slavni L'Ami du Peuple je takšen primer.

V obilici naslovov že lahko zasledimo poteze modernega časnikarstva: pregled tiska, pisma bralcev, komentarji. Včasih naletimo že na pravo delitev dela znotraj cele ekipe časnikarjev. Novost revolucijskega časnikarstva je v tem, da se je pojavilo tako imenovano popularno časnikarstvo, ki je napovedovalo, kot je dejal Mirabeau, režim dejanske svobode: prva številka njegovih Generalnih stanov je bila prepovedana, pa je nadaljeval s Pismi mojim mandantom, in sicer pod plaščem parlamentarne imunitete. To je začetek dejanske svobode, ki je očitno omogočila tudi, da se je nasproti revolucionarnemu tisku pojavil »ultra« tisk, nasproti Prijatelju kralja – Prijatelj ljudstva. Sprejeti in priznati to dejansko svobodno izražanje javnega mnenja. Kazalo se jim je tudi kot možnost in sredstvo za odkrivanje zlorab. Ne more biti puntarsko: če je ljudstvo nesrečno, je upor dolžnost, če pa je srečno, so puntarski spisi brez veljave. Ta mirnost in spravljivost, neštetokrat ponovljena v rapravah o svobodi tiska, je bila očitno tudi razlog, da niso prepovedovali aristokratskih pamfletov. V letih 1790 in 1791 so torej samozavestno predlagali, da se vzpostavi projekt neomejene svobode. To je bil trenutek priznanja drugačnosti, ki pa ga je bilo konec, ko so bila s padcem kraljevine najprej ukinjena rojalistična in konstitucionalna glasila. Tedaj je svet komune odločil, da bo vsa sredstva in opremo razdelil med domoljubne tiskarje. Začeli so se procesi – proti rojalističnim časnikarjem; dejansko represijo pa je kaj hitro uzakonil zelo restriktivni zakon (29. marca 1793). Procesu zoper politični tisk pa so zmeraj tudi procesi zoper javno mnenje. Kot »zastupljevalski« so bili preganjani aristokratski časopisi, in to je bilo pravzaprav priznanje, da javno mnenje ne napoveduje in torej ne oblikuje neke presoje, ampak je posledica in plod nekega javnega delovanja; da ga je torej mogoče manipulirati, deformirati, spremeniti; in nazadnje, da je zaradi razlik, ki so nastale zaradi mnogoštevilnosti kontrarevolucionarnih spisov, treba uvesti enotno in dobronamerno javno mnenje . . .

In to je trenutek za nastop duha (esprit public). To novo dejanje revolucije je zaznamovala neka žirondinska iznajdba, namreč Urad za javni duh, ustanovljen 18. avgusta 1792; imel je sklad za subvencioniranje revolucionarnega tiska in za njegovo distribucijo po departmajih in vojski. Toda Urad je izginil hkrati s kra-

ljem, 21. januarja 1793 – in njegov duh se je obrnil zoper ustanovitelje: prvo dejanje konca je bilo namreč izropanje žirondinskih tiskarn; 29. marca pa je Konvent sprejel zakon (in ga pozneje še zaostрил), po katerem je mogoče vse časnikarje privedi pred revolucionarno sodišče in zažgati njihove spise. V tem času je Komite za javno odrešitev subvencioniral montagnardske liste in jih brezplačno razpečeval med vojsko. Spomladi 1794 so izginili še zadnji listi, ki so razširjali opozicijskega duha: s tem je bilo konec sleherne svobode tiska.

Termidor je prinesel nov razcvet časnikarstva, nove zahteve po popolni svobodi tiska, oživel pa je tudi staro idejo, ki jo je teoretiziral Constant, da morajo zakonodajalci poslušati javno mnenje in ga ne prehitovati. Vendar pa se svoboda srečnih let ni dolgo ohranila. Od Termidorja do Brumaira je potekala zmedena vojna, ki je nenehno nihala: na eni strani so bili zagovorniki neomejene svobode – le-ti so močno poudarjali prisiljevalno rabo pridevnika »javen« (javna odrešitev, javni duh so bile sintagme, ki so nenehno opravičevale despotizem) v besednjaku jakobincev; zato so zagovarjali vrnitev k »mnenjem«. Drugi, tisti, ki so jih razbesnele drznosti rojalističnega tiska, pa so bili proti neomejeni svobodi, vsaj dokler se revolucija dogaja.

Vsa ta nasprotja niso mogla utišati in zatreti nasilnosti opozicijskih časnikov. Vse do Brumairja ni bilo mogoče doseči, da bi sodišča kaznovala za prekrške tiska in preganjala urednike. Različnost mnenj se je bučno nadaljevala in se je norčevala iz represivnih dispozicij. Vendar pa velja opozoriti, da se kljub splošno sprejeti ideji o tem, da imajo časnikarji početi kaj drugega kot »praskati proti vladi«, ljudje revolucije niso odrekli konceptu javnega duha.

Iz odgovorov oziroma zapisnikov, ki so jih departmajski komisariati pošiljali na zahteve direktorja (o tem, npr., kdo nosi kokardo, kdo se spodobno obleče za dekadne poroke [po republikanskem koledarju. op. prev.], kdo opusti delo za Božič in Veliko noč in predvsem kdo se zravnava ob vzkliku »Živela republika« itd.) sledi, da je bil »javni duh« opredeljen glede na držo do republikanskih ustanov. Ministri so tako povzročali svojim uradnikom silne težave in jim nalagali mnogo dela: opazovanje, predvsem pa presojanje javnega duha. Neki komisar je, denimo, menil takole: če minister z »javnim duhom« razume zgolj podvrženost zakonom, tedaj lahko sporoči, da v njegovem okrožju obstaja »javni duh«. Če pa minister besedi pripisuje širši pomen, ki zajema »splošni elan«, določeno »ljubezen do domovine«, tedaj mora pač sporočiti, da nima česa opazovati...

V prepričanju, da ne morejo opazovati javnega duha v svojih okrožjih, so komisarji opustili empirično, »pozitivno« opazovanje, in se lotili razmišljanja o tem, kako naj ga »naredijo«: organizirali so torej »dogodke«, ki so jih nekoliko pomirili glede »iskanja javnega duha« – to so bili razni prazniki, republikansko gledališče, graditev cest v odrezane kraje, da bi vanje prišli republikanski vplivi itd. Glede na okoliščine, na čas in kraj, so torej začeli oblikovati nekakšno tipologijo mnenj: po spolu (ženske so najbolj nasprotovale javnemu duhu), po starosti (vihrava mladost je posebej gluha za republikanski jezik), po veroizpovedi (dobri duh protestantske skupnosti se je postavljал nasproti bednemu, usmiljenja vrednemu duhu katoliških skupnosti) itd.

Zametek razločevanja med skupnostnim in javnim (mnenjem, duhom), ki se je pojavil že v razsvetljenstvu, se je zdaj povsem razkril kot antinomija med javnim duhom in ljudskim življenjem: zakaj glavni akterji tega »ljudskega življenja« – ženske, otroci, mladina – so najbolj brez daru za javnega duha; privilegirani trenutki,

ljudskega življenja – prazniki, semnji, romanja, cerkveni prazniki in prazniki patronov – so mrtve sezone za javnega duha in, nazadnje, povsod se je čutilo zmagoslavje nove države revolucijskih novotarij.

Konzulat, cesarstvo, Napoleon in njegovi prefekti so uvedli »nove skrbi in drugačna vprašanja. Zanima jih predvsem, da »državno bogastvo ne bi bilo prizadeto«, »da ne bi prihajalo do napadov na javna prevozna sredstva«, »da cest ne bi ogrožali razbojniki« itd. Ne zanima jih več aktivnost prebivalstva, opustijo tudi vsakršno vzgojno prizadevanje in se dokončno odpovedo temu, da bi oblikovali »duha«. Obsedenost z »javnim redom« je označila konec »javnega duha«.

ANTOINE DE BAECQUE

Môči vse réči?

V izjemnem vzdušju popolne svobode poleti leta 1789, si je tisk izmislil novo vlogo: časnikarji so postali glasniki krivic in časniki sodišča kreposti. Še nekaj časa in ne bo priporočljivo mešati privatnih pregreh in javnih vrlin... Revolucionarni tisk je našel novo pravico v svoji novi vlogi: vse réči. Vse réči o svetu, izžrpanem od razravnosti, resnične ali namišljene. Vse réči, da bi v grobem in v posameznostih regenerirali narod, onesnažen od aristokratov, ohromljenih od dolgov in zločinov, resničnih ali izmišljenih.

Z julijem 1788 lahko datiramo svobodo tiska v Franciji. Ko je Ludvik XIV. vprašal svoje podložnike za njihovo mnenje in nasvete glede sklica generalnih stanov, je pravzaprav sam dal znamenje za prevzem politične besede. Dejanska svoboda, ki se je izgubila v pišu kraljevih želja, se je ustoličila poleti 1789, ko je padla cenzura.

Med tema dvema datumoma so pisatelji doživljali veličastno izkušnjo učinkovitosti »drobnih brošur«, kot so tedaj pravili političnemu tisku. Avgusta se je znašel na dnevnem redu skupščine 11. člen Deklaracije o človekovih pravicah; široko zastavljena razprava se je že spoprijemala z občutljivim vprašanjem: ali je treba ali ne določiti meje moči peresa?

Časnikarji, govorniki, pamfletisti so si vzeli pravico do besede, da bi zakoličili polemiko, ki se poslej ni več končala, enkrat po volji restriktivnih in drugič po volji liberalnih zakonov, pač glede na zaporedne oblasti Revolucije; polemiko najbolje zajemata besedi svoboda in prepoved. Z razpravo o 11. členu sta se soočili dve stališči; toda obveljalo je pravzaprav tretje, stališče kompromisa.

Zagovorniki tradicionalnega reda so menili, da je svoboda tiska sinonim za anarhijo in pomeni razpad navad in šeg. Ničesar drugega niso hoteli videti v pamfletih kot pornografijo in klevetanje, nevernost in filozofsko ošabnost. Zahtevali so vrnitev kraljevih cenzorjev in strogo restriktivni zakon. Robespierre, ki je bil še malo znan, vendar že poslušan, je branil polje »domoljubov«. Zahteval je popolno svobodo tiska, edino poroštvo za demokratično afirmacijo. Liberalni plemiči so vtešali nekakšno srednjo pot med tradicijo in modernostjo. Najprej so se postavili na stran svobode: »Vsak državljani lahko svobodno govori, piše, tiska...«, takoj

nato pa opozorili na omejitve zakona, ki naj preprečijo »tiskovne zločine« in uvajali diktijo, ki pravi, »... razen v primerih, ki jih določa zakon«.

Pisatelji in pamfletisti so imeli vprašanje za preveč pomembno, da bi ga prepustili samo zakonodajalcem; zato so razpravo nadaljevali prek časnikov, jo torej prenesli na polje javnega mnenja. Kaj hitro se je zgodilo, da se je problematika svoboda-prepoved zvedla samo na eno točko: ovajanje, prijavljanje (denonciation). Z rabo in seveda zlorabo individualnega ovajanja, ki je šlo do hudega klevetanja, je revolucionarni tisk nenehno postavljaj na prizorišče razmerje med zasebnim in javnim življenjem. Če so časnikarji nekako postali cenzorji sami sebi, se je to zgodilo, ker so si pripisali novo funkcijo: »nadzorovati« politično sceno. Ali pa je sploh mogoče vse reči o nekem politiku?

Tudi glede tega so bila različna stališča. Tradicionalisti so menili, da gre za »zlorabo svobode«, da je predvsem treba preprečiti to grdo »filozofsko manijo«, ta »način, da se dela z razmišljanjem tako kot s klobasami« – tako beremo v eni značilnih brošur z naslovom »Proti množtvu in nevarnosti brošur«. Po njihovem mnenju so ti klevetniški pamfleti preplavili Pariz; tradicionalisti vidijo na eni strani »prave pisatelje«, ljudi peresa in na drugi »umazane klevetnike«... V začetku revolucije je to nasprotje stalno, čeprav se izrazoslovje spreminja. Književniki, dediči upokojenih pisateljev Ancien regime, se dvigajo zoper prišleke, domoljubne »pisune«, ki so jih pogosto slikali kot »Rousseauje iz jarkov«, ki da so končno našli prostor svobode, kakršen ustreza ambicioznosti njihovega peresa. Domoljubni pisatelji so odgovarjali z daleč pretiranimi hvalnicami svobode. Marie-Joseph Chenier, že slavni dramatik, je postal njihov glasnik; v pamfletu »Obtožba inkvizitorjev misli« zahteva legitimnost ovadbene in obtožbene prakse, kadar gre »za vzpostavitev svobode«.

Ta volja »reči vse«, tudi največje nesmisle, se v resnici vpisuje v novo delovanje demokratične politične kulture. Danes se to morda zdi presenetljivo, toda ta »zloraba« ali pretirana raba svobode, ki je nemudoma začela veljati kot pritisk na tisk, je vajeniška doba politične scene, ki se je odprla novim razmišljanjem. Ideal absolutne preglednosti, ki prežema ves tisk, je politično »osebje« postavil na preizkušnjo, katere nedoločena, nefiksirana pravila so se hitro uveljavila: vsak politik je vedel, da je njegovo življenje lahko vsak hip napadeno s katerekoli strani (razkošje, korupcija, neznačajnost...).

Veljalo je prepričanje, da to stalno nadzorstvo, ki ga organizira tisk, lahko ohranja na pravi poti vlado in poslance. V tej »demokratični preizkušnji« je bilo mogoče videti samo razširitev tako imenovane »igre zrcal«, ki je že dolgo veljala na dvoru. Razloček pa je bistven: od življenja na dvoru, o katerem se je »vse vedelo«, se je nenadoma prešlo na široko revolucionarno politično polje, kjer je vse postalo javno. Ta prenos demokratične igre iz dvornih spletk v prostore revolucionarnega medijskega hrupa, kjer je javni človek »razgaljen«, je močno pritegnil ves človeški in družbeni imaginarij. Malo je pravzaprav važno, če so obtožbe resnične ali lažne; to, kar je v bistvu važno, je, da jih je mogoče predpostaviti, si jih zamisliti in tudi opisati v vseh podrobnostih.

Po Revoluciji politični voditelj ne more več samo upravičevati dejanj in empiričnosti svojega ravnanja, ampak mora odgovarjati tudi za podobo, ki je o njem bila dana in je obveljala. Od tega je odvisno, če bo preživel. V času te popolne stopljenosti privatnega in javnega, ki se imenuje vrlina, to preživetje ne ostane dolgo samo simbolično.

Javno mnenje in Voltaire

V osemnajstem stoletju je povsod odzvanjalo Voltairovo ime. Časniki, rokopisi, privatno dopisovanje – vse to se je ukvarjalo tako rekoč s sleherno peripetijo iz njegovega javnega in zasebnega življenja. Bil je središče literarnega življenja in merilo, po katerem so morali drugi ocenjevati svoj uspeh ali neuspeh. Ljudje so bili ponosni na to, da so ga videli ali morda celo imeli kakšno njegovo pismo – in v *Voltaire's Correspondence* jih je več kot 20.000, kar dokazuje, da je bil dalj kot šestdeset let v središču intelektualnega življenja. Enodušno čaščenje najbolj duhovnega med francoskimi pisatelji pa včasih pozablja na razloge volterijanskega javnega uspeha in vpliva. Voltaire je znal namreč odlično dirigirati koncertu mnenj, izrabiti javno naklonjenost, vešče ravnati s privlačnostjo in intrigo, uporabljati pravo mero cinizma in izzivalnosti – skratka vse tisto, kar so še vedno lastnosti medijskega daru. Znal je potegniti korist iz nastajajočega javnega mnenja in poskrbeti za svojo publiciteto. Bil je neutrudljiv dopisovalec in tisoče pisem je krožilo po vsej Evropi; zasipal je časnike z izmišljenimi ali resničnimi zadevami in pritegoval zanimanje s kopicami drobnih sporočil. Bil je brez dvoma prvi medijski genij.

Zgodaj se je odločil za pisanje in vedel je, da ga nič in nihče ne štiti, da mora sam ustvariti svoje kraljestvo, bogastvo in neodvisnost. Edina moč, ki jo ima, je naklonjenost javnosti, »te velikanske pošasti, ki jo imenujejo publika«, je pisal Mme Du Deffand leta 1773, »in ki ima toliko ušes in jezikov, nima pa oči«. To pošast, ki jo je treba udomačiti, je spoznal skozi gledališče. Kot Moliere ali Racine je vedel, da je vsaka predstava bitka; da se je treba izogniti spletkam, vzbuditi zanimanje in naklonjenost. Pred predstavami je začel v javnosti brati svoja dela, iskal je varuštvo in oporo pri regentu (in pri njegovih sovražnikih). Oblegal in mučil je igralce, po predstavah je tiskal dela, jih posvečal pomembnim osebam, začeljal razprave o tragični poeziji. Uspeh ni vse, treba je izzvati hrup, ki naj traja kar najdlje. Uspelo mu je. Imel je šele štiriindvajset let, pa je znal že sijajno kovati mnenje.

Pred premiero vsakega svojega dela je njegovo dopisovanje doseglo vrhunec; vsako delo je moralo postati »javna zadeva«.

Do leta 1685 so trije ali štirje časniki, ki so izhajali pod nadzorom oblasti, pomenili zakon v Franciji. V osemnajstem stoletju pa je kakih sto časnikov razširjalo Voltairovo ime po Evropi. Da pa so to počeli, je bilo treba vpeljati posebno strategijo in priznati, da vsi skupaj, kot celota, oblikujejo mnenje.

Voltaire je zelo hitro spoznal, da je ta mnogoteri, anonimni, spremenljivi in po njegovem mnenju tudi vsega sovraštva vredni tisk, vsemu navkljub podoba njegovega občinstva. Treba ga je torej osvojiti, pa če je to opravilo všečno ali ne. V zvezi s promoviranjem Voltairovih del je mogoče govoriti prav o tej novi umet(elnosti) prepričevanja in jo zvesti na eno samo načelo: kako storiti, da se o meni govori?

Dovolj zgodaj je treba napovedovati neko delo, negovati skrivnostnost, spustiti v obtok kakšno dobro stran in namig, objaviti prvo izdajo v tujini, (po njegovem mnenju) najbolje na Angleškem (velja za »Filozofska pisma«) in spodbuditi dve ali tri naklonjene ocene v prijateljskih časnikih. Poskušati je treba pridobiti tiho

* Jean Sgard je avtor dela »Voltaire et la passion du journalisme« (Voltaire in strast za časnikarstvo), ki je izšlo v okviru zbirke *Siecle de Voltaire*, izd. Voltaire Foundation, 1987.

priznanje in takoj spustiti v obtok dve ali tri rivalne izdaje, ki jih vsi časopisi obsojajo, se nato predstaviti kot žrtev knjigarjev, zastaviti veliko idejno razpravo, da bi zaznamovali škandal, laskati jezuitom ali protestantom ali parlamentu, kakor kdaj pač . . .

In če je delo kljub vsemu neuspešno, grajano in obsojano, kot se je zgodilo s »Filozofskimi pismi«, potem je treba poskrbeti, da v znanem časniku »Mercure« izide dolga pripoved, ki Voltairja obda s sijem mučeništva, ki se ga je dolgo držal.

Voltairova drža do tiska ni brez cinizma. Nekaj zelo vsebinskih periodičnih izdaj je ocenil za izjeme, sicer pa je štel tisk za bolj ali manj obrobne, na hitro zložene zadeve, ki naj služijo prodaji; pripravljen jih je kupiti ali jim vreči kakšno kost.

Sposoben je bil preplaviti tisk z drobnimi zanimivimi sporočili. Kako bi se brez časopisov vedelo, da je imel kože in da mu je limonada rešila življenje? Kako bi se zvedelo za imena vseh, ki so se zvrstili pri njem doma v Ferneyu in za učiteljeve velike besede, če se gosti ne bi zahvalili gostitelju s priložnostnimi zapisi? Malokrat je namreč »veliki papež« sam polnil časopisne stolpce, drugi so skrbeli, da se je stalno vzdrževala voltairovska rubrika . . . V voltairovski strategiji je bil tisk le dodatno sredstvo. V prvi vrsti je Voltaire vzpostavljaj dialoge na vrhu: s kralji, vladarji, ministri, s kraljevimi ljubljenci. Zasebno dopisovanje je ostalo njegovo najmočnejše in najljubše orožje. Tisk mu je služil za to, da je sebi v prid obrnil nekakšno svetovljansko »inteligenco«, učenjake in državnike, ki so bili lahko koristni, vendar pa so bili samo njegovo prvo občinstvo, bogato in omikano, a zelo maloštevilno. Revije, ki jih je uporabljal Voltaire, niso imele več kot dva tisoč izvodov naklade; se pravi, da ni šlo za prave časopisne kampanje. Šele v drugi polovici stoletja je Voltaire preko tiska prišel do širokega občinstva, lahko bi rekli do narodne javnosti. Toda še v tem obdobju je imel raje tiskane izjave in govore kot časopisne članke. Ko je ob umoru Calasa ganil vso Evropo in ustvaril »zadevo Calas«, bi utegnili pomisliti, da bo uporabil ves tisk, kot je to storil Zola. Pa ne: Voltaire piše na ducate pisem, objavlja pamflete, zbira podpise in nazadnje napiše »Razpravo o tolerantnosti«, ki jo razpošlje vsem, ki v Evropi kaj veljajo. In o vsem tem se je tisk še kako razgovoril, ne da bi ga bilo treba spodbujati; dovolj je bilo »narediti dogodek«. Voltairov odnos do tiska ni samo dvoumen, ampak celo dvoiličen. Tako kot Pascal je tudi on nagibal k oceni, da je mnenje »kraljica sveta« – toda slepa in nezanesljiva; preklinjal je feljtoniste, brošuriste in časnikar po njegovem mnenju sploh ničesar ne ustvarja; je zajedalec pravega genija. Toda: hkrati je dojel vpliv tiska in časnikarjem zavidal njihovo moč in včasih, kadar je šlo za velika imena – npr. Prevost, Desfontaines – tudi njihov talent. Leta 1739 je pripravil »Nasvete časnikarjem«, ki pravzaprav razkrivajo njegovo skrito strast za časnikarstvo.

Popolni, pravi časnikar bi bil po njegovem mnenju kultiviran, omikan pisec, dober poznavalec književnosti, umetnosti, znanosti, odličen komparativist, ki je sposoben nepristranske presoje, ki se zna elegantno in živahno izražati, pa tudi ognjevit poseči v stvar, kadar je treba braniti pravico in resnico. Zdi se, kot da je sanjal, da bi bil dober časnikar.

Ne moremo si kaj, da ga danes ne bi videli med prvimi časnikarji svojega časa, celo kot nekakšnega zaščitnika poklica. Če si privoščimo, da ga za to rabo prezremo kot slavljenegega poeta (epskega, tragičnega, filozofskega) in zanemarimo kot cenjenegega historika in metafizika, potem ga pogledjmo tudi kot pamfletista in angažiranega pisca. Morda si je izmislil (ali bil pri tem zraven) časnikarstvo, kakršno je naše; pogledjmo tiste njegove lastnosti, ki tudi sicer naredijo dobrega žurnalista, lastnosti, ki se jih da naštet na prste roke:

1. Smisel za aktualnost, sodobnost: ta nagon ga vodi naravnost na »vroči kraj«, kjer nastaja nova družba. Voltaira v London ali Berlin, če je treba; pa tudi v gledališče na velike premiere ali na pokopališče, če se dogaja čuden pogreb.

2. Sla po reportažah: priti mora do prič, se dati prepričati in celo ganiti, potem pa stvari pripovedovati takšne, kot jih je bil videl – zato je dal Voltaire besedo londonskim quakersom in Calasovim otrokom. Občutiti je treba smeh, preden ga je slišati, in opaziti solzo, preden se posuši.

3. Pripravljenost za oceno: dojeti bistvo problema ali drame. Pri Voltairu pomeni izreči o porušenju Lizbone besede, ki govorijo o katastrofi in izraziti, kar vsi čutijo. Navsezadnje tudi znati povzeti knjigo, filozofijo, znanstveno odkritje – v enem stavku.

4. Slogovna jasnost: nič, razen misli in dejstev, preprosto izraženih kot samo-umevnosti, z naglico človeka, ki hoče razložiti in prepričati, ne da bi dolgočasil.

5. Smisel za gesla, parole, karikature, naslove, ki povzemajo vse v enem zamahu: dokaz so članki v »Filozofskem slovarju« ali naslovi v »Kandidu«.

6. Nezaupljivost do virov in mnenj, tudi tedaj če so mu všeč in tudi če so enodušna. Preden se je povezal z »afero Calas«, je preveril drugega za drugim vsa pričevanja, kot da bi bil Calas kriv.

7. Agresivnost: kaže strastnost, vnetost in včasih nepravilnost rojenega polemika, še bolj kot to pa ga označuje jeza pravičnika, kot pozneje Bernanosa ali Zolaja. In če se prepriča, da ima prav, ga nič ne more ustaviti... O tem je Rousseau marsikaj vedel...

8. Smisel za publiko in za javno: prilagodi se svojemu bralcu, ugani ali zasluti njegove predsodke, slabosti, neodzivnost. Za vsakogar najde ustrezen ton, z učeni učnega, šegavega s šaljivci...

9. Smisel za nujno: ni za enciklopedije in razprave, za dolga dokazovanja. Razsvetljenstvo ni čakalo.

10. Drznili bi si Voltairu dodati najlepšo vseh lastnosti, tisto, ki daje smisel vsem drugim, ki utemljuje zanimanje in skrb za drugega, dar za poslušanje in prepričljivost, z eno besedo: velikodušnost.

Uvodna zabeležka

Uvajanje modernih metod in tehnik managementa ne more biti stvar proste presoje, ampak je zahteva svetovnega gospodarstva. Slovenija je postala visoko kompleksna, diferencirana in relativno razvita družba. Zato pospešuje sodoben način upravljanja in vodenja podjetij. Za to govorijo trije razlogi: konkurenca na trgu, sistemski razlogi ter poslovne in etnične norme, ki se izvajajo in sankcionirajo nadvse rigorozno. Sistem pojmov in pomenov managementa mora biti skupen pogodbenim stranem.

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo oziroma njen odbor za magistrski in doktorski študij razvija program seminarjev za višje vodilne kadre v gospodarstvu. V študijskem letu 1988/89 je iz teh programov zrastel magistrski študij managementa. V tem letu je začela šola uspešno uveljavljati nove oblike seminarjev v obliki okroglih miz, na katerih sodelujejo z uvodnimi razpravami profesionalno uveljavljeni in znani strokovnjaki, potem pa sledi izmenjava mnenj med vsemi udeleženci.

Teorija in praksa bo objavila razprave z dveh okroglih miz. V tej številki so objavljene razprave o možnostih uvajanja sodobnih zahodnih managerskih tehnik vodenja in upravljanja v našem gospodarstvu. Naslovi prispevkov in njihovi avtorji:

- Zavore za podjetniško upravljanje – prof. dr. Josip Županov, Fakulteta za politične vede, Zagreb;
- Management med zakoni in avtonomijo – prof. dr. Janez Jerovšek, FSPN, Ljubljana;
- Soodvisnost med podjetjem in njegovim socialnim okoljem – dr. Franca Bučar, univ. učitelj v pokoju, Ljubljana;
- Upravljanje in kadri – docent Ivan Svetlik, znanstveni sodelavec Inštituta za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani;
- Sodobne managerske tehnike in jugoslovanska/slovenska praksa – mag. Marjan Cerar, direktor Belinke, Ljubljana.

V naslednji številki bomo objavili prispevke o možnostih razvoja slovenskega in jugoslovanskega podjetja znotraj obstoječega ekonomskega sistema in ekonomske politike.

Zavore za podjetniško upravljanje

V tej razpravi bom poskušal odgovoriti na tri vprašanja:

1. zakaj v uporabi načel, metod in tehnik modernega managementa tako zaostajamo za razvitimi zahodnimi državami; 2. ali moramo, in zakaj, tudi mi uvesti zahodne tehnike v vodenje podjetij in 3. če že moramo te tehnike vpeljati, ali jih sploh lahko uvedemo.

Preden bom odgovoril na prvo vprašanje, bi rad zapisal dve ugotovitvi. Prva pravi, da obstaja v sodobnem industrijskem svetu, če smem tako reči, sekularni trend profesionalizacije managementa, da postaja ta trend v zadnjih petnajstih letih vse močnejši, kar je neposredno povezano z informatizacijo poslovanja in upravljanja. Govorimo o trendu, ne pa že o dokončanem procesu. Menežerjeve funkcije verjetno še vedno ne moremo primerjati s tradicionalno razvitimi poklici, na primer v medicini in odvetništvu; nobenega dvoma pa ni, da gre razvoj v smer popolne profesionalizacije, o čemer priča obsežen korpus znanstvenih teorij, načel, postulatov, modelov in praktičnega know-howa, torej praktičnih tehnik managementa. Razvoj tega korpusa menežerskih znanj in tehnik spremlja nagel razcvet različnih šol, seminarjev, podiplomskih študijev in drugih oblik izobraževanja vodilnih delavcev. Prav tako nastajajo tudi konzultantske firme, ki nudijo pomoč podjetjem pri organizaciji in pri uvajanju novih modelov in tehnik v vodenje podjetja. Vse to je dovolj znano in nič ni potrebno, da bi te stvari dokazoval.

Vendar pa se je ta svetovni tok profesionalizacije le bežno dotaknil naše države in naših gospodarskih podjetij. Zаметke takšne usmeritve je bilo pri nas mogoče zaznati v časih gospodarske reforme ob koncu šestdesetih let. To so bili poskusi, da bi funkcijo vodenja podjetij (v prvi vrsti je to direktorska funkcija) redefinirali: namesto družbeno-politična naj bi postala profesionalna funkcija. Vzporedno s temi poskusi, pravzaprav kot njihov sestavni del, je potekal proces emancipacije vodilnih delavcev v gospodarstvu od politične birokracije ter oblikovanje posebne socio-profesionalne skupine menežerjev, ali posebne menežerske elite. V začetku sedemdesetih let pa je politična birokracija vrnila udarec in trend profesionalizacije je močno nazadoval. Kot vsi veste, se je leta 1972 pričela intenzivna antitehno-kratska gonja, v kateri so številne direktorje prestavili na druga mesta ali jih pregnali, druge pa je »spravila v red«. Ustava iz leta 1974 in ZZZD ponovno uveljavljata politično definicijo managementa, strokovnost in sposobnost kot merili za selekcijo pa nadomesti kriterij »moralno-politične neoporečnosti«, torej lojalnost in poslušnost politični eliti. Tako je bilo zakovano stanje, ki je, ob kratkotrajnih obratih, trajala vse od leta 1945 do danes. Beograjski profesor Jovan Ranković jo je takole označil:

»V teh 45 letih smo pozabili, kaj se pravi voditi podjetje. Pri nas lahko to počne vsak politik. Brž ko zapusti politično prizorišče, postane direktor v kakšnem podjetju, čeprav dotlej ni nikoli vodil nobenega podjetja. Ampak on že ve, kako se to dela... Naš upravljalški kader v celoti je slab. V podjetjih nimamo ljudi, ki bi jih znali voditi. Manjkajo jim osnovna znanja iz financ, organizacije dela, marketinga... Po drugi strani pa je pri nas ogromno doktrinarjev...« (Vjesnik, 19. 2. 1989).

Te temačne diagnoze seveda ne moremo posplošiti na vsa področja, vendar pa je kot splošna slika verjetno točna.

Sedaj, ko sta dogovorna ekonomija in ZZD-jevsko upravljanje doživela polom, se ponovno vračamo k profesionalizaciji managementa. Spet smo tam, kjer smo bili pred dvajsetimi leti. V teh dvajsetih letih pa je na Zahodu preteklo veliko vode: industrijski management je zdaj že tako močno profiliran in dovršen, da mu je težko slediti.

Seveda bi lahko kdo dejal: kdo pa je branil našim menežerjem, da niso spremeljali sodobno literaturo s področja managementa in da se niso seznanjali s sodobnimi tehnikami in metodami ter jih uvajali v svoje vsakdanje delo? Če je bila glavna ovira neznanje tujih jezikov, predvsem angleščine, zakaj se pa niso vpisali v kate-rega od številnih tečajev in se vsaj pasivno naučili kakšnega tujega jezika, kar jim je za poslovanje s tujimi podjetji tako in tako potrebno? Prav gotovo jim ni tega nihče branil in tudi podjetje bi nedvomno financiralo nabavo tuje literature in učenje tujih jezikov, če bi menežerji to hoteli.

Vprašati pa se moramo drugače: v kolikšni meri (in ali sploh) bi bile moderne metode in tehnike managementa koristne za reševanje ključnih problemov podjetja? Če se temeljna vprašanja poslovanja in obstoja podjetja rešujejo v državnih organih in v partijskih komitejih, če je proces managementa spolitiziran in z ZZD tudi že vnaprej predpisan kot zapleten političen proces odločanja (in v sistemu dogovorne ekonomije je tako) – kako lahko našemu menežerju sodobne menežerske metode in tehnike sploh pomagajo, razen da postanejo vir globokih osebnih frustracij! Drugače povedano, v podjetju, ki ni podjetje, ampak je »organizacija združenega dela«, sodobne metode in tehnike ne delujejo tako kot v zahodnem podjetju – so celo ideološko kontraindicirane! Vodilni delavec, ki bi se skušal v ZZD-jevski organizaciji obnašati kot sodobni profesionalni menežer, bi doživel neuspeh.

S tem smo problem našega zaostajanja za svetom na področju managementa z individualne ravni dvignili na organizacijsko. Tu pa se srečamo z vprašanjem: kaj je narobe z našo delovno organizacijo, da ne išče in ne prenese modernih metod in tehnik managementa? Mar ni tudi naša organizacija združenega dela ekonomsko podjetje, ki posluje na takšnem tržišču? Očitno je, da struktura in proces v naši delovni organizaciji ne ustrezata strukturi in procesu v modernem zahodnem podjetju. Ampak to ničesar ne pojasnjuje. Ali ni moderni management prav uvajanje sprememb v strukturo in proces podjetja? Če je tako, tedaj se moramo vprašati, zakaj naši menežerji niso poskušali s pomočjo modernega managementa restrukturirati in na novo oblikovati delovno organizacijo, kakršna bi omogočila uporabo sodobnih metod in tehnik ter s tem večjo produktivnost in ekonomsko učinkovitost?

Na tem mestu moramo našo analizo dvigniti še na višjo raven. Uvesti moramo pojem organizacijskega okolja. Po kontingenčni organizacijski teoriji deluje organizacija v določenem okolju, zato se mora njegovim zahtevam prilagajati. Desler navaja tri organizacijska okolja: 1) tehnologijo, 2) naloge (cilje) organizacije in 3) tržišče. To situacijsko teorijo organizacije, po kateri so organizacijska struktura in procesi vodenja kontingenčni (kar pomeni določeni z naravo okolja), bomo najlažje pojasnili z naslednjim ilustrativnim primerom.

Vzemimo dve različni delovni organizaciji: tovarno za montažo avtomobilov (označimo jo »organizacija A«) in raziskovalni laboratorij (recimo mu »organizacija B«). Oglejmo si, kako svojskost nalog določa organizacijsko strukturo in funkcijo managementa. Očitno je, da imata naši organizaciji različna cilja. Cilj organizacije A je učinkovita proizvodnja avtomobilov (torej učinkovitost), medtem ko je cilj organizacije B proizvajanje inovacij (torej inovativnost).

Ta cilja pogojujeta tudi njuno organizacijsko strukturo. Struktura organizacije A je zelo jasno določena in visoko specializirana, delovna mesta pa so natančno opredeljena. Linije oblasti so točno razmejene, komunikacije potekajo od zgoraj navzdol, večina odločitev je centralizirana. V organizaciji B pa so delovna mesta široko opredeljena in se iz dneva v dan spreminjajo, ljudje se manj ravna po »liniji poveljevanja«, ob komunikacijah od zgoraj navzdol je tudi veliko takšnih, ki potekajo v nasprotni smeri in veliko je tudi kolateralnih; veliko je decentraliziranih odločitev.

V teh dveh organizacijah se seveda bistveno razlikuje tudi vodenje. V organizaciji A podrejeni malo ali pa sploh ne sodelujejo pri sprejemanju odločitev, njihovo delo poteka ob neposrednem strokovnem nadzoru; nadrejeni se sklicujejo predvsem na ekonomske motive podrejenih (izključno ekonomska motivacija – »stimulativno nagrajevanje«); vlada stroga in restriktivna psihološka klima. Drugače je v organizaciji B: podrejeni se aktivno vključujejo v sprejemanje odločitev; vodilni delavec določa vrsto široko definiranih ciljev in nato izvaja le splošen nadzor: sklicuje se na motive »višjega ranga«, na primer, na uspehe pri delu in na kompetentnost; vzdušje, ki vlada, je vzdušje odkritega spodbujanja.

V kadrovske politiki organizacije A je poudarek na tehničnem znanju in izobrazbi za delovno mesto; obstajajo specifična merila uspešnosti; zaposlene testirajo glede na tehnična znanja in rezultate. V organizaciji B dajejo prednost analitičnim znanjem in dolgoročnim razvojnim prizadevanjem; merila uspešnosti pri delu so večplastna: zaposlene testirajo glede na inteligentnost, osebnostne lastnosti in sposobnosti.

V organizaciji A imajo zelo nadrobne načrte in kratek planski horizont; v planiranju močno poudarjajo sprejeto politiko, standardne postopke in pravila; predvidevanja temeljijo na historičnih trendih. V organizaciji B načrtujejo le temeljne smeri razvoja; planski horizont je dolgoročen; obstaja le minimalno število veljavnih politik, postopkov in pravil; predvidevanja v glavnem temeljijo na intuiciji.

Tudi nadzor v teh dveh organizacijah je bistveno različen. V organizaciji A je poudarek na učinkovitosti; nadzor je v rokah centralnih vodstvenih delavcev; organizacija se le malo opira na samokontrolo podrejenih; obstaja cela vrsta natančno določenih meril uspešnosti. V organizaciji B imajo prednost skupni rezultati; kontrole kvalitete so redkejše; poudarek je na samokontroli; za uspešnost je le nekaj splošnih meril.

Kot vidimo, gre za dva različna modela organizacije: model organizacije A se v organizacijski sociologiji imenuje mehanicistični model, model organizacije B pa organski model. Pri nas je bil do nedavnega za obe predpisan isti tip organizacije (TOZD, DO, SOZD). Notranji odnosi in menežerski proces naj bi bili v obeh enako urejeni. In seveda enako neuspešni. Za organizacijsko strukturo in menežerski proces namreč niso bili pomembni niti tehnologija, niti naloga, niti tržišče. Edino, kar je veljalo, je bil ideologiziran institucionalni in politični sistem. To je okolje naše gospodarske organizacije in le temu okolju se mora organizacija (še vedno) prilagajati. Če pa je organizacija temu okolju prilagojena, tedaj nobene metode in tehnike managementa niso zaželeni niti koristne.

S tem bi odgovoril na prvo vprašanje: zakaj tako zaostajamo za razvitimi državami v uporabi načel in tehnik sodobnega managementa. Končni in najgloblji razlog za to niso neprimerni menežerji, marveč institucionalno okolje organizacije, ki organizacijo narobe usmerja. Temeljna razlika med jugoslovanskim in zahodnim podjetjem je v tem, da delujeta v različnih okoljih: zahodno podjetje deluje v okolju, ki ga sestavljajo tehnologija, naloga in tržišče, medtem ko okolje jugoslo-

vanskega podjetja sestavljata institucionalni in politični sistem. Seveda so signali, ki prihajajo s tržišča in po katerih se ravna zahodno podjetje, popolnoma drugačni od tistih, ki jih emitirata institucionalni in politični sistem. Pravilneje povedano, jugoslovanski institucionalni in politični sistem signale tržišča bistveno popačita. Moderni management predpostavlja potemtakem povsem drugačno okolje od tega, v katerem deluje jugoslovansko podjetje.

Če so razmere takšne, kot smo jih predstavili – ali jih moramo spremeniti? Ali moramo v vodenje podjetja uvesti moderne metode in tehnike? Za to obstajajo vsaj trije razlogi ali tri skupine razlogov: 1) konkurenčni razlogi, 2) sistemski razlogi in 3) komunikacijski razlogi.

Če prenovimo ekonomijo v smislu tržnega gospodarstva, se pravi integralnega sistema gospodarjenja, tedaj je za vsako podjetje odločilnega pomena vprašanje *konkurenčnosti na trgu*, pa najsi gre za notranji ali zunanji trg. Seveda je konkurenčnost podjetja najprej odvisna od tega, ali razpolaga in učinkovito uporablja proizvodne dejavnike ali resurse. Klasična teorija govori o treh proizvodnih dejavnikih: kapitalu, delu in zemlji. Sodobna teorija pa tej triadi dodaja nove dejavnike, na primer, znanje, podjetništvo in management. Management torej ni samo način upravljanja in vodenja podjetja, marveč je hkrati tudi gospodarski resurs, ki ima kritično funkcijo, saj mobilizira, usmerja in izkorišča tudi druge resurse. Če potemtakem dve konkurenčni firmi razpolagata s kvantitativno in kvalitativno enakimi ostalimi resursi, bo imela na tržišču prednost tista, ki ima boljši management. Uporaba novih metod in tehnik upravljanja s podjetjem je torej lahko kritični element v konkurenčnosti podjetja na trgu. To velja še posebej za poslovanje na tujih tržiščih, saj se tam jugoslovansko podjetje srečuje s poslovnimi partnerji, ki imajo skrbno izdelan management, zato se mora svojim partnerjem v pogledu načina vodenja vsaj približati. Management more torej imeti na trgu komparativno prednost.

Drugi razlog je *sistemske narave*. V terminih sistemske teorije (o kateri na tem mestu ne bi podrobneje razpravljajal) predstavlja gospodarsko podjetje podsistem v supersistemu, ki ga imenujemo narodno gospodarstvo. Vendar pa je tudi narodno gospodarstvo neke države zgolj podsistem v megasistemu, ki se imenuje svetovno gospodarstvo. Sistemi so organizirani po hierarhičnem načelu: svetovni gospodarski sistem je nadrejen narodnim gospodarstvom kot supersistemom, narodna gospodarstva so nadrejena podjetjem kot ekonomskim sistemom in ta so spet nadrejena svojim organizacijskim enotam kot podsistemom. Glede na sistem višjega reda je vsaka stopnja sistema podsistem. To ima pomembne posledice. Ker pomeni sistem vedno organiziranje »naravne neurejenosti« (entropija), se odpravljanje nereda izvaja s pomočjo določenih norm. Te norme sistem višjega reda predpisuje sistemom nižjega reda, oziroma svojim podsistemom. Nikoli ni obratno – podsistem nikoli ne predpisujejo pravil obnašanja nadrejenim sistemom.

V svetovnem gospodarstvu veljajo danes zelo stroga pravila obnašanja v mednarodnem poslovanju, sestavni del teh pravil pa so tudi nekatere metode in tehnike managementa. Zato mora tudi gospodarstvo s svojimi podsistemi vred sprejeti načela, metode in tehnike sodobnega managementa, če želi uspešno poslovati v areni, ki ji pravimo svetovni trg. Jugoslovanski institucionalni sistem ni nikdar doumel te logike sistema: z našimi dosedanjimi predpisi (predvsem mislim na predpise o skupnih naložbah, pa tudi na druge predpise o odnosih s tujimi partnerji) smo si vedno prizadevali, da bi ZZD-jevska pravila poslovanja vsilili tujim partnerjem. Zagrebški profesor Jakša Barbić je navedel veliko ilustracij takega obnašanja (»Jugoslavensko pravo za ekonomske odnose s tujino«, *Privreda i pra-*

vo, vol. 27, 1988, 5–6 str. 367–382). Rezultati so bili klavni: tuje naložbe pri nas so bile po obsegu povsem zanemarljive, ob sklepanjih poslovnih pogodb pa smo morali naše vztrajanje pri jugoslovanskem pravu drago plačati.

Uvajanje modernih metod in tehnik managementa torej ni izključno stvar proste presoje, marveč je sistemska zahteva sodobnega svetovnega gospodarstva. Če ne bomo upoštevali pravil svetovnega gospodarstva, potem v svetovni ekonomiji nima mo kaj iskati.

Tretji razlog je *komunikacijski*. Tržno gospodarstvo namreč ni nekakšna »anarhija proizvodnje«, kot so nas učili v časih ideološke indoktrinacije z vulgarnim marksizmom, marveč je to urejen sistem: spoznali smo, da ima svoje poslovne in etične norme, ki se, mimogrede povedano, izvajajo in sankcionirajo precej bolj rigorozno kot norme katerekoli državne zakonodaje. Tržišče pa ni le sistem norm, marveč tudi sistem komunikacij. Funkcioniranje slehernega komunikacijskega sistema pa je bistveno odvisno od jezika, v katerem se pogovarjamo. S tem pa ne mislim le na jezik v lingvističnem smislu (v svetovnem gospodarstvu je to angleščina, avtentični tekst poslovne pogodbe je torej v angleškem jeziku – naša zakonodaja pa zahteva, da mora biti avtentično besedilo napisano v enem od jugoslovanskih jezikov, kar nam spet dokazuje, kako skušamo svetovnemu gospodarskemu sistemu vsiljevati naša pravila), ampak predvsem na kategorialni aparat in terminologijo, torej na sistem pojmov in pomenov, ki mora biti skupen obema pogodbenima stranema. Mi pa smo na tem področju ustvarili položaj popolne nemožnosti komuniciranja.

Profesor Barbić to takole opiše:

»V naših predpisih, ki so namenjeni tudi inozemskim naslovnikom, srečamo terminologijo, ki je v domačih relacijah sicer običajna, je pa tujcem težko razumljiva. Bistveno se razlikuje od vsega, kar je v navadi v mednarodni praksi. Tako že prvi stik tujih oseb z našimi predpisi ustvari oviro, saj ni mogoče, da bi razumeli, kaj predpis določa. Pri tem ne pomaga niti prevajanje teksta v tuj jezik, saj gre navadno za izraze, ki se jih ne da prevesti, če pa to že napravimo na silo, prevedeno besedilo nima nobenega pomena več. Temu se ni čuditi, saj za nekatere izraze tudi sami ne vemo vedno, kaj pomenijo – pa tudi v različnih predpisih nimajo vedno enakega pomena. Kako naj torej pričakujemo od tujca, ki je vaju drugačnega načina razmišljanja, da se bo znašel v labirintu izsiljene terminologije, mogočno zvenceh stavkov z neredko problematično vsebino in s preveč posplošenimi formulacijami nedokončanih naštevaj z meglenimi formulacijami, iz katerih je mogoče izpeljati zelo različne sklepe, nedefiniranih pojmov, ki jih uporabljajo besedila predpisov, pogostega navajanja motivov za sprejetje predpisa itn.« (Nav. delo, str. 369–370).

Pisec navaja celo vrsto primerov – na primer »nadomestilo za gospodarjenje z vloženi sredstvi« (dobiček), »sredstva za povečevanje materialne osnove dela glede na prispevek delavca pri ustvarjanju dohodka v temeljni organizaciji združenega dela« (kar ne pomeni čisto nič), »materialna pravica do tehnologije« (industrijska lastnina), »prispevki« (davki), če o »samoupravnem sporazumu« (ki je nadomestilo za pogodbo) in »družbenem dogovoru« (kar tujca spominja na karte in druge prepovedane oblike poslovnega dogovarjanja) sploh ne izgubljam besed.

Podobna terminološka zmešnjava je tudi na področju upravljanja in vodenja podjetij, kar je prav tako velika ovira za skupne naložbe. Sklenemo lahko, da moramo v skladu s sistemskimi zahtevami sprejeti tudi zahodno terminologijo na področju upravljanja s podjetji, kar pomeni, da moramo sprejeti tudi tisto, kar ta terminologija izraža: sodobne metode in tehnike managementa.

Očitno je torej, da moramo sprejeti in uporabiti sodobne metode in tehnike

managementa, če želimo uspešno poslovati ne le na tujem, ampak vse bolj tudi na domačem tržišču.

Tu pa se zastavi novo vprašanje: ali sploh to zmoremo? Kajpak morajo biti za to izpolnjeni številni pogoji. Na makronivoju je potrebna temeljita reforma narodnega gospodarstva v smeri tržnega gospodarjenja, kar pomeni, da se je treba dokončno odpovedati državnemu gospodarstvu in njegovi najhujši obliki, dogovorni ekonomiji. To vključuje temeljito spremembo institucionalnega sistema, se pravi, da je potrebno na novo opredeliti gospodarsko podjetje kot avtonomen subjekt tržnega gospodarstva, kar so delno opravili že ustavni amandmaji in Zakon o podjetjih. Managementu moramo spet priznati vlogo samostojnega poklica in v skladu s tem organizirati šolanje, dopolnilno izobraževanje in selekcioniranje menežerjev na popolnoma drugačni podlagi kot doslej. Treba je zbirati in prevajati ustrezno strokovno literaturo. Preoblikovati je treba samoupravljanje (težišče delavskega sodelovanja je treba postaviti na delovno mesto in ne na podjetje, ter v zvezi s tem razvijati participativni management) in na novo oblikovati (pravzaprav depolitizirati) proces odločanja v podjetju – kar pomeni, da so potrebne bistvene spremembe tudi v političnem sistemu (danes je TOZD še vedno eden od temeljev delegatskega sistema).

Teh sprememb seveda ni mogoče uveljaviti čez noč, zato je tu še eno vprašanje: ali naj z uvajanjem sodobnih metod in tehnik počakamo še kakšno desetletje? Na področju managementa že sedaj tako zaostajamo, da se moramo spreminjanja lotiti takoj, če nočemo, da bi postal prepad med nami in razvitim svetom še večji.

S tem prehajam na zadnje vprašanje, ki mu ne znam najti odgovora, zato prosim udeležence okrogle mize, naj mi pri tem pomagajo. Gre za psihološki odpor, na katerega bodo nove tehnike in metode zagotovo naletele. Mi vsi smo dozorevali v povsem drugačnem sistemu: ZZZ-jevsko upravljanje, katerega korenine sežejo v prve povojne dni, nam je zlezlo globoko pod kožo – uvajanje novih metod in tehnik pa zahteva ne samo velikega prizadevnega učenja, kako jih uporabiti (pravih konzultantskih firm za management sploh nimamo), marveč tudi povsem drugačen način razmišljanja. Po vsem tem menim, da je docela umestno naslednje vprašanje: ali bo naš menežerski kader, tak, kakršen je, psihološko osvojil te spremembe v načinu razmišljanja in delovanja, ali pa se bo, četudi morda podzavestno, tem spremembam upiral? Ne gre za posameznike – saj vemo, da imamo že danes ljudi, ki k takim spremembam stremijo, gre za to, ali lahko celoten vodstveni kader te spremembe osvoji. To vprašanje se postavlja celo v Sloveniji, da o drugih delih Jugoslavije sploh ne govorimo.

Vendar pa ne gre za le možen odpor vodstvenih delavcev – še v večji meri se bodo upirali delavci, saj so jih dolga leta navajali na povsem določen stil managementa. V zvezi s tem se mi postavlja paradoksalno vprašanje: ali bi bili naši delavci voljni sprejeti participativni management na ravni delovnega mesta, kar predpostavlja odločanje avtonomnih delovnih skupin. Edine poskuse uvajanja samostojnih delovnih skupin so doslej izvedli v Sloveniji. Pa so tudi tam propadli, kar je zelo indikativno.

Zato še enkrat vprašujem: ali je v podjetjih ozračje takšno (tako med delavci kot med vodilnimi), da dopušča uvajanje sodobnih metod in tehnik managementa, oziroma, ali lahko takšno vzdušje ustvarimo v nekem doglednem času? Kakšen naj bi bil prehod na nove sisteme managementa, oziroma, katere prehodne rešitve bi kazalo uporabiti?

Management med zakoni in avtonomijo

Novi zakon o podjetjih dopušča uvajanje modernega managementa, s tem da se ta moderni management določa s statutom podjetja. Ni pa jasno, ali je uvedba modernega managementa, takega kot ga poznajo v tržnih sistemih, konsistentno možna, glede na to, da zakon o združenem delu še velja.

Novi zakon o podjetjih ostaja pri delitvi po delu kot prevladujoči delitveni filozofiji. Ta pa onemogoča trg delovne sile; brez trga delovne sile se moderni management ne more uveljaviti tako kot v tržnih sistemih.

Bistvo modernega managementa je motivacija tistih, ki profitu dajejo največji prispevek. To pa so tehnične in poslovne inovacije (oziroma podjetništvo), ki pa se ne plačujejo po delu, temveč po monopolnih sposobnostih.

Po novem zakonu o podjetjih managerji ne morejo uvajati tistih nagrajevalnih sistemov, ki jih uporabljajo v tržnih sistemih.

Vprašanje je tudi, koliko so naši managerji zainteresirani, da se uvaja moderni management, ki samoiniciativno spreminja strukturo delovne organizacije – kot to zahtevata tehnologija in nemirno okolje. Moderni management je namreč avtonomen. Vlada mu ne določa cen tržnih faktorjev, cen proizvodov in samoupravnih sporazumov o delitvi dohodkov, pa tudi občinski komite mu ne daje nobenih navodil.

Ali bo torej naš manager v tem smislu avtonomen? Obljublja se mu, in to s tem, da naj bi veljal tržni sistem; zakon o podjetjih mu pa gre nasproti.

Moderni management postavlja managerje pred izredno veliko odgovornost. Poslovati morajo s profitom; če tega ne zmorejo, jih zamenjajo.

Pri nas deluje velik del podjetij (1/4) z izgubo (celotna republiška gospodarstva delujejo z izgubo).

Glavna lastnost modernega managementa je prožnost in hitra prilagodljivost spremembam v tehnologiji in okolju.

Obstoječi sistem nagrajevanja je izrazito nefleksibilen, ker je formaliziran in predpisan. Moderni management ima moč in pristojnost, da takoj poveča plače tistim, ki so za podjetje najdragocenejši (key perpole, Spitzenleute), posebno če hočejo zapustiti podjetje.

Pri nas je management pri tem brez moči, spremembe pri delitvi osebnih dohodkov pa so možne z referendumom. Sprememba na tem področju, tj. pri nagrajevanju, ki bi šla v smeri modernega managementa, bo najtežja, ker se mora podreti egalitarni vrednostni sistem. Ta pa je povezan z obstoječim konceptom socializma in obstoječo realnostjo socializma, ki pojmuje enakost kot naravni red stvari.

Organizacijske strukture se morajo stalno spreminjati, tako kot to tehnologija in okolje zahtevata. Spreminjanje organizacijskih struktur v družbah, ki so dosegle gospodarsko zrelost in veliko stopnjo kompleksnosti in diferenciranosti, je v obliki velikih sunkov izredno drago. Takih oblik spreminjanja tudi najbolj urejene in stabilizirane družbe ne prenesejo.

Tehnologija se je v zadnjih 15-ih letih začela spreminjati v obliki eksplozij, v obliki diskontinuitet in S krivulj in zahteva zelo ravnoprstne organizacijske strukture. Zato se vedno bolj uveljavlja tehnološki determinizem. To pomeni, da mora-

jo imeti podjetja s podobno tehnologijo podobno organizacijsko strukturo. Jugoslavija se ne more poljubno »igrati« z organizacijskimi strukturami.

Svet se globalizira v proizvodnji, razvoju, raziskavah, trženju in finančnih tokovih. V to globalizacijo se moramo vključevati tako, kot sistemske lastnosti sistema zahtevajo, ne pa na podlagi ideološko-voluntarističnih zasnov.

V sedemdesetih letih se je razvil svet zaradi eksplozivnega razvoja tehnologije in vedno bolj nemirnega okolja – ki se je izrazil tudi v vedno večji konkurenci – začel na makro- in mikroravnih deregulirati. Ravno v tem času pa so oblastne strukture v Jugoslaviji ustvarjale na vseh ravneh sisteme z visoko stopnjo regulacije in smo dosegli takšno preorganiziranost, da od nje ne moremo živeti. Jugoslavija je v sedemdesetih letih ustvarila na ravni podjetništva antizgodovinske organizacijske strukture. Naš management ne more biti drugačen in strukturiranost podjetij ne more biti bistveno drugačna, kot so strukturirana podjetja v industrijsko razvitih državah.

Ker pa podjetja v industrijsko razvitih državah nimajo monotipskega modela, kot ga je predpisal naš zakon, temveč imajo zelo raznovrstne organizacijske strukture – kar je odvisno od tehnologije, stopnje nemirnosti okolja in sposobnosti managementa – je pomembno, da ugotovimo, katere so temeljne razvojne smeri v organizacijskem strukturiranju in managementu.

Temeljna usmeritev vseh podjetij je *decentralizacija*, ki gre tja do posameznika. To pomeni, da je podjetje veliko, vendar deluje, kot bi bilo hkrati majhno.¹ Decentralizacija gre tja do posameznika zato, ker je posameznik pojmovan kot nosilec idej, inovacij in podjetništva. Zato se mora organizacija njemu prilagajati, ne pa posameznik organizaciji.

Ta zasnova vsebinsko nima nič skupnega z idejo decentralizacije TOZD-ov. Ta je hotel razbiti eksekutivno moč najvišjih vodilnih. Moderni sistem decentralizacije pa pušča najvišjim vodilnim moč, ki pa jo reducira le na nekaj pomembnih strateških razsežnostih. Ta njihova moč temelji na koncentraciji financ, kadrovanju najvišjih vodilnih in tistih pristojnosti, ki jim omogočajo hitro preusmeritev virov tja, kjer bodo dali največje finančne učinke.

Zato imajo velike korporacije v vodstvu (headquarter) zelo malo ljudi (le okoli 100). Emerson K. Electric ima pri 54.000 zaposlenih le 100 ljudi v upravi najvišjega vodstva. To pa ne pomeni, da ta vrh nima moči. Ima veliko moč, vendar je selekcionirana in omejena na strateške odločitve in na »problem solving«. Naši SOZD-i imajo veliko ljudi, vendar nobene moči in nobenih virov, iz katerih bi črpali svojo moč.

Temeljna napaka v decentralizaciji, ki je bila izvedena na podlagi zakona o združenem delu, je bila, da vodstvo delovne organizacije ni moglo med TOZD-i uveljaviti načela prednosti ali da ni imelo eksekutivne moči in virov, da bi z dolgi-mi postopki uveljavljeno prednost izpeljalo (vse je postalo enako pomembno).

Ker pri strukturiranju delovnih organizacij ne moremo hoditi po nekih izvornih jugoslovanskih poteh iz enostavnega razloga, ker nam globalizirane in sistemske razmere v širših mega- in makrosistemih tega ne dopuščajo – če hočemo preživeti – pogledjmo, kakšne so razvojne smeri strukturiranja podjetij v razvitem svetu.

Izhodišče moderne, nove strukture organizacije je, da je okolje postalo tako celovito, da se nanj ni več možno odzivati z vedno kompleksnejšo in formalno izdelano organizacijo, temveč z enostavno, pregledno organizacijo, z močno poudarjenimi neformalnimi lastnostmi. Takšna organizacija ne daje velike pozor-

¹ Thomas Peters, Robert Waterman, In Search of Excellence, Harper Row Publisher, New York 1982.

nosti postopkom, formalnim pravilom, predpisanemu toku komunikacij, temveč vidi vso vrednost in pomen v posamezniku, njegovi avtonomiji, njegovih intelektualnih zmožnostih in njegovi motivaciji.

Na vedno večjo celovitost okolja podjetja odgovarjajo z vedno enostavnejšo in neformalno organizacijsko strukturo. Zato ukinjajo organigrame ali se ne ravna po njih. Znižujejo število hierarhičnih ravni, kar ima celo vrsto posledic. Ena od pomembnih je ta, da srednji vodilni niso več potrebni, ali pa se njihovo število znatno zmanjšuje. Ker v strukturi zaposlenih vedno bolj prevladujejo strokovnjaki z visoko izobrazbo, postajajo profesionalne vrednote zelo pomemben regulacijski mehanizem. Pravila zato niso več potrebna ali vsaj ne v velikem številu. Vodilni zato usmerjajo svojo pozornost na formiranje vrednot. Iz tega sledi tudi drugačna, manj hierarhična zasnova vodenja. Imenujejo jo tudi »open door policy«, kar pomeni, da imajo podrejeni vedno odprta vrata pri nadrejenih, za hitro reševanje delovnih vprašanj.

Struktura delovne organizacije se hitro spreminja, kot tehnologija in okolje zahtevata. Uvajajo se postopne spremembe. Ker pa te spremembe ne izhajajo iz nekega vnaprej zasnovanega konsistentnega modela – kot sta to birokratični ali racionalni model organizacije – nastaja organizacijska struktura, ki ni povsem logična in notranje konsistentna. Zato jo imenujejo sistem paradoksov. Kaže se tako, da uporablja tesno ali ohlapno kontrolo, da je skrajno decentralizirana, hkrati pa v okviru določenih razsežnosti zelo centralizirana. V njej je veliko reda, vendar tudi določena stopnja kaotičnosti. Zato to organizacijo imenujejo tudi »organizirana anarhija« ali »adhokracija«.

Čeprav se organizacija ne opira na pravila, ima nekaj temeljnih pravil »basics«, ki se ne spreminjajo. V okviru teh temeljnih pravil se pa vse spreminja.

Birokratska organizacija je bila zgrajena na predpostavki, da delavci ne delajo, če niso strogo nadzorovani. Moderna organizacija temelji na predpostavki, da je 95% zaposlenih po naravi pridnih. Zato mora biti organizacija strukturirana tako, kot da so vsi zaposleni pridni, ne pa leni. To ustvarja zelo spodbudno vzdušje.

Kakšne so možnosti, da se tudi pri nas podjetja podobno strukturirajo? Novi zakon o podjetjih te možnosti vodilnim odpira, ker so le vodilni lahko ustvarjalci novih struktur in nosilci poslovnih inovacij. Res pa je, da novi zakon o podjetjih to možnost daje ob hkratni veljavnosti zakona o združenem delu. To pomeni, da jih postavlja v pravno nekonsistentnost in v težak položaj, glede na to, da se pri nas pravo zelo poljubno uporablja. Geslo, da je vse dovoljeno, kar ni izrecno prepovedano, ne pomeni veliko, ker je pri nas skoraj vse ali zelo veliko zakonsko prepovedanega. Trenutne politične razmere, ko iz najvišjih vrhov slišimo, da so dopustne spremembe mimo institucij, če ne gre skozi institucije, ustvarja dokaj anomične razmere, v katerih stopnja varnosti za pomembne odločitve ni tako velika, kot je videti. Ko pa se bodo politične razmere ustalile in bodo za managerje razmere postale preglednejše, se bodo lažje odločali za spremembe in novo organizacijsko strukturiranost, kot jo novi zakon o podjetjih predvideva in dopušča.

Soodvisnost med podjetjem in njegovim socialnim okoljem

Gre za profesionalizacijo našega managementa, ker je tudi management profesionalna dejavnost. Profesionalizacija pa ni nič drugega kot specializacija prek formalnih kanalov vzgoje in učenja. Zato tudi omejuje kot vsaka specializacija. Profesionalizacija je v odnosu do organizacije kozmopolitska priprava za poklic in se izvaja v širši družbi, ne v organizaciji. Zato se poklici tudi ne čutijo vezane na neko prav določeno organizacijo.

V tem ni nikakršna slabost profesionalizacije. Vsekakor prednost. Vendar postaja slabost, če jo postavljamo v neke vrste družbeni vakuum, če jo preveč izločimo iz socialnih dogajanj. Manager, ki bo samo profesionallec, bo tudi zelo slab manager. Je v tem protislovje?

Gotovo, da se je managerskih tehnik možno naučiti. In se jih je treba. Brez tega ne moremo niti govoriti o uspešnem vključevanju našega gospodarstva v svetovni trg – in vse, kar je s tem povezano. Biti uspešen manager pa more biti samo nekdo, ki je v svojem duhovnem obzorju in v svoji etiki daleč nad samimi managerskimi tehnikami.

Čeprav je obvladovanje neke tehnike znanje, ki ima svojo veljavo samo po sebi prav zaradi vgrajenega kozmopolitizma, pa je kot tako vendarle še povsem osamljena abstrakcija. Sleherna tehnika je kot sredstvo v določenem odnosu s ciljem, ki naj ga skuša uresničiti. Manager tako stopa v interakcijo s svojim okoljem. Interakcija pa vedno pomeni neko energetsko izmenjavo. V tej energetski izmenjavi seveda tudi manager ne more uspeti oz. sploh ni zanjo usposobljen, če obvladuje samo neko kozmopolitsko tehniko, ne pa tudi specifičnega znanja o okolju, v katero je neka dana organizacija, v kateri deluje, umeščena, in zlasti tudi usklajenosti z vrednostnim sistemom, v katerem taka organizacija deluje. Že izbor domene, t.j. izseka iz relevantnega okolja, ki si ga je organizacija izbrala kot svoj prostor za delovanje, ni samo tehnično vprašanje, kako globoko je organizacija pripravljena zaseči v organizacijski prostor. Izbor domene je sam po sebi izraz določenega sporazuma z okoljem: okolje priznava organizaciji njen prostor, prav tako pa na njen obstoj veže določena pričakovanja. Zato domene ni mogoče spreminjati povsem samovoljno. Ta sporazum v določeni meri veže tudi okolje, da spoštuje prostor določene organizacije.

Zaradi visoke in stalno naraščajoče celovitosti sodobne družbe je ta medsebojna interakcijska povezanost vedno večja. Ker je vedno večja »sistemska odmevnost«, zato pa tudi vedno večja sistemska soodvisnost. Organizacija s svojo dejavnostjo vedno bolj vpliva na okolje, vedno večja so tudi pričakovanja okolja do organizacije. Organizacija izjemno pomembno vpliva na socialne razmere v svojem okolju (možnosti za zaposlovanje, obstoj cele vrste sekundarnih in terciarnih dejavnosti, vpliv na infrastrukturo itd.), pa celo na stabilnost najširšega gospodarskega prostora; na drugi strani vedno bolj vpliva tudi na ekologijo svojega okolja, problem, ki dobiva danes vse večje razsežnosti, pa tudi grozotnosti; dejavnost podjetja vpliva celo na najširšo družbeno stratifikacijo, na oblikovanje vrednostnega sistema, na način življenja itd. Ta povečan vpliv in medsebojna odvisnost,

stalno naraščajoča, med podjetjem in okoljem sta danes tista sestavina, ki je, upal bi si reči, specifikum sodobnega gospodarjenja – in eden najpomembnejših vzrokov sodobne krize.

Sodobna managerska ideologija in iz tega izvirajoča tehnika, ne samo klasični management, je še vedno prilagojena socialni izolaciji podjetja v smislu gesla Adama Smitha, da vsakdo skrbi neposredno za svoje interese, »nevidna roka« pa na nek nepoznan način to v lastno korist usmerjeno dejavnost pretvarja tudi v najvišje skupno dobro. Zato je klasična ekonomska znanost izhajala izključno iz teh premis (npr. popolna racionalnost gospodarstvenika, načelo maksimalizacije dohodka itd.), managerska znanost pa naj bi tem ciljem gospodarstvenika pripomogla k uresničenju. Spoznanja v teoriji so sicer te aksiome gospodarske filozofije že temeljito ovrgla. Tudi teorija o ciljnih organizacije je že davno izpodnesla domnevo, da je cilj izključno maksimalizacija dohodka – s tem pa tudi v veliki meri izpodnesla tla tistemu managementu, ki naj s svojimi tehnikami in veščinami pripomore k taki maksimalizaciji dohodka. Ker je padel cilj, je padla tudi tehnologija, ki naj k temu cilju pomaga.

Naj še enkrat ponovim: poznavanje in obvladovanje sodobne managerske tehnike sta imperativ, brez katerega o sodobnem gospodarjenju niti govoriti ne moremo. Toda to je samo del, upal bi si reči, da celo manjši del od tistega, kar se od sodobnega managerja zahteva. Če malo idealiziram: s svojim širokim znanjem in zlasti etično zakoreninjenostjo v okolje, ki mu organizacija služi, bi moral danes premoščati tisti prepad, ki objektivno obstaja med individualnostjo podjetja in njegovo socialno funkcijo. Managerska znanost ga za to ne usposablja, ker ni namenjena temu smotru.

Doseči ta spoj, ki je navidezno protisloven, med individualnostjo podjetja in njegovo sistemsko funkcijo, je danes temeljna naloga družbeme misli na tem področju. Vsa filozofija in iz nje izvirajoča tehnika je prilagojena individualnosti podjetja, stalno naraščajoča sistemsko povezanost in soodvisnost pa to filozofijo in tehnologijo stalno spravljata ob veljavo kot sredstvo za sistemsko integracijo, ne da bi pri tem mogla zanikati sočasno potrebo po individualizaciji podjetja, kar je prav tako njegova sistemsko funkcija.

To protislovje je formalno odpravil – morda ne toliko na temelju zavestne artikulacije – realsocialistični model administrativno planskega načina gospodarjenja. S tega vidika pomeni ta model poskus popolne integracije podjetja v družbeni sistem. Podjetje neposredno opravlja družbeno sistemske funkcije, ki so mu naložene kot naloga: samo kot sredstvo za nek določen produkcijski cilj, pač pa v najširši funkciji spreminjanja družbe v skladu z realsocialističnim projektom socializma kot umetnega konstrukta.

To je model, ki je uspešno rešil, res da le formalno, vprašanje sistemske integracije, in to popolnoma in brez ostankov. Ni pa problema vsebinsko rešil, ker je zašel v lastno protislovje: ustvaril je popolno negacijo individualnosti podjetja, ki je bistven konstitutivni element sleherne sistemskosti. Podjetje je postalo samo izvršilna enota najširše birokratske celote, merilo za presojo njegove uspešnosti pa skladnost z odrejenimi pravili obnašanja. Presoja uspešnosti ni temeljila v podjetju samem, pač pa v celoti zunaj njega. Funkcija managerja zato ni bila v soočanju z negotovostjo in njenem premagovanju, kar naj bi bilo bistvo managementa, pač pa v natančnem izpolnjevanju dobljenih navodil. Manager se je tako izenačil z uradnikom, zato pa tudi njegova presoja po uradniških merilih. Ker je tak način upravljanja prišel v nasprotje s samo strukturo in funkcijo sistema, je moral nujno propasti.

Na njegovih negativnih ruševinah pa se seveda srečujemo med drugim tudi z usedlinami managerske miselnosti in individualne oblikovanosti, ki je absolutno nesposobna srečevati se z zahtevami, ki jih pred podjetje postavlja blagovno gospodarjenje. Manager v takem smislu je v administrativnem sistemu tujek, ki ga je politični režim kot protisistemski element tudi preganjal. Za soočenje z blagovnim gospodarstvom smo se znašli tako v položaju, da enostavno nismo razpolagali z managementom, ki bi bil vsaj približno dorasel tem nalogam. Spoznanje o taki potrebi pa je še dolgo časa ostajalo povsem zatemnjeno na politični ravni, ki je še slej ko prej ostajala v okviru mišljenja zaprtega systemskega modela in zato takega managementa ne more sprejemati. Tabu nad managementom je raztegnil svoj doseg še daleč nad čas, ko so bile potrebe že povsem drugačne in je tudi v tem eden od razlogov našega zaostajanja.

V novih razmerah se je naš management zato razvijal v glavnem samorastniško – kolikor se pač je. Razumljivo, da njegovo obzorje ni moglo zaseči tistih širin, ki so nerazrešeni izziv tudi za razvitejša gospodarska okolja blagovnega gospodarstva: kako s klasično filozofijo in tehnologijami upravljanja obvladovati probleme systemske integracije. Ta ne pozna odgovorov za probleme socialnega vključevanja v okolje, tuji in protislovni so ji problemi ekologije itd. Zato se je v naših gospodarskih krogih kot reakcija na administrativni sistem razvijala miselnost, ki je bila zastarela: idealizacija tržnega gospodarstva v njegovi klasični obliki, lik gospodarstvenika in managerja, ki je svoja prizadevanja usmerjal predvsem v maksimalizacijo dohodka, ki je imel sleherno socialno funkcijo za nedopustno poseganje v zakonitosti gospodarjenja, ki je bil izrazito gluh za družbene posledice svojih gospodarskih ukrepov, povsem gluh za vrednostne sestavine svojega neposrednega in zlasti širšega družbenega okolja itd. Iracionalnost družbenega usmerjanja na politični ravni, ki mu je stalno ustvarjala položaje, ki so mu onemogočali racionalno reagiranje na tako ustvarjene iracionalne pogoje, pa ga je v tej socialni gluhosti le še potrjevala. Če lahko tvegamo določeno posplošenje (ki že zato ne zajame od tega odstopajočih individualnih primerov), bi si upal reči, da imamo danes pri nas management, ki v svojem obvladovanju managerskih večšin še vedno krepko zaostaja za svojimi sovrstniki na Zahodu, hkrati pa je izrazito v neskladju s systemsko funkcijo podjetja. Tega spoja, kot rečeno, tudi Zahod še ni našel. Ekologija je npr. še vedno področje navdušencev, romantikov, »zelenih« in še vedno ni integrirana v podjetje. Pritisk relativno, celo bistveno, bolj demokratičnega okolja jih vendarle sili, da se vsaj na pragmatični ravni bolj ozirajo na zahteve tega okolja. Uvedba enot za stike z javnostjo (public relations) je zunanji znak vsaj spoznanja, da klasična filozofija managementa ne zadošča več v novih razmerah in da se bo treba povzpeti na nova obzorja.

Manager v našem veliko bolj avtoritarnem okolju, ki ga neprestano posiljuje z ukrepi, ki so v nasprotju z njegovo ekonomsko racionalnostjo, se obnaša nasprotno: kolikor mogoče se zapira pred njegovimi vplivi, da vsaj kolikor toliko še lahko ohrani prostor racionalnega odločanja. Racionalno odločanje po modelu zaprtega sistema v družbenem okolju, ki je po svoji naravi odprt sistem, pa nujno vodi do širših systemskih disfunkcij.

Tako so naša podjetja v svojem obnašanju do ekoloških problemov še bolj negativna, kot si to lahko privoščijo na Zahodu; v avtoritarnem okolju je moral šele pritisk osveščene demokratične javnosti izsiliti sploh priznanje tega problema. S svojo ozko usmerjenostjo k dohodkovni maksimalizaciji v veliki meri spreminjajo socialno strukturo svojega okolja v nasprotju z vrednostnim sistemom tega okolja in dolgoročno uničujejo tudi svoje lastne osnove za razvoj: množično uvažava-

nje nekvalificirane delovne sile iz širšega okolja, z vsemi dodatnimi posledicami, ki iz tega izvirajo, brezobzirno obnašanje na trgu, ekstenzivno gospodarjenje, ki nas dolgoročno samo po sebi vodi v vedno večje tehnološko zaostajanje z grozljivimi posledicami za naš bodoči, celo narodnostni obstoj. Gospodarstvenik, ki je bil z vidika dohodkovne maksimalizacije v našem avtoritarnem okolju uspešen, postaja na pol narodni heroj, ko je na račun tega dohodka prav temu narodu lahko povzročil dolgoročno škodo, ki je v eksponentnem razmerju z njegovo kratkoročno koristjo.

Res, za vso to dejavnost bo dobil nesporno opravičilo v objektivnih razmerah, s katerimi se neprestano sooča, v državi, ki gleda v glavnem na to, kako bi iz njega izsesala še kake dodatne prispevke za svoj nenasitni proračun. Toda dolgoročno ga to ne opravičuje. Vsekakor družba s svojimi dolgoročnimi interesi od takega opravičila nima ničesar.

Ugovarjam tezi, da je naš največji problem v nekompetentnih in vrednostno nedoraslih politikih, tudi če je to samo po sebi lahko res. Postavljam tezo, da ja naš največji socialni in narodni problem pomanjkanje direktorske oz. managerske skrukture, ki bi bila kos položaju. Res, tako postavljena trditev je lahko podobna zahtevi po nemogočem. Toda problem je tu. V negotovosti, ki je temeljni problem gospodarstvenika, je prav velika širina duha in globoka etična občutljivost tisti most, ki zaenkrat lahko premošča sedanje protislovje med individualnostjo podjetja in njegovo sistemsko integracijo. Tako kompetenten gospodarstvenik negotovost vsaj v določeni meri spreminja v relativno gotovost, na kateri se lahko uveljavi racionalnost. Tega pa se ne more naučiti kot neke vrste managerske tehnike. To znanje predpostavljamo. Terjamo pa veliko več, če naj se rešimo iz zaostajanja.

IVAN SVETLIK

Upravljanje s kadri

Če se izrazim v jeziku zahodnoevropskega managementa, potem lahko rečem, da se ukvarjam z upravljanjem s človeškimi viri, z delovno silo. Pri nas bi morda nekateri temu rekli upravljanje s kadri. To se razdeli vsaj na dva pomembna segmenta: na makrosegment, ki se nanaša predvsem na zaposlovanje in uravnavanje trga delovne sile, in na mikrosegment, kjer imamo opravka s pridobivanjem in izbiranjem kadrov kakor tudi z vlaganjem v razvoj njihovih sposobnosti, z njihovim vključevanjem v delovne procese in z motiviranjem.

Na vprašanje, v kolikšni meri bi lahko pri upravljanju z delovno silo na ravni podjetja uporabili zahodne metode, bi lahko v splošnem odgovorili, da je to odvisno od tega, ali tudi naša podjetja delujejo v podobnih razmerah kot zahodna. Pri tem bi omenil predvsem dva.

Prvi pogoj je hitro prehajanje na proizvodnje, ki so intenzivne po znanju. V najrazvitejših državah je znanje udeleženo pri ustvarjanju družbenega proizvoda že z dvetretjinskim do tričetrtinskim deležem. Nosilci znanja so visoko kvalificirani delavci oziroma strokovnjaki, v katere je treba ogromno vlagati, da bi to postali.

Drugi pogoj je delovanje trga, vključno s trgom delovne sile. To pomeni, da

ima delovna sila vrednost in da v proizvodnem procesu pomeni strošek. Iz tega izvira zahteva po ekonomiziranju z delovno silo in seveda tudi z znanjem. Hkrati pa ima delovna sila nekatere lastnosti, ki upravljanje z njo otežujejo. Prvič, je netransparentno blago, in čim bolj imamo opravka z visoko kvalificiranimi delavci in strokovnjaki, tem težje ocenimo njihove sposobnosti. To otežuje njihovo pridobivanje in izbiranje. Drugič, znanje je blago, ki se ob primerni uporabi akumulira, ob neprimerni pa nepovratno izgublja. Primerno uporabo pa je mogoče doseči z zapletenimi socialnimi, to je organizacijskimi in motivacijskimi instrumenti.

V nadaljevanju bi rad opozoril na nekaj najbolj značilnih tehnik pridobivanja, izbiranja, razvoja in motiviranja človeških virov v zahodnih podjetjih. Hkrati bom opozoril na kritične točke, ki v naših razmerah otežujejo uporabo takih tehnik.

Nekvalificirani delavci pridejo v organizacijo sami ali pa jih pridobimo s preprostimi prijemi, kot so v slovenskem gradbeništvu znane »nabiralne akcije«. Visoko usposobljeni delavci navadno ne trkajo na vrata, posebej če se konkurenca zanje zaostrojuje. Prva reakcija podjetij na take razmere je, da gradijo lastne mreže za pridobivanje kadrov. Njihove niti segajo na univerze in druge šole, v profesionalna združenja in seveda tudi v druga podjetja. Po eni strani gre za zbiranje informacij o strokovnjakih in njihovih dosežkih, po drugi strani pa se poskušajo z njimi navezati in nato vzdrževati stalni stiki. Zato podjetja, na primer, pogosto financirajo strokovna srečanja raznih profesionalnih združenj, kupujejo opremo za šole, financirajo delovanje krožkov in raziskovalnih nalog v šolah in na univerzi.

Druga reakcija podjetij je, da se obrnejo na specializirane agencije, ki se ukvarjajo s pridobivanjem kadrov. To so običajno privatne službe za zaposlovanje, na primer, managerjev, kriznih managerjev, posameznih vrst inženirjev, strokovnjakov za finančna vprašanja ali za pridobivanje tujih trgov. Eden najbolj znanih zunanjih servisov za te namene so tako imenovani »lovci na glave«.

Izbiranje nizko usposobljenih delavcev ni posebej težavno, saj običajno zadoštuje že informacija o zdravstvenem stanju, ocena fizične moči in delovnih izkušenj. Napake, do katerih pri tem morda pride, niso usodne za organizacijo. Drugače je z izbiranjem visoko usposobljenih delavcev. Za te se običajno prakticirajo vse faze selekcijskega postopka. Poseben poudarek pa dajejo zlasti individualnim intervjujem, kolektivnim preizkusom, testiranju in priporočilom. Tudi v tem primeru se podjetja pogosto zatekajo po pomoč k zunanjim specializiranim agencijam, ki izvajajo posamezne faze selekcijskega postopka. Da bi se izognili napakam, pa povrh vsega na začetku kariere sklepajo pogodbe za določen čas.

Kot je mogoče hitro ugotoviti, so kritične točke za uporabo navedenih tehnik v naših podjetjih predvsem ne dovolj razvite in usposobljene kadrovske službe, nimamo praktično nobenih tovrstnih zunanjih agencij, ki bi zlasti koristile manjšim podjetjem, ob splošnem pomanjkanju strokovnjakov je težko prakticirati zaposlitev za določen čas, ki pa je delovna zakonodaja tudi ne spodbuja.

Pravo upravljanje s človeškimi viri se začne šele, ko delavce sprejmemo v organizacijo. Opozoril bi predvsem na dve stvari: na izobraževanje in usposabljanje delavcev in na napredovanje. Vse pogostejša je praksa podjetij v razvitih državah, da svojega ključnega kadrovskega potenciala ne obnavljajo le s pridobivanjem vrhunskih strokovnjakov od zunaj. To pogosto niti ni mogoče, saj ta podjetja razpolagajo s specifično tehnologijo, ki je konkurenti nimajo. Ravno to tehnologijo pa želijo naprej razvijati in si tako ustvarjati prednosti na trgu. Zato sprejemamo določeno število novih delavcev, za katere je pomembno predvsem, da imajo čim višje splošne sposobnosti. Nato pa jih vključijo v usposabljanje, ki traja tudi po več let. Tako najdemo v velikih korporacijah velike izobraževalne centre ali cele male

univerze. Seveda pa se ne ukvarjajo le z usposabljanjem vrhunskih strokovnjakov in novih delavcev, temveč se njihovo izobraževanje širi tudi na srednji strokovni kader in na programe za izpopolnjevanje znanja.

Med motivacijami, ki druge mehanizme v veliki meri povezujejo, zasluži posebno pozornost sistem napredovanja. Pri tem ne gre le za napredovanje, ki omogoča posameznikom delati strokovno in organizacijsko kariero. Očitno je, da je sistem napredovanja tesno povezan z izobraževanjem in usposabljanjem. Njegova značilnost pa je tudi, da vključuje denarno nagrajevanje, spremembe fizičnih in socialnih delovnih razmer in spremembe v vodenju. Temelji na predpostavki hierarhije motivov, pri čemer napredovanje, priznanje in status pomenijo zadovoljive motivov višjega reda.

Elementi sistema napredovanja so razvrstitev del po stopnjah zahtevnosti, določitev poti, po katerih je mogoče v organizaciji preiti od manj zahtevnih na zahtevnejša dela, določitev razmer za te prehode in nato vzdrževanje in uravnavanje tega sistema. Da bi takšen sistem vzpostavili in da bi deloval, podjetja pogosto zaposlujejo specialiste za načrtovanje kariere.

Sistemi izobraževanja in usposabljanja v podjetjih in sistemi napredovanja nas opozarjajo na nastajanje tako imenovanih primarnih internih segmentov trga delovne sile. Zanje je značilno pazljivo izbiranje kadrov, vlaganje v njihova znanja, napredovanje, varna in celo življenjska zaposlitev ne glede na konjunkturalno stanje, visoki dohodki in druge nagrade, visoka avtonomija in podobno. V tem primeru je trg delovne sile samo še usmerjevalno sredstvo. To pa ne velja za vse zaposlene, še zlasti ne za tiste, ki pridejo na tako imenovani sekundarni eksterni segment, kjer gre predvsem še za klasičen način zaposlovanja in upravljanja s človeškimi viri. Navedena segmentacija nas opozarja na diferenciranost pri upravljanju s človeškimi viri in tudi na socialno diferenciacijo, ki jo s tem povzročajo podjetja.

Kritične točke za uporabo navedenih prijemov v naših delovnih organizacijah so zopet nerazvite kadrovske in še bolj nerazvite ali neobstoječe izobraževalne službe. Ustreznih specializiranih služb tudi ni mogoče najti v okolju. Ne smemo pa prezreti tudi vpliva egalitarne vrednotne usmeritve in iz nje izpeljanega institucionalnega sistema.

MARJAN CERAR

Sodobne managerske tehnike in jugoslovanska/slovenska praksa

Opredelitev sodobnih managerskih tehnik je nujna, če se želimo spraševati o možnosti njihove uporabe pri nas, a hkrati težavna, ker se te tehnike zelo razlikujejo od firme do firme in še močneje od države do države. Nobenega dvoma ni, da so nemške firme precej drugače upravljane od angleških, oziroma da se japonska podjetja ravna po navodilih, ki jih evropska preprosto ne morejo vpeljati.

Moje izkušnje izvirajo iz poznavanja angleškega, italijanskega, nemškega in belgijskega, torej evropskega poslovnega sveta, in bom tako tudi opredelil lastnosti sodobne managerske tehnike:

1. Jasna opredelitev operativnih, taktičnih in strateških ciljev.
2. Izrazito tržno okolje, kjer seveda nastopajo tudi degeneracije tržišča: monopoli, oligopoli in konkurenca med njimi: izdelane morajo biti tehnike in metode za obstoj v tem okolju.
3. V skladu s cilji pod točko 1 je tudi dolgoročna, jasna kadrovska politika, kjer tako nadrejeni kot podrejeni dalj časa vnaprej vedo za kadrovske spremembe.
4. Profesionalna tehnologija odločanja, podkrepljena z najrazličnejšimi analitičnimi orodji: študijami, statistikami, tržnimi analizami in projekcijami, izračuni stroškov in profitov, finančnimi izračuni itd.
5. Kibernetski modeli upravljanja, podprti z informacijskimi podsistemi, z različnimi sistemi planiranja in nadzorovanjem uresničevanja planov.
6. Odprtost vseh vrst tržišč, kar pomeni dostop do tržišča kapitala vseh oblik, znanja, podjetij in delovne sile. To obenem pomeni tudi stalno ogroženost in boj za obstoj oziroma strah pred propadom oziroma izgubo identitete. Poznavanje defenzivnih in ofenzivnih ukrepov za utrditev lastnega položaja.
7. Iz zgornjega poglavja posebej izločam vodenje politike plač kot izjemno pomembnega elementa tržišča delovne sile – zlasti za delavce, ki so za podjetje kritični oziroma težko nadomestljivi.
8. Izrazito skupinsko delo z zelo različnimi profili strokovnjakov, vendar s specializiranim poznavanjem vsaj ene poslovne funkcije podjetja. To ni nujno za vrhunske managerje.
9. Ohranjanje lastne integritete kot tudi integritete firme, stiki z javnostjo, komunikativnost, skrb za image firme.

To so načela upravljanja s pozitivnim prizvokom, se pa seveda ob tem pojavijo posledice ali celo tehnike, ki nam niso všeč, npr. do cilja preko trupel, važni so rezultati, preostalo je nepomembno; vrednost firme in njenih delavcev se meri po njeni tržni vrednosti; fire and hire; če se kdo pusti izkoristiti, izkoristi ga do kraja in podobno. V sodobno organiziranih in vodenih firmah je teh pojavov manj in je cilj gojiti pripadnost firmi, določeno harmoničnost odnosov in ustvarjanje razmer kooperativnosti.

In zdaj k našim razmeram.

Predvsem me vedno znova preseneča ogromna razlika med slovenskimi podjetji, kaj šele razlike med podjetji v Jugoslaviji, vendar ob zelo pomembnem spoznanju: v najbolj zaostalih predelih je možno najti odlično vodeno podjetje z zelo dobrimi poslovnimi rezultati, in obratno: v zelo razvitem okolju obstajajo zelo slaba podjetja. Moja razlaga je tale: v naših razmerah je bilo tržišče v vseh svojih pojavnih oblikah moteno, ovirano ali preprečeno zaradi stalnih posegov administracije ali politike, ki se ves čas panično boji bankrotov ali nastanka novih podjetij (čeprav je v ZRN lani npr. izginilo s sveta 260.000 podjetij, nastalo pa je 330.000 novih!). Tako med dobrimi in slabimi podjetji v *jugoslovanskem okolju* ni nobene resne selekcije kljub najbolj krutemu sredstvu, ki ga zna uporabljati politika za kaznovanje slabih kolektivov, tj. zniževanje plač delavcev do eksistenčnega minimuma, ki so za slab položaj najmanj krivi in ki odstranijo nesposoben management, ko je že prepozno.

Bistveno vprašanje je: zakaj kljub neugodnim razmeram zrastejo dobra podjetja, ki so sposobna kljubovati notranjepolitičnim šokom in dobro uspevajo v dobro razvitih, a zahtevnih tržiščih; čeprav se vpliv zunanjih tržišč zdi na prvi pogled

najpomembnejši, dajem dvema domačima vplivoma prednost: prvi vpliv je izkušnja kolektiva s predbankrotnim stanjem in izkušnja o tem, kako so se izvlekli iz težav, ki homogenizira kolektiv in opravlja pozitivno kadrovske selekcije. Drugi vzrok je usodna odvisnost okoliškega *prebivalstva od podjetja*, ki spet vpliva na notranjo pozitivno selekcijo in veliko pripadnost lokalni firmi. Gre torej v bistvu za neke vrste japonske razmere na naših tleh.

Tretji vpliv je seveda mednarodna vpetost podjetja, v katerega vodilni ljudje iz razvitega sveta prinašajo sodobne tehnike, nove ideje in drugačno miselnost.

V vseh teh primerih se torej pojavijo prave tržne razmere *sui generis*, ki imajo podobne dobrodejne vplive na zdravje podjetja kot v razvitih tržnih razmerah. Naslednje važno vprašanje je seveda: ali management v takih podjetjih uporablja sodobne tehnike upravljanja in vodenja. Če ga primerjamo s kolegi na Zahodu, lahko analitično po devetih postulatih dobrega vodenja, ki smo jih postavili prej, ugotovimo tole:

1. Jasna opredelitev poslovnih ciljev je tudi v naših razmerah enako možna kot v razvitem svetu, in ni prav nobenih sistemskih ovir, kolektiv je tu skupaj s svojim vodstvom docela odvisen od lastnih sposobnosti.

2. Izrazito tržnega okolja pri nas seveda ni, čeprav je močna konkurenca. Naše podjetje je tu v lažjem okolju, obrambnih strategij pred nakupi ali drugimi oblikami izginotja nam ni treba razvijati, tudi integracije niso nujno iz obrambnih vidikov in teh tehnik prav gotovo ne poznamo in ne uporabljamo.

3. Dolgoročna jasna kadrovska politika je pri nas možna v zadnjem času. Prej je bilo to priljubljeno lovišče politike, ki je silno rada uveljavljala znani kadrovske krog: gospodarstvo → politika → administracija → gospodarstvo. Glavno je bilo, da je direktor »naš« človek, druge sposobnosti niso pomembne. Še pred desetimi, petnajstimi leti je tudi veljala dogma, da je dober vodilni samo tisti, ki je član partije, in imeli smo prav komična masovna stopanja v partijo. Posledice take kadrovske politike so se pokazale šele čez leta: z znanjem slabo opremljeni management se namreč multiplicira in reproducira.

4. Profesionalna tehnologija odločanja neposredno ni bila ovirana, pač pa posredno. Država je namreč bruhalo zakone, predpise, menjala kontne plane, predpisovala obrazce in delavci so se ukvarjali s pitanjem podatkov državni birokraciji, namesto da bi pripravljali elemente za odločitve za lastni management. Tako so le večja podjetja zmogla izpeljati poleg državnega še lastni management accounting (upravljalško računovodstvo).

5. Načelno sodobni modeli upravljanja niso ovirani in je njihova uporaba odvisna od ambicioznosti in sposobnosti managementa.

6. Odprtost in razvitost vseh vrst tržišč sta še vedno najtežji problem pri nas. Na tem področju zaostala politokracija z največjo težavo daje iz rok po vojni prigrabljene privilegije in oblast. Dokler ne bodo razbiti ti bunkerji oblasti, ne bomo odpravili inflacije in ne bo možnosti za vstop v združeno Evropo. Gre seveda za položaj Narodne banke in poslovnih bank, za tržišče podjetij in znanja, trg delovne sile in podobno.

7. Možnost za večji vpliv managementa na giblivi del plač je bistveni del vodenja poslovnih sistemov. Pri nas je ta del še vedno pod močnim ideološkim pokrovom, kar pomeni, da je neracionalen, uravnilovski in da vodi do za podjetje usodnih degeneracij: odtok najboljših kadrov in za poslovno politiko podjetja neustrezna razdelitev plač. Ena največjih neumosti s tega področja, ki se občasno še pojavlja, je javno razobešanje plačilnih listov po podjetjih. Naša

podjetja potem iščejo stranske poti s ponujanjem drugih ugodnosti, npr. stanovanja, počitniške zmogljivosti in podobno.

S področja plač je pomembna še druga izkušnja: ko plače dosežejo določeno spodnjo kritično mejo, je vodenje podjetja praktično nemogoče. Gre samo še za vegetiranje.

8. Za dobro skupinsko delo ni pri nas nobenih ovir in je tak način dela odvisen le od prosvetljenosti oziroma utečenosti managementa.

9. Bezanje v integriteto managementov je bil priljubljen politični recept, ko je bilo treba sproducirati razrednega sovražnika, kadar je postajalo jasno, da določenemu ideološkemu projektu ne uspeva in je bilo treba najti vzroke za to. Uspešnost napada na integriteto je bila odvisna od trdnosti povezav v samem managementu in povezav managementa s kolektivom. Po mojem občutku je tega zdaj malo in ima propad integritete dejanske vzroke tudi pri nas in ni več odvisen od zlorab.

Po tej kratki primerjalni analizi lahko sklenem: kljub zakrnelosti naših tržišč je možno voditi podjetje s sodobnimi tehnikami, ki tudi dajejo dobre rezultate. Bistvena razlika od razvitih tržišč je, da je uporaba sodobnih tehnik na določenih področjih otežena, tako da morajo naši managerji iskati razne bypasse in tako izgubljajo preveč energije in časa, ki bi ju dosti koristneje lahko uporabili drugje.

Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (1)

V obdobju gospodarskih problemov v sedemdesetih letih, povezanih z energetsko krizo, krizo države blaginje in s krizo »realnega« socializma, so ekonomisti odkrili »panogo rasti«, ki se je upirala kriznim razmeram,¹ sivo ekonomijo. Njen obseg je naraščal kot rezultat dolgoročnih, civilizacijskih tendenc in kot odziv na krizo uradnega gospodarstva. Bistvo prikrite dejavnosti je v tem, da se udeleženci izogibajo raznim davčnim bremenom, togi organiziranosti, omejitvam s predpisi ali odloki, značilnim za sodobna prenormirana, hiperinstitucionalizirana gospodarstva, s tem pa tudi raznim oblikam odtujenosti proizvajalcev od proizvodnega procesa in njegovih rezultatov. S prikrievanjem dejavnosti in zaslužkov skušajo udeleženci racionalno izkoristiti prednosti izogibanja veljavnim gospodarskim, socialnim, pravnim in političnim normam v okviru uradnega gospodarstva.

Razprava o prikriti dejavnosti sive ekonomije se je začela hkrati z analizo obsega in učinkov »neregularnega« ali »podzemnega« gospodarstva v ZDA (E. Feige, 1979, P. Gutmann, 1977) in s preučevanjem »drugega«, »paralelnega« gospodarstva v ZDA (G. Grossman, 1977), pa tudi neformalnega sektorja v deželah v razvoju. Sivo ekonomijo so odkrili kot splošen pojav, nekatere njene oblike so prisotne povsod, so sistemsko indiferentne, kot rezultat splošne krize dosedanjih gospodarskih mehanizmov in države v obeh sistemih. Seveda so prisotne tudi razlike, tako pri razlogih za širjenje sive ekonomije, pri njenih oblikah in obsegu ter pri učinkih, zlasti pri dolgoročnih sistemskih učinkih, manj pri neposrednih alokacijskih, stabilizacijskih in delitvenih učinkih. Zaradi povezav med uradnim gospodarstvom in sivo ekonomijo se postavlja tudi vprašanje, ali gre za komplementarni dejavnosti ali pa se med njima pojavljajo konflikti, če se neuradna dejavnost pojavlja kot parazitska oblika.

V Jugoslaviji se je aktivnost prebivalstva na področju sive ekonomije izrazito intenzivirala z gospodarsko krizo v osemdesetih letih, z značilnim ignoriranjem zakonov in predpisov, s sorazmerno nizko davčno moralo. Za gospodarski prostor Italije, Jugoslavije in Madžarske je po ocenah ekonomistov značilen nadpovprečni obseg sive ekonomije. Jugoslovansko prebivalstvo je na upadanje realnih osebnih dohodkov od dejavnosti v uradnem gospodarstvu v osemdesetih letih reagiralo:

- z iskanjem možnosti varčevanja v gospodinjstvih, z večjo vlogo družine, kar je predvsem kratkoročen ukrep,
- z večjo iniciativo in podjetniškim delovanjem v družbenem in zasebnem sektorju, kar ob dosedanem sistemu, zakonodaji, ekonomski politiki in nesposobni družbeni klimi ni pomenilo dosti, ter

¹ Ker je siva ekonomija naraščala tako po absolutnem obsegu kot v razmerju do formalnega sektorja, sta jo D. Cassel in E. U. Cichy (1986, str. 20) imenovala »panoga rasti«. V sicer stagnantnih razmerah z vrsto gospodarskih, socialnih in političnih problemov je ta dejavnost po oceni opazovalcev hitro naraščala, kar je značilno tudi za Jugoslavijo.

– z večjo dejavnostjo v sivi ekonomiji, kjer so gospodinjstva iskala ugodnejše možnosti »družinskega projekta preživetja«.²

1. Pojem sive ekonomije in njeno mesto v ekonomski dejavnosti prebivalstva

1.1. Siva ekonomija je razširjena po vsem svetu kot nek »transsistemski« pojav, ki pa ima določene značilnosti v okviru posameznih gospodarstev. V *razvitih tržnih gospodarstvih* se za dejavnosti (transakcije) sive ekonomije poudarja:

– da so dejavnosti *neregulirane*, saj so prikrite in se tako izogibajo številnim zakonom in predpisom,

– da so *neobdavčene* oziroma udeleženci ne plačajo raznih prispevkov za socialno zavarovanje (ali prijavljajo nižje zneske in plačajo manjše davke), torej goljufajo državne organe,

– uradna statistika jih običajno *ne meri in ne registrira*, zato je uradni družbeni produkt podcenjen, podatki o gospodarski dejavnosti pristranski in ukrepi ekonomske politike pogosto neprimerni.

Običajno se v sivo ekonomijo uvrščajo dejavnosti, ki so prikrite, kršijo določene legalne norme in predpise, delo pa se opravlja kot plačano delo, kot pridobitna dejavnost.³

V *socialističnih državah* so opredelitve drugačne, poudarja se predvsem razlika med »drugim« ter formalnim, planskim gospodarstvom. Tako je G. Grossman (1982, str. 245) uvrstil v »drugo« gospodarstvo dejavnosti, ki izpolnjujejo enega od dveh kriterijev, in sicer:

– da potekajo neposredno za zasebno korist,

– da so po kakšnem pomembnem vidiku v nedvoumnem nasprotju z veljavno zakonodajo.

D. O'Hearn (1980, str. 218–219) je menil, da je ta definicija preozka, ker ne upošteva pomena planiranja v uradnem gospodarstvu, zanj je za prikrito dejavnost bistveno:

– da ni izrecno upoštevana v procesu planiranja in

– da ni uradno priznana kot del narodnega gospodarstva.

Večji del prikrite dejavnosti, ne pa vsa, poteka običajno preko trga. Pomembno za socialistične države je dejstvo, da se prikrita dejavnost pojavlja *tudi v okviru socialističnega sektorja*, ki brez nje sploh ne bi mogel učinkovito delovati.⁴ Zato je R. E. Ericson (1984, str. 1–2) uvrstil v paralelno dejavnost vse gospodarske dejavnosti, ki niso povsem v skladu s koncepcijo in normami centralnoplanskega socialističnega gospodarstva, ne glede na sektor ali gospodarski subjekt, ki se z njimi ukvarja. M. Marrese (1981, str. 54–55) daje široko opredelitev, da gre za »neregulirane dejavnosti v okviru državnih ali združenih organizacij ter za vse oblike privatne pollegalne in ilegalne dejavnosti«, kar pomeni neregularnost, tudi določeno nelegalnost, neplanskost in koristoljubje, ni pa omejeno s tržnostjo ali privatnostjo. B. Balassa (1982, str. 29) pa je običajne dejavnosti sive ekonomije uvrstil v »drugo« gospodarstvo, izrazito ilegalne, tudi kriminalne dejavnosti pa v »tretje« gospodarstvo.

² Glej širše o tem v M. Glas (1987).

³ Pri avtorjih se pojavlja več kriterijev razvrščanja dejavnosti, npr. (a) statistična (ne)registriranost, (b) tržnost ali netržnost, (c) legalnost, pollegalnost (dovoljene dejavnosti, ki se izogibajo plačilu dajatev ali raznim predpisom) ter ilegalnost (prepovedane, kriminalizirane dejavnosti). Razvrščanje je še vedno različno, glej npr. J. Skolka (1984, str. 29), S. Smith (1986, str. 9).

⁴ Glej D. K. Simes (1975, str. 91), J. R. Millar (1981, str. 119–120).

Ob takšni raznovrstnosti pogledov, divergenci definicij ali kriterijev, je težko najti skupen kriterij, neodvisen od sistemskih značilnosti. D. Cassel (1985, str. 5) meni, da je uporaben edino kriterij »neregistrirano ustvarjanje (nove) vrednosti«, po katerem se v »gospodarstvo v senci« uvrstijo vse gospodarske dejavnosti, ki prispevajo k skupnemu gospodarskemu ustvarjanju vrednosti v neki deželi, vendar pa jih družbeno računovodstvo ne zajema in zato tudi ne vključuje v narodnogospodarski račun proizvodnje in narodnega dohodka. Po njegovem mnenju je med ekonomisti takšen pristop že znan, konvencionalno sprejet. Definicija vključuje vse gospodarske dejavnosti, ki so usmerjene na pridobitnost ali zadovoljevanje lastnih potreb, ki so legalne ali ilegalne, povezane z izogibanjem dajatvam oziroma so dajatev oproščene, itd. Po konvencijah družbenega računovodstva ta definicija izključuje gole finančne ali premoženjske transferje (prerazdelitev brez ustvarjanja nove vrednosti), pa tudi ilegalna ali kriminalna dejanja, ki tudi ne ustvarjajo nove vrednosti. Za kapitalistična tržna gospodarstva imamo tako naslednjo strukturo dejavnosti:

A – družbeni produkt, ki naj bi se po sistemu družbenih računov registriral, vendar ni vključen, ker se dejavnost prikriva

B – dejavnosti, ki so po konvencijah praviloma izločene iz družbenega produkta.

1.2. Jugoslavija v svoji heterogeni gospodarski strukturi združuje elemente sive ekonomije iz razvitih kapitalističnih gospodarstev, paralelnega gospodarstva iz socialističnih držav in neformalne dejavnosti iz držav v razvoju. Prebivalstvo se zateka k neuradni dejavnosti (1) zaradi ohranjanja (realnega) toka prejemkov oziroma ravni realne porabe, (2) zaradi ohranjanja realne vrednosti premoženja in (3) zaradi izogibanja počasnosti, togosti in neživljenjskosti vrste pravil in omejitev

ter neučinkovitosti dela javnih služb.⁵ Zaradi prenormiranosti in birokratizacije se tudi družbeni sektor pogosto zateka k neuradni dejavnosti, da lahko učinkovito posluje. Sicer pa je I. Bičanić (1987) navedel naslednje razloge za delovanje in širjenje neuradne, prikrite dejavnosti prebivalstva v Jugoslaviji:

(1) *dolgoročni trendi rasti in dosežena raven razvitosti*: jugoslovansko gospodarstvo zaostaja za drugimi evropskimi državami in s svojo gospodarsko strukturo ne zagotavlja ustrezne ponudbe dobrin in storitev ter zadovoljivega osebnega in družbenega standarda. Na prikrto dejavnost prebivalstva vpliva zlasti:

– da se ni spremenil položaj Jugoslavije v razvrstitvi evropskih držav, razlike v regionalni razvitosti so se celo povečale,

– da je zelo številna skupina »mešanih«⁶ gospodinjstev, ki povezujejo obdelovanje zemlje in zaposlitev v družbenem sektorju.⁶

– obsežna notranja migracija in odhod delavcev v tujino je spodbudil sivo ekonomijo, saj se migranti bolj vključujejo v neuradne dejavnosti zaradi zaslužka, obsežno je ilegalno prekupčevanje s tujo valuto.

(2) *»samoupravna paradigma«⁷ in njeno uveljavljanje*: nedodelana zasnova naše gospodarske ureditve in dogmatski odnos do drugačnih lastninskih in organizacijskih struktur spodbuja prikrte dejavnosti, zlasti zaradi malomarnega odnosa do družbene lastnine, njene uporabe v privatne namene,⁷ zaradi kompliciranosti sistema dogovarjanja ter obsežnega sistema normiranja, s katerim je skušala družba podpirati in ščititi zamišljeni družbeni model, razkorak s potrebami stvarnosti pa širi kanale neformalnega delovanja in odločanja.

(3) *gospodarska kriza v osemdesetih letih*, ki je doslej najdaljša in najbolj globoka kriza jugoslovanskega gospodarstva, je povzročila obsežen padec blaginje prebivalstva, ki se zato zateka k sivi ekonomiji:

– za velik del prebivalstva, zlasti mestnega in delavskega, je kriza pomenila obubožanje, pavperizacijo, zato skuša z dodatnimi zaslužki doseči sprejemljivo raven potrošnje;

– zaradi nizkega zaslužka in pretiranega egalitarizma v notranjih delitvenih razmerjih so upadle spodbude za redno delo;

– nesmotna in nestrokovna ekonomska politika je z vrsto ukrepov (omejevanje osebnih dohodkov, nesmotna politika obrestnih mer in tečaja dinarja, vrsta omejitev gospodarske dejavnosti) spodbudila mnoge prikrte dejavnosti, tudi zaradi občasnega pomanjkanja pomembnih dobrin in storitev;

– padec delovne discipline, absentizem, itd.

V teh okoliščinah preobremenjeno gospodarstvo in prebivalstvo iščeta *ventile za učinkovitejše posamično delovanje v prikriti, neregularni dejavnosti*, v kršenju ali izogibanju predpisom in raznim fiskalnim bremenom, zato je razumljivo, da se obseg prikrte gospodarske dejavnosti absolutno in relativno povečuje. Prav zato v praksi srečamo sicer pavšalne ocene o velikem in rastočem obsegu sive ekonomije, ki naj bi ustvarjala med 20 in 40 odstotki družbenega proizvoda.

1.3. Zaradi raznovrstnosti prikrte dejavnosti je vprašanje, kaj šteti v sivo

⁵ I. Bičanić (1988, str. 168).

⁶ V tej skupini gospodinjstev je prikrta dejavnost izrazita, kaže se (a) v absentizmu v družbenih podjetjih, v lažnih bolniških odsotnostih ali dopustih v času sezonskih kmečkih del, (b) sicer skromen in nestalen presežek kmetijske produkcije se vključuje v neuradne blagovne tokove, (c) med temi gospodinjstvi je precejšnja izmenjava delovne sile pri opravljanju kmečkih del.

⁷ Drobna kraja družbenih sredstev je postala »način življenja«, podobno kot odnos do državne lastnine v realnem socializmu, ob krizi je to tudi rezultat padca morale in neustrezne odgovornosti vodilnih delavcev in politikov (I. Bičanić, 1987, str. 7).

ekonomijo v jugoslovanskih razmerah. Sociologi so v svojih raziskavah uveljavili pojem *neformalnega dela in neformalnih dejavnosti*, kjer pa je razmerje do sive ekonomije pogosto nejasno. Zato K. Boh (1988, str. 83) navaja, da »neformalno« proizvodnjo nekateri imenujejo sivo, alternativno, črno, neregularno, vendar pri tem ne gre za enovit, istovrsten pojem in med naštetimi termini gotovo ne gre za identične oblike dejavnosti. Sicer pa v okviru neformalnega dela razlikuje I. Svetlik (1988, str. 21) vrsto oblik dela, ki vse gotovo ne sodijo v sivo ekonomijo.

S. Kukarjeva in M. Simončič (1984, str. 70) uvrščata v sivo ekonomijo »tisti del pridobitnih dejavnosti, ki ga uradne statistične službe ne zajemajo«, kar je običajna definicija v tržnih gospodarstvih, le da ne poudarjata utaje davkov kot ključnega motiva sive ekonomije, čeprav njuna opredelitev tudi predpostavlja utajo. Podobno je po zahodni literaturi povzel opredelitev J. Jerovšek,⁸ češ da gre za »sklop vseh privatnih gospodarskih aktivnosti, ki ustvarjajo v celotnem gospodarstvu določeno vrednost, ki v družbenem proizvodu statistično ni zajeta.«⁹ Ta definicija je podobna tisti pri D. Casselu (1985), vendar potem Jerovšek vključuje v sivo ekonomijo vse dejavnosti izven uradnega gospodarstva, tako samooskrbne kot druge, od države prepovedane dejavnosti (podzemno gospodarstvo?), čeprav hkrati govori o »sivi ali podzemni ekonomiji«,¹⁰ s čimer samooskrbno dejavnost naknadno dejansko izključuje.

Vsebinsko je boljša definicija S. Kukar in M. Simončiča (1984, str. 116), da sestavljajo sivo ekonomijo »vse vrste neregistriranih dejavnosti, ki jih opravlja posameznik z namenom, da pridobi dohodek«. Podobna je definicija skritega gospodarstva kot »dopolnilne pridobitne dejavnosti, ki jo opravljajo posamezniki praviloma izven rednega delovnega časa kot dejavnost, s katero pridobivajo dodatni zaslužek oziroma si z njo izboljšujejo življenjsko raven«. Vsekakor je siva ekonomija dejavnost, ki je v funkciji proizvodnih in potrošnih aktivnosti prebivalstva, ki mu (1) omogoča dopolnilni, nekaterim celo osnovni zaslužek, (2) izboljšuje ponudbo in preskrbo, zlasti na področju storitev ter (3) deluje kot družbenoekonomski blažilec socialne stiske vse večjega dela prebivalstva.

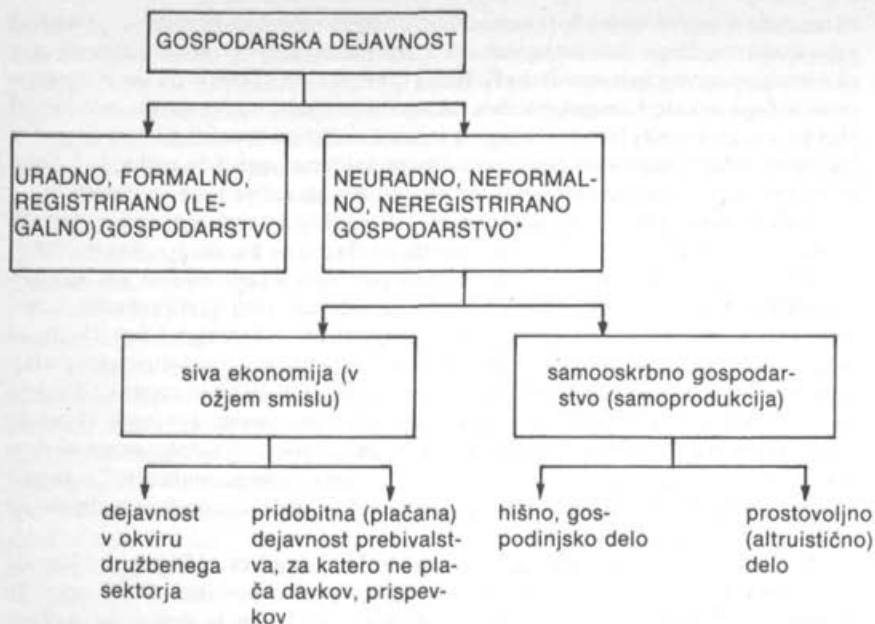
1.4. Za opredelitev sive ekonomije je smiseln *element neregistriranosti in pridobitnosti*, opravljanje dejavnosti v neposredno korist posameznika ali gospodinjstva, ki se skuša izogniti predpisom ali dajatvam, vendar moramo vključiti tudi prikrito dejavnost v okviru družbenega sektorja ali v povezavi z njim. Mislim, da je v jugoslovanskih razmerah primerna naslednja razčlenitev gospodarske dejavnosti: (glej grafikon na str. 622).

S takšno razčlenitvijo uvrščamo v sivo ekonomijo prikrito dejavnost v družbenem sektorju in pri prebivalstvu, vendar izključujemo samooskrbno dejavnost, kjer ustvarja gospodinjstvo dobrine in storitve izključno za lastno porabo. Seveda je v praksi težko dosledno razlikovati obe obliki dejavnosti, ker se prepletata – če neko gospodinjstvo zamenja z drugim zelenjavo z vrta npr. za storitve pri popravilu avta, gre za sivo ekonomijo, če pa isto zelenjavo samo poje, gre za samooskrbno dejavnost.

⁸ J. Jerovšek, Moč sive ekonomije, Delo, 12. 3. 1988 (sobotna priloga), str. 32.

⁹ I. Bičanić (1988, str. 155) je pri svojem pojmu »neuradnega« gospodarstva nekaj bolj selektiven, saj zajema »tiste gospodarske dejavnosti, ki niso zajete v uradnih podatkih o jugoslovanskem gospodarstvu, ki pa jih lahko hkrati imamo za »strukturno vgrajene« v gospodarstvo«, z dodatno omejitvijo, da gre za pomembne, ne pa slučajne, neredne nezakonite dejavnosti. Pri Bičaniću je pozornost usmerjena na prikrite, neuradne dejavnosti v družbenem sektorju, ki jih drugi avtorji zanemarjajo, saj se usmerjajo predvsem na dejavnost prebivalstva.

¹⁰ J. Jerovšek, prav tam, str. 32. Jerovšek je nenatančen tudi tedaj, ko govori o »uradni privatni ekonomiji ali drobem sektorju gospodarstva«, čeprav se v drobno gospodarstvo uvrščajo tudi enote iz družbenega sektorja.

* Možni izrazi so: alternativno, paralelno gospodarstvo, gospodarstvo v senci, morda siva ekonomija v najširšem smislu.

2. Metodološki pristop k preučevanju sive ekonomije

2.1. Siva ekonomija je takšna dejavnost, ki se izogiba, upira ugotavljanju, registriranju, merjenju, zato jo je težko empirično preučevati, saj gre za paradoks »merjenja nemerljivega«. ¹¹ Izmeriti skušamo dejavnost, ki se sicer izogne formalnemu zajemanju uradne statistike, dejavnost, ki jo skušajo udeleženci prikriti, da bi se izognili davkom ali raznim predpisom. Možno je le *posredno ocenjevanje*, ki mora vselej računati z nepopolnimi, nezanesljivimi, pristranimi ocenami. Čeprav se je v osemdesetih letih izoblikovalo več metod, lahko pri vsaki od njih ugotovimo vrsto slabosti, tako da nobena od njih ni zanesljiva, najboljša in tudi dvom v ocene je vselej upravičen. ¹²

Metode merjenja lahko razvrstimo v dve skupini. Pri prvih metodah ocenimo *obseg vsake od aktivnosti*, ki jih uvrščamo v sivo ekonomijo in te ocene seštejemo v oceno skupnega obsega neregistrirane dejavnosti. Seštevek bo običajno le približna ocena, saj bodisi nismo zajeli vseh oblik prikrite dejavnosti zaradi njihove raznovrstnosti in pomanjkljivih podatkov za nekatere med njimi, bodisi so posamezne ocene netočne. Pri drugi skupini metod ocenimo *zgolj skupni (agregatni) obseg sive ekonomije*, ne da bi jo poskušali razčleniti in oceniti obseg posameznih dejavnosti. Agregatna ocena temelji na »sledovih«, ki jih pušča prikrita dejavnost

¹¹ P. Mattera (1985, str. 40).

¹² Prav nič težko ni najti šibkih točk posameznih metod, seveda pa je zaradi gospodarskega pomena sive ekonomije smotno priti do neke stvarne ocene njenega obsega.

bodisi v dogajanju na trgu delovne sile, bodisi v gibanju različnih monetarnih agregatov.¹³ Prednost prve skupine metod je v podrobnejši analizi sestavin sive ekonomije, v socialnoekonomski strukturi udeležencev v sivi ekonomiji, vendar je zanje verjetnost netočne, podcenjene skupne ocene nedvomno velika.

Pri ocenah sive ekonomije so zaradi prikrivanja dejavnosti in posrednega ocenjevanja značilne bistvene razlike v ocenah za posamezno državo pri uporabi različnih metod (ali le pri uporabi alternativnih predpostavk o posamezni dejavnosti), zato je upravičen dvom v zanesljivost, objektivnost ocenjevanja. V zadnjem času se kritično ocenjujejo zlasti ocene iz gibanja monetarnih agregatov, ki so sicer dale najvišje ocene obsega sive ekonomije in so jih raziskovalci pogosto uporabljali ter tehnično precej izpopolnili.¹⁴ V takšnih okoliščinah je smotrno, da skušamo oceniti obseg sive ekonomije z različnimi metodami, pri čemer skušamo tudi podrobneje preučiti posamezne oblike prikrite dejavnosti.

2.2. V Jugoslaviji poleg dela S. Kukar in M. Simončiča (raziskavi v letih 1984 in 1986, prikazani v 1988) nimamo empirične študije, ki bi dala zanesljivo oceno obsega sive ekonomije. Temeljni ugotovitvi Kukarjeve in Simončiča sta naslednji:

(a) obseg sive ekonomije je po oceni na temelju stopnje aktivnosti delovno sposobnega prebivalstva v Jugoslaviji *sorazmerno velik* (v mednarodnih primerjavah so ocene največkrat v intervalu 5–15% družbenega produkta) in *izrazito naraščala*, od 4,4–6,6% družbenega produkta leta 1961, 12,2–18,2% leta 1971 na kar 16,6–24,9% leta 1981;¹⁵

(b) obseg sive ekonomije je *po regijah različen*, povezan z ravniyo razvitosti, in sicer je po metodi determinant in indikatorjev ocenjeno, da je obseg večji od jugoslovanskega povprečja na Kosovem, Makedoniji, Črni gori, Bosni in Hercegovini ter Srbiji brez pokrajin (zlasti zaradi nezaposlenosti in slabše preskrbe v uradnem gospodarstvu), nižji pa v Hrvaški, Vojvodini in Sloveniji.

2.3. Oblike sive ekonomije in njihov obseg med delavci, zaposlenimi v družbenem sektorju, sem v letu 1988 ocenil *na temelju ankete med vodji kadrovske službe v organizacijah združenega dela* (uporabimo sedanji termin podjetja). Izbral sem 500 podjetij iz vseh dejavnosti, različne velikosti, organizacijske strukture in poslovne uspešnosti. Podjetja so vrnila 173 ustrezno izpolnjenih vprašalnikov, 34,6% odposlanih, kar je za tovrstno anketo zadovoljiv delež.¹⁶ Anketa temelji na hipotezi, da so kadrovske službe po svojem položaju najbolje informirane o dejavnosti delavcev. Tako gre v anketi za *najbolj kvalificirano, strokovno subjektivno oceno*. V prihodnje bo smiselno primerjati to oceno z drugimi ocenami, zlasti iz ankete o porabi časa v okviru reprezentativne ankete o prihodkih in potrošnji gospodinjstev.

(Se nadaljuje)

¹³ Glej o teh metodah v M. Glas (1988).

¹⁴ Glej kritiko pri S. Smith (1986). Za Jugoslavijo sta takšno metodo zavrnila Kukarjeva in Simončič (1988, str. 132–33), ki opozarjata na velike spremembe v denarnem poslovanju prebivalstva v zadnjih desetletjih, zaradi katerih so te ocene povsem nezanesljive.

¹⁵ S. Kukar, M. Simončič (1988, str. 137).

¹⁶ Podatki o strukturi vzorca slovenskih organizacij združenega dela so v M. Glas (1988b).

B. KAVČIČ, A. ČIBRON, D. DEŠKOVIČ, D. MESNER

Dejavniki učinkovitosti poslovnega organa

(Povzetek raziskovalnega poročila za leto 1987)

1. Uvod

Najprej metodološko opozorilo. Naš vzorec je bil sorazmerno majhen, obsegal je enajst industrijskih delovnih organizacij iz šestih podskupin dejavnosti. To nam je omogočilo realizacijo raziskovalnega načrta, ki je predvideval poglobljen študij vsake organizacije. V vsaki organizaciji smo se na podlagi vnaprej pripravljene opomnika pogovarjali z individualnim ali predsednikom kolegijskega poslovnega organa, vodilnimi delavci ali strokovnjaki, ki so zadolženi za razvoj, proizvodnjo, kadre, tehnologijo, itd. Vrsto podatkov so nam v delovnih organizacijah zbrali vnaprej. Pogovarjali smo se tudi s predsednikom delavskega sveta. Nekatere informacije o organizacijah smo zbirali tudi zunaj organizacije. Skratka, posamezno organizacijo smo preučevali s številnih zornih kotov. Vendar se zavedamo, da kljub širini raziskovalnega pristopa v posamezni organizaciji, morda še obstojijo pomembni dejavniki razumevanja njene uspešnosti, ki jih nismo odkrili ali pa nam jih niso odkrili. Sem bi lahko sodili zlasti dejavniki, katerih prisotnost v delovni organizaciji je tako samoumevna, da se je niti ne zavedajo.

Zato je zaključke iz naše raziskave vendarle treba jemati kot hipoteze. Posebej še, ker se razmere pri nas tako hitro spreminjajo, da tisto, kar je veljalo še včeraj, danes ni več res. Vendarle pa smo raziskovalci prepričani, da smo odkrili temeljne zakonitosti uspešnosti preučevanih organizacij. Znamo odgovoriti na vprašanje, zakaj so zelo uspešne in to tudi dokazati. Obenem pa ugotavljamo, da je kompozicija dejavnikov uspešnosti v veliki meri tako individualna, da je vsaka organizacija primer zase, s svojimi specifičnimi značilnostmi. V tem smislu je tudi neponovljiva. Opredeljevanje skupnih lastnosti že pomeni abstrakcijo in s tem zgubljanje informacij. Ni nemogoče, da bi se na večjem vzorcu te zakonitosti pokazale drugače.

2. Merila uspešnosti

Problem raziskovanja determinant učinkovitosti poslovnega organa se začne že pri določanju »uspešnosti«. Naše izhodišče je bilo, da se uspešnost poslovnega organa kaže v uspešnosti delovne organizacije, ki jo vodi. Ta kriterij zagovarjamo kot družbeno najprimernejši. Pri tem se zavedamo, da je dilema »dober vodja skupine« ali »vodja dobre skupine« pravzaprav nerazrešljiva. V uspešni skupini je obvezna usklajenost vodje in skupine. Neusklajenost ne dovoljuje uspešnosti. Če posameznik v eni skupini ni uspešen, to ne pomeni, da ne bi mogel biti v drugi.

Glede na vrsto dejavnikov so pri nas ocene o uspešnosti delovne organizacije dokaj nezanesljive in hitro spremenljive. To velja že za gospodarsko uspešnost. Tu sta oviri dve: 1. informatika je nezanesljiva (za številne mere velja, da ne kažejo v zadostni meri tisto, kar mislimo, da kažejo – recimo dohodek, osebni dohodki, itd.) ter 2. zaradi vplivov, ki jih organizacija ne kontrolira, se kazalci hitro spreminjajo. Zato isti kazalci v daljšem času ne kažejo iste vsebine in so neprimerljivi. Zaradi zunanjih posegov pa se lahko zelo hitro spreminja tudi dejanski gospodarski položaj organizacije.

3. Organizacijska struktura

Organizacijska struktura zelo uspešnih delovnih organizacij v našem vzorcu je bila zelo raznolika. Med njimi so bile enovite in take s temeljnimi organizacijami. Temeljne organizacije so ponekod zelo samostojne, samostojno opravljajo skoraj vse poslovne funkcije. Drugje pa so temeljne organizacije, ki opravljajo skoraj le neposredno proizvodno dejavnost, vse druge poslovne funkcije pa so združene na ravni delovne organizacije. Tudi pri enovitih delovnih organizacijah (nekatero med njimi so enovite postale z reorganizacijo temeljnih) je organizacijska struktura služb raznolika. V preteklosti je prevladovala funkcionalna organizacija, sedaj pa se vse bolj uveljavlja produktna. V tem pogledu naše zelo uspešne organizacije sledijo trendom v svetu.

Kljub različnemu položaju temeljnih organizacij, ki ga lahko jemljemo kot kazalnik centralizacije in decentralizacije, pa je treba ugotoviti, da v zadnjih letih pri nas prevladujejo trendi centralizacije odločanja v organizacijah. To velja tudi za večino zelo uspešnih iz našega vzorca. Kaže se tudi v odpravljanju temeljnih organizacij ali njihovem zmanjševanju. Ta trend je nasproten trendu v razvitem svetu in ga ocenjujemo kot dolgoročno neustrezen. Razložiti ga je mogoče: 1. kot posledico pretirane in neutemeljene decentralizacije v neposredni preteklosti; ali/ in 2. kot reakcijo na izjemno turbulentnost okolja, ki se ji centralizirana organizacija očitno hitreje odziva, ter 3. kot posledico (ne)znanja ter »filozofije« vodstva organizacije, saj iste probleme ponekod rešujejo s povečanjem centralizacije, drugje pa s povečano decentralizacijo.

Za zelo uspešne delovne organizacije lahko trdimo, da je njihova organizacijska struktura takšna, kakršno je hotelo vodstvo organizacije. Pomeni, da zakonodaja pušča (v sedanji interpretaciji) precej fleksibilnosti. Samoupravni organi in delavci so z osebnim izjavljanjem potrdili predloge organizacijske strukture, kakršne je pripravilo vodstvo. Seveda je vodstvo poskrbelo, da so bili predlogi poprej že dovolj usklajeni z drugimi stališči v organizaciji. Obenem pa za te organizacije velja, da se organizacijska struktura, posebej na mikro in mezo-ravni stalno prilagaja spremenjenim pogojem. Zelo uspešne organizacije so torej sistemi, ki se učijo na svoji (ne)učinkovitosti. Vendar ni enega »modela organizacijske strukture« zelo uspešnih organizacij.

4. Izvoz – najvidnejši znak zelo uspešnih

Ena najznačilnejših skupnih lastnosti zelo uspešnih organizacij je izvoz proizvodov, predvsem na konvertibilno tržišče. Delež proizvodnje, ki jo izvozijo, je zelo različen, od dobre desetine do preko dveh tretjin. Tudi asortiman je različen.

Eni izvažajo izdelke za končno potrošnjo, drugi pa izdelke, ki jih zunanji kupci še vgrajujejo v končne proizvode. Večina, čeprav ne vse zelo uspešne organizacije, dosega v izvozu nadpovprečno ceno, spadajo vsaj v srednji ali v zgornji cenovni razred. Večina, čeprav ne vse, dosega v izvozu ceno, ki je enaka ali višja od lastne.

Izvoz za preučevane organizacije ni predvsem cenovno zanimiv. Gre za druge učinke, ki so dolgoročno ugodni:

a) za nekatere je izvoz nujnost, ker so njihove kapacitete za domači trg predimenzionirane;

b) izvoz zahteva izdelke, ki so po kakovosti, dizajnu in ceni na svetovni ravni. Na tujem trgu se izvozniki srečajo s konkurenco, kar je bistvena spodbuda njihovega lastnemu razvoju. Pri tem ne velja več, da so stroški dela (celotni, vključno s prispevki) pri nas še tako nizki, da omogočajo izvoz;

c) da bi dosegli izvozno kakovost, morajo izvozniki biti na tehnološko dovolj visoki ravni (svetovni ravni). To jih spodbuja, pa tudi omogoča, da imajo tehnološko opremljenost, ki je na svetovni ravni (ali največ »kakšno leto« zadaj). Da bi to zagotovili, so šli večinoma (ne vsi) v (dolgoročne) kooperacijske posle s tujimi partnerji;

d) dosežena cena v izvozu zahteva tudi ustrezno notranjo organizacijsko strukturo in odnos, da so stroški v celoti čim manjši, da proizvodnjo opravijo in dobavijo v pogodbenem roku, itd.;

e) po oceni v zelo uspešnih organizacijah je ključni dejavnik izvoza kakovost izdelkov in spoštovanje rokov. S trajnim doseganjem visoke kakovosti in solidarnostjo glede dobav, so dosegli tudi boljši cenovni razred in boljše finančne učinke;

f) izvoz zahteva in omogoča, da se tudi naučijo poslovati z razvitim svetom (osvojijo primerno poslovno obnašanje).

V vseh organizacijah so povedali, da glede kakovosti nimajo konkurence na domačem trgu, čeprav je kakovost vse bolj cenjena tudi doma (razen, kadar kupna moč preveč pade).

Ena bistvenih omejitev pri izvozu je slaba kakovost domačih surovin in njihova previsoka cena, ob tem, da je uvoz surovin zelo omejen z državnimi ukrepi. Na nekaterih področjih se monopol in premajhna ponudba proizvajalcev surovin že spreminja.

5. Tehnologija

Tehnološko opremljenost proizvodnje v zelo uspešnih organizacijah so njihovi strokovnjaki (in poslovodni organi) ocenili, da je približno na svetovni ravni v tovrstni proizvodnji. Tehnologijo sproti dopolnjujejo in obnavljajo, tudi s pomočjo zunanjih partnerjev. Problem je torej lahko v tem, kakšen je relativni nivo razvitosti tehnologije takšne proizvodnje v svetu. Na osnovi ogledov tehnoloških postopkov v naših organizacijah je mogoče trditi, da ne sodijo v industrijo z najbolj razvito tehnologijo. Veliko je še ročnega dela v neposredni proizvodnji (kjer se ročno delo najprej umakne strojem). Vendar postopno že uvajajo računalniško podprte proizvodne in poslovne sisteme, v proizvodnjo pa računalniško vodene stroje. Bolj razvitih robotov v našem vzorcu organizacij nismo videli. Na podlagi necelovitih izkušenj je vendarle mogoče reči, da imajo nekatere manj uspešne organizacije tehnologijo na višji razvojni stopnji, kot zelo uspešne v našem vzorcu.

V preučevanih organizacijah se povsod zavedajo, da morajo slediti tehnološkemu razvoju v svoji panogi v svetu. Zato z novimi investicijami predvidevajo vedno

tudi najvišjo tehnološko raven (kolikor jo seveda poznajo in z zaostankom zaradi počasnosti pri gradnji, uvozu itd. lahko uvajajo).

6. Kadri

Kadrovska sestava delovnih kolektivov v zelo uspešnih organizacijah je v osmih od enajstih višja, kot je povprečje v njihovi panogi. Razen v primeru dveh organizacij pa ne gre za večje odstopanje navzgor. Tudi se ne spreminja hitro, razen v eni organizaciji. Pomeni, da so dosegli usklajenost med tehnologijo in primernimi kadri.

Povprečni podatki o organizacijski strukturi za organizacije kot celote, ne pokažejo prave podobe pomena kadrov za uspešnost organizacije. V zelo uspešnih organizacijah povsod razpolagajo z relativno visoko izobraženo in visoko sposobno vodilno ekipo ter strokovnimi službami (vsaj sposobnim vodstvom teh služb). Pri tem strokovna izobrazba ni enaka strokovni sposobnosti. Pomeni, da gre za organizacijsko strukturo in tehnološko razvitost, pri kateri je mogoče dobre rezultate dosegati na podlagi »pametnega vrha« in »discipliniranih neposrednih proizvajalcev«, ki so tudi v zelo uspešnih organizacijah sorazmerno nizko kvalificirani – v skladu s potrebami tehnologije in organizacije dela.

V organizacijah, kjer prevladuje posamična ali maloserijska proizvodnja, kjer gre za pogosto menjanje proizvodnega programa, tam je zahtev po bolj kvalificiranih izvajalcih več. Prav tako je višja kvalifikacijska sestava tam, kjer je več raziskovalnega dela.

7. Proizvodni program

Proizvodni program v zelo uspešnih organizacijah je tržno naravnani. Delajo, kar lahko prodajo. Ta logika je v večini primerov že dominantna, drugje pa vse bolj postaja dominantna. Program je praviloma raznolik, s tendenco po še večji diverzifikaciji. To je na eni strani posledica zahteve po kompletiranju ponudbe v zaokrožene celote, na drugi strani pa tudi posledica turbulentnega okolja. Širši proizvodni program daje večjo garancijo, da bo vsaj nekaj proizvodov visoko donosnih, kar v centraliziranem odločanju z dohodkom omogoča preživetje celoti.

V zelo uspešnih organizacijah so za domači trg edini ali vsaj najkakovostnejši proizvajalci. Ta svojevrsten »monopol« so praviloma sami dosegli s tem, da so začeli proizvajati nekaj, kar ne dela nihče drug, ali pa so toliko kakovostnejši in/ali cenejši proizvajalci, da nimajo prave konkurence. Domači trg je za pravo konkurenco za večino proizvajalcev tudi razmeroma majhen.

V vseh zelo uspešnih organizacijah imajo nek temeljni dolgoročni proizvodni program, ki ga razvijajo naprej. Poleg tega programa so v večini raziskanih organizacij poskusili tudi z drugimi programi. Ponekod so ti drugi programi blizu temeljnemu, drugje pa bistveno različni. V celoti kaže, da so uspešnejši pri temeljnem programu ali programih, ki so zelo blizu, manj uspešni pa pri bolj drugačnih. S temi programi hočejo povečati svojo sposobnost preživetja ali pa zasledujejo druge cilje (npr. zaposlovanje predvidenih tehnoloških viškov zaposlenih; razširjanje dejavnosti, če so dosegli maksimum v svojem temeljnem programu; razvoj kraja; itd.).

Proizvodni program v raziskanih organizacijah spreminjajo in dopolnjujejo

predvsem zato, ker se na trgu srečujejo s konkurenco. Slediti morajo, zlasti izvozniki, dogajanjem na trgih, kamor izvažajo, vedno morajo ponuditi kaj novega. Posebej, če gre za izvoz izdelkov končne potrošnje. Novi proizvodi so tudi prilika za doseganje višjih cen.

Proizvajalci izdelkov, ki jih potem drugi proizvajalci vgrajujejo v svoje proizvode, so pri proizvodnem programu in pri uvajanju novosti odvisni od teh končnih proizvajalcev. Približno jim morajo slediti: ne smejo ne prehitevati ne zaostajati s svojim razvojem.

V vseh zelo uspešnih organizacijah je glede proizvodnega programa opaziti tendenco po povečevanju individualne proizvodnje in zmanjševanju serij. To je splošen trend, ki mu uspešne organizacije sledijo kolikor hitro morejo zaradi tehnoloških in/ali kadrovskih pogojev.

8. Inovacijska politika in strategija

Glede inovacij so v večini zelo uspešnih organizacij razmere boljše kot v povprečju v slovenski in jugoslovanski industriji. Vendar so sistemi evidentiranja inovacij še precej neenotni, tako da je težko zanesljivo soditi in primerjati. Tako recimo ne ugotavljajo povsod inovacijskega dohodka, čeprav je neobdavčen (v Sloveniji). Ponekod štejejo inoviranje kot sestavino delovnih dolžnosti in ga ne evidentirajo posebej, čeprav je prisotno. Iz naših izsledkov je mogoče zaključiti, da je inovativnost bolj razvita v organizacijah, kje je delež izvoza večji, in v organizacijah, kjer je izobrazbena struktura zaposlenih višja. Obenem pa se kaže, da je več (evidentiranih) inovacij tam, kjer so se tega tudi bolj organizirano lotili. Vendar je resnični in glavni motivator za razvoj inovacij konkurenca, s katero se srečujejo na trgu.

Prvine zavestne in formulirane inovacijske strategije srečujejo le v nekaterih tudi zelo uspešnih organizacijah. Le v eni so, npr., navedli odstotek novih proizvodov, ki jih letno uvedejo in prav tako le v eni razmišljajo o posebnih delavnicah za inovatorje (kar je v svetu že pogosta praksa). Seveda je pomoči inovatorjem v teh organizacijah dejansko več (material, stroji, literatura, itd.).

Dobivanje novih idej je za naše organizacije še vedno pretežno težavno in nesistematično. Vendar med zelo uspešnimi že srečamo take, ki imajo organiziran stik s potrošniki, bodisi preko raziskav trga, preko prodajalcev, ali na drug način. Sicer pa so obiski sejmov, obiski podobnih proizvajalcev, literatura, ipd. večinski viri. Ponekod uporabljajo tudi vrsto drugih manj sistematičnih virov. Dejanska inovacijska strategija je najpogosteje imitativna. Tipičen obrazec: vidijo nov proizvod druge, posebej v razvitih deželah, in po njem naredijo svojega.

Nagrajevanje inovatorjev je še vedno problem. Ostajajo predvsem pri materialnih nagradah v skladu s pravilniki. Vendar so v raziskanih zelo uspešnih organizacijah navajali, da vse ali pretežen del inovacij tudi praktično izvedejo. To je inovatorjem največje priznanje.

Posebnost nekaterih zelo uspešnih organizacij je, da je glavni ali pomembni inovator prav poslovodni organ. Njegove inovacije so bistveno pripomogle k uspešnosti organizacije. Ti poslovodni organi so strokovnjaki s področja tehnologije, ki jo uporablja delovna organizacija v proizvodnem postopku in so že dolgo v organizaciji.

9. Razvojna strategija

Vse zelo uspešne organizacije so imele in imajo ambiciozno razvojno strategijo. Vendar je redkeje jasno in količinsko izražena. Posebej v zadnjih letih je pogosto motena z aktivnostmi, ki so potrebne za enostavno preživetje organizacije. Prav oblikovanje osnutkov razvojne strategije je bilo ocenjeno kot glavna naloga poslovnih organov. Zato je bil pritisk operativnih opravil, ki jih povzročajo zunanji vplivi (predvsem odločitve države), ocenjen toliko bolj negativno.

Za zelo uspešne delovne organizacije v našem vzorcu je mogoče zaključiti, da so značilne naslednje prvine strategije:

a) tržna usmeritev (slediti temu, kar trg zahteva, dohodek od prodaje kot verifikacija pravilne usmeritve, itd.);

b) izvozna usmerjenost (ohraniti ali povečati izvoz, slediti zahtevam tujega trga, itd.);

c) kakovostna proizvodnja (prepričanje, da je mogoče uspeti le s povečanjem kakovosti proizvodov, kar je pomembnejše kot cena);

d) razvijanje osnovnega in vzporednih programov;

e) razvoj z lastnimi sredstvi.

Pomemben element razvojne strategije je tudi lokacija delovne organizacije. Kjer ima dominanten položaj v okolju, v svojo razvojno strategijo vgrajuje tudi razvoj kraja oziroma lokalnega okolja in njegovih potreb. Večina organizacij iz našega vzorca je v majhnih krajih. To bi lahko pomenilo večji pritisk okolja (večjo odgovornost) na organizacijo.

Doseganje strateških ciljev predvidevajo predvsem na osnovi lastnih sredstev in izboljševanja kadrovske sestave zaposlenih. Pri tem iz dosedanjega ravnanja sledi, da se držijo nekaterih temeljnih načel, ki jih ocenjujejo kot dolgoročno uspešne, čeprav bi kratkoročno lahko dosegli boljše učinke. Takšna načela so recimo: sodelovanje s preizkušenimi kupci, lastna sredstva za razvoj, kakovost proizvodnje, itd.

10. Poskus tipologije zelo uspešnih poslovnih organov

Sestav poslovnih organov (direktorjev) v raziskanih zelo uspešnih delovnih organizacijah prav tako kaže na veliko raznolikost. Čeprav med njimi prevladujejo starejši, je nekaj tudi mlajših; večina, čeprav ne vsi, imajo fakultetno izobrazbo, itd. Številni znaki omogočajo, da poslovodne organe v teh organizacijah razdelimo v tri skupine:

a) »Očetje-rešitelji«. To so ljudje, ki so v sedaj visoko uspešne organizacije prišli, ko so bile pred propadom ali vsaj v zelo slabi situaciji (prisilna uprava). Iz »podrtij« je pod njihovim vodstvom nastala zelo uspešna in velika organizacija. So navadno starejši, v povprečju manj formalno izobraženi in dolgo v organizaciji (15 do 19 let).

b) »Integratorji«. To so poslovodni organi, ki so to postali v že uspešnih organizacijah, ko so bile v krizi (programski, medčloveški odnosi, itd.). Navadno so mlajši in manj časa v delovni organizaciji kot »očetje-rešitelji«, imajo fakultetno izobrazbo različnih smeri (tudi družboslovno), so manj časa v organizaciji, itd. Zrasli so v organizaciji ali pa so prišli od zunaj.

c) »Nasledniki«. To so poslovodni organi, ki so to dolžnost prevzeli od prejšnjih dveh kategorij. So najmlajši, večinoma »zrasli« v teh organizacijah, vsi imajo

fakultetno izobrazbo, so v večji meri družboslovni profili (pravniki, ekonomisti), itd.

Med temi skupinami so pomembne razlike v načinu delovanja, znanju, dodatnem usposabljanju, itd. Naša skupina poslovnih organov dokazuje, da ni preprostega zunanega znaka, po katerem bi lahko razlikovali uspešne od neuspešnih poslovnih organov. Vendar je vsem uspešnim vendarle skupno nekakšno fanatično prepričanje in fanatična zagnanost za uspešnost organizacije. To pa je individualna in težko merljiva lastnost.

11. Motivacija

Motivacija poslovnih organov v zelo uspešnih organizacijah ni predvsem materialne narave (osebni dohodki ali kaj podobnega). Gre za posebne motive, povezane z uspešnostjo organizacij. Prav uspešnost se zdi, da jim največ pomeni. Glede na družbene razmere je pravzaprav nujno, da gre za posebno motivacijo in posebne osebnosti: informatika je nezanesljiva, pooblastila sorazmerno majhna, odgovornost sorazmerno velika, nestabilnost okolja velika, pravila in pogoji poslovanja nestalni in negotovi, prevzemanje rizika veliko, itd. Motivira jih vizija razvoja, ki jo še ocenjujejo kot uresničljivo. V njenem uresničevanju se preizkušajo.

12. Organizacijska kultura

V zelo uspešnih organizacijah v znatni meri gojijo organizacijsko kulturo (za organizacijo značilen sistem vrednot, prepričanj, skupna interpretacijska shema članov, celota posebnih lastnosti organizacije, itd.). V zelo uspešnih organizacijah prevladuje projektna kultura (kultura nalog), ki se izraža v tendencah po projektni ali matrični organizaciji. V njej je poudarek na opravljanju delovnih nalog in vse je podrejeno temu cilju. V organizacijah, kjer gre za »očete-rešitelje«, so bolj poudarjali pomen discipline delavcev. Čeprav ni na razpolago zadostnih podatkov, je vendarle mogoče sklepati, da je v zelo uspešnih organizacijah prišlo do premika od birokratskega tipa organizacije (ki je pri nas značilen za poprečje), k projektne- mu tipu organizacije. Glede na prepričanje vodilnega tima, da je to dober tip organizacijske kulture, lahko pričakujemo tudi prihodnji razvoj v tej smeri. Pri poslovnem organu se organizacijska kultura kaže v stilu vodenja.

13. Stil vodenja

Stil vodenja, ki je v uporabi v zelo uspešnih organizacijah, ni novit. Gre za razlike med organizacijami in za razlike znotraj organizacij. V obeh primerih pa gre za isto kakovost razlik, za razlikovanje med bolj ali manj demokratičnim in bolj ali manj avtokratskim načinom vodenja.

Med preučevanimi organizacijami so razlike v uporabljenem stilu vodenja v tej smeri, da »očete-rešitelji« uporabljajo bolj avtokratičen način vodenja. Ta je pogojen in utemeljen z njihovim položajem in zgodovino v organizaciji. V besednjaku teorije vpliva bi rekli, da temelji na reputacijski moči. Izraža se v tem, da pomembne odločitve pogosto ali praviloma sami predlagajo in potem dosežejo, da jih v kolektivu izvedejo. Pri tem uspevajo, ker so se njihove odločitve doslej

praviloma pokazale kot uspešne. V preteklosti so uspeli uresničiti velik del pozitivne vizije razvoja organizacije. Ob tem uporabljajo tudi znanje drugih, vendar odločitve so v večji meri njihove. So starejši in praviloma tehnični strokovnjaki (ne glede na formalno izobrazbo).

Predvsem »nasledniki« (podobno kot »integratorji«) uporabljajo bolj demokratičen stil vodenja, vsaj v vodilnem vrhu. Ker so mlajši (na položaju poslovodnega organa in v kolektivu nasploh), morajo uporabljati predvsem moč, ki temelji na znanju in sposobnosti koordinacije (organiziranja). Ne odločajo sami, predloge odločitev jim pripravijo drugi. Praviloma tudi niso tehnični strokovnjaki v panogi temeljne dejavnosti. Delitev dela na vrhu v organizaciji je večja, poslovodni organi sami predlagajo odločitve, ki so njihova osebna kreacija, le na področju svoje stroke. Odnosi v vodilni skupini so demokratični, odločitev skupna.

Znotraj organizacij gre za večjo stopnjo demokratičnosti pri vodenju v vodilni skupini na vrhu. Vodenje na najnižjih organizacijskih ravneh pa je dokaj izrazito linijsko hierarhično. To je skupna lastnost vseh organizacij. Povsod so govorili o dobrih delavcih predvsem kot o discipliniranih izvajalcih delovnih nalogov. Njihovo kreativnost šele razvijajo. K temu pripomore deloma nizka kvalifikacijska sestava izvajalcev (v večini organizacij je nekvalificiranih in polkvalificiranih večina vseh zaposlenih), deloma tehnologija (masovna, visoko mehanizirana ali polavtomatska proizvodnja), pa tudi organizacija dela. Kreativni prispevek pričakujejo skoraj izključno od vodilnih in strokovnih delavcev.

Na vrhu, v ožji ali včasih tudi širši skupini, pa so ponekod (zlasti pri »naslednikih«) odnosi povsem demokratični, odločanje je skupno, poslovodni organ pa enak med enakimi.

14. O problemu moči

Poslovodni organi v zelo uspešnih organizacijah so sami ocenili, da imajo za uspešno opravljanje svoje dejavnosti v organizaciji dovolj moči. Srečali smo se celo z ocenami, da imajo preveč moči ali da jo imajo kolikor jo hočejo. To je v nasprotju z ugotovitvami iz literature, da bi vsi želeli več moči, kot jo imajo, pa tudi s prevladujočim prepričanjem pri nas, da direktorji nimajo dovolj moči, da bi lahko uspešno vodili organizacije. Za naš vzorec zelo uspešnih organizacij to gotovo ne drži. Ker pa tudi te organizacije delujejo znotraj istih zakonskih regulacij kot ostale, pomeni, da gre za odločujoč prispevek posebnih dejavnikov v organizacijah samih, zlasti za postopno ustvarjen ugled uspešnih poslovodnikov. Zadostna moč pa je gotovo pomemben korelat uspešnosti.

Znotraj organizacij torej uspejo v okviru zakonskih opredelitev uresničiti odnose, ki jim dajejo dovolj moči. Vir njihove moči so:

1. *Organizacijski.* Gre za formalni položaj, pri katerem je predvsem pomembno, da v celoti kontroliramo komunikacijske procese. V treh od enajstih organizacij dosegajo to že tudi s pomočjo računalnikov. Nadalje je pomemben osrednji položaj v organizaciji dela.

2. *Skupinski viri.* Brez izjeme smo v vseh preučevanih organizacijah ugotovili, da je skupina na vrhu, ki je večinoma označena kot »kolegij direktorja«, dominantna koalicija. Njen formalni položaj je lahko različen, dejansko pa povsod funkcionira kot strokovni in operativni štab. Vsi predlogi temeljnih odločitev nastanejo oziroma »grejo skozi« kolegij. Večina poslovodnih organov ima več kolegijev (ožji, širši, itd.). Tako pride do poenotenja stališč najvplivnejših posa-

meznikov v organizaciji. »Očetje-rešitelji« dosegaajo enotnost na vrhu na bolj avtorski način, »nasledniki« in »integratorji« pa na bolj demokratičen način. Toda homogenizacija na vrhu dosežejo vsi. Pri tem v fazi priprave in razprave o predlogih večinoma ne le dopuščajo, ampak tudi vzpodbujajo strokovne ugovore in različno argumentacijo. V to fazo na dokaj neformalen način po potrebi (glede na strukturo moči in glede na tradicijo) vključijo tudi vodstva samoupravnih organov in političnih organizacij. Tako prevlada strokovna utemeljitev predloga. Večina poslovnih organov je navajala, da svoje predloge umaknejo, če so strokovni ugovori prepričljivi in da si strokovnih ugovorov želijo še več. Pri poenotenju dominantne koalicije in pomembnih posameznikov v organizaciji, poslovni organi pokažejo tudi izjemno organizacijsko in prepričevalno sposobnost.

3. *Individualni viri.* Gre za lastnosti, kot je stopnja formalne izobrazbe, uspešnost delovnih izkušenj, primerne osebnostne lastnosti (glede na skupino, v kateri delujejo), v preteklosti nakopičene prednosti (doseganja uspešnost), pa tudi za intuicijo, ipd. Prav tako ni nepomemben vpliv političnih in drugih funkcij, ki jih opravljajo (anticipacija družbenih ukrepov, zgodnje spoznavanje omejevalnih dejavnikov, itd.) zunaj organizacije.

V raziskanih organizacijah poslovni organi uspešno aktivirajo svojo moč. Pri uresničevanju svojih zamisli so odvisni od številnih dejavnikov znotraj in zunaj organizacije. Znotraj so taki dejavniki: zbori delavcev, delavski svet, družbenopolitične organizacije, strokovne službe, najšibkejši oddelek, itd. Pri teh dejavniki poslovnih organ sorazmerno lahko dosega primerno stopnjo odvisnosti. To je stopnja, pri kateri ga navedeni dejavniki ne ovirajo, čutijo pa se dovolj pritegnjene in odgovorne za organizacijo, da se z njo identificirajo. Zunanji dejavniki, od katerih je poslovni organ odvisen, pa so: kupci, dobavitelji, banke, družbenopolitične skupnosti, znanstveno-raziskovalne organizacije, itd. Pri teh je stopnja odvisnosti večja in pogosto tolikšna, da je resna ovira uspešnemu poslovanju. Posebej izstopa pri nas odvisnost od dobaviteljev surovin (njihov monopolni položaj in nizka kakovost) ter republiške in federalne uprave (nestabilna sistemska pravila igre).

Uporaba virov moči in načini njihovega aktiviranja so pri poslovnih organih zelo uspešnih organizacij podrejeni enemu cilju: doseganje uspešnosti organizacije. Ne gre za uporabo moči v osebne namene ali kaj podobnega. Zato pa je v teh organizacijah moč poslovnih organov tudi sprejeta s strani delavcev.

15. Vodenje in upravljanje

V preučevanih organizacijah nismo srečali konfliktov med vodenjem in samoupravljanjem. Poslovni organi večinoma veliko delajo s predsedniki delavskih svetov in njihovih izvršilnih organov. Odsotnost konfliktov ne pomeni, da ne obstojijo razlike v nazorih o posameznih problemih in njihovih rešitvah. V začetni fazi odločanja so ti nazorji lahko celo zelo in pogosto različni. Vendar v fazi priprav odločitev pride do poenotenja stališč. Predlogi, ki jih v imenu strokovnih služb posreduje v odločanje delavskemu svetu ali celotnemu kolektivu poslovnih organov, so poprej praviloma tako pretehtani, prefiltrirani, itd., da so skoraj vedno sprejeti. To v celoti velja za predlog poslovne politike, ki ga delavskemu svetu poda poslovni organ, in za predloge investicij, o katerih odločajo delavci z osebnim izjavljanjem. Če predlog »ne gre gladko skozi« na delavskem svetu ali drugje,

ga poslovodni organ praviloma umakne in ponovno predloži po dodatnih uskladi-
tvah.

Področje, kjer ta mehanizem ne funkcionira in kjer so bili večji konflikti, je nagrajevanje strokovnjakov. V zadnjih letih so delavci v polovici organizacij iz našega vzorca zavrnil predlog pravilnika o osebnih dohodkih, ki je predvideval boljše nagrajevanje uspešnih strokovnjakov – kar je bil v bistvu predlog poslovodnega organa.

Odnose med poslovodnim organom in samoupravnimi organi v preučevanih organizacijah bi lahko ocenili kot odločne. To dosegajo predvsem z zelo dobrim in poštenim informiranjem kolektiva in samoupravnih organov. Ni neuresničenih sklepov samoupravnih organov, ni nezaupanja . . . Nasprotno, prevladuje skupna naravnost poslovodnih in samoupravnih organov na uspešnost organizacije in sprotno uravnavanje sodelovanja pri tem. Občasno prisotnost konfliktov na sejah delavskega sveta, ki se jih poslovodni organi preučevanih organizacij redno udeležujejo, smo opazili le v dveh organizacijah.

V procesu samoupravnega odločanja v preučevanih zelo uspešnih organizacijah se poslovodni organi koncentrirajo na dajanje iniciative, pripravo predloga (preko strokovnih služb) in izvrševanje sprejetih odločitev. Samoupravni organi oziroma delavci v celoti pa imajo odločilno vlogo pri sprejemanju odločitve in pri kontroli njenega izvajanja. Sodelovanje med poslovodnim organom in samoupravljanjem je tudi sicer prisotno. Proces odločanja je v preučevanih organizacijah precej racionaliziran (kar od zunaj ni vedno dobro ocenjeno). Poslovodni organi so aktivni tudi pri iskanju kandidatov za ključne samoupravne funkcije.

Vpliv poslovodnih organov v preučevanih organizacijah na samoupravljanje je sorazmerno močan. Poslovodni organ ga dosega s svojo udeležbo v pripravi samoupravnih odločitev, s svojo prisotnostjo in aktivnostjo (prepričevanjem) pri odločanju ter s tem, da poskrbi za kakovostno in pravočasno informiranje kolektiva. Vendar je v teh organizacijah močan tudi delavski svet, takoj za poslovodnim organom in njegovim kolegijem.

Praviloma poslovodni organi, posebej »integratorji« in »naslednik« v samoupravljanju ne vidijo kakšne ovire v delovanju in uspešnosti organizacije. Nasprotno, od samouprave pričakujejo več spodbud, več kritičnosti, itd. Na tak način pričakujejo povečano identifikacijo delavcev z organizacijo. Da so samoupravljanje v teh organizacijah tudi racionalizirali, pa je bilo že omenjeno.

16. Odnosi s političnimi organizacijami

Tudi odnosi med poslovodnim organom in družbenopolitičnimi organizacijami so v zelo uspešnih organizacijah nekonfliktni. Obstoji dogovorjena in sporazumna delitev dela in skupna naravnost k uspešnosti organizacije v celoti. Politične organizacije imajo v tem okviru dovolj nalog in precej prostora za svojo aktivnost. Vendar pa poslovodni organi vztrajajo, da so tudi dejavnosti političnih organizacij usklajene v celotno poslovno in razvojno politiko. V nekaterih organizacijah so posebej opozorili, da povezovanje med samoupravnimi organi in vodstvi družbenopolitičnih organizacij poteka preko poslovodnega organa, ob njegovi obveščeni in soglasju. To ne pomeni, da poslovodni organ določa ali omejuje dejavnost teh organizacij, ampak da se celotno usklajevanje opravi na enem mestu (razširjeni kolegij).

Verjetno je kot ključni dejavnik uspešnosti preučevanih organizacij mogoče opredeliti homogenost kolektiva, posebej pa homogenost vodilne ekipe (dominantne koalicije). Organizacija ima dolgoročne cilje (strategijo), ki jo zaposleni v celoti sprejemajo (v zadostni meri). Dejavnost organizacije v celoti je podrejena tem dolgoročnim ciljem.

Posebej so poslovodni organi poudarjali homogenost v vodilni ekipi (kolegiju). Ne glede na to, ali je poslovodni organ »prvi med enakimi« ali »enak med enakimi«, v vodilni ekipi ni strank, ni nikogar, ki bi »metal pesek v kolesje funkcioniranja organizacije«. Tako se lahko ukvarjajo s problemi, ne trošijo ne časa ne energije za medsebojno obračunavanje. Ekipa, ki je enotno prepričana, da so postavljeni cilji dobri in jih je pripravljena zavzeto uresničevati, je nujen pogoj uspešnosti organizacije. Cilje lahko ta ekipa in kolektiv tudi sproti ali po potrebi redefinira. Vendar se s homogenostjo dosega usmerjena uporaba razpoložljive človeške energije organizacije. S tem pa organizacija postane močna in sposobna za premagovanje ovir v okolju in znotraj organizacije. Postane boljša od drugih.

Zato so poslovodni organi poudarjali pomen dobrih sodelavcev v vodilni ekipi. Tisti poslovodni organi, ki so že dalj časa v organizaciji, so si takšno ekipo že oblikovali v preteklosti. Problem je, kadar kdo iz te ekipe izstopi ali odpade. Razlogi so lahko različni: starost, utrujenost, konceptijska razhajanja, itd. Tisti, ki so šele prišli v organizacijo pa zato poudarjajo pomen možnosti, da bi si direktor lahko sam izbral najbližje sodelavce. Usklajena ekipa se ne oblikuje na hitro. Praviloma je ob spremembi direktorja potrebna tudi sprememba v ekipi. Zato pogosto spreminjanje osebe na položaju direktorja zahteva vedno znova usklajevanje vodilne skupine. To pa poleg drugega zahteva tudi veliko časa, kar pa negativno vpliva na uspešnost organizacije (vodilni se ukvarjajo s seboj namesto s problemi organizacije).

Usklajenost ekipe ne pomeni nekega standardnega vzorca, ki bi bil enak ali vsaj podoben za vse organizacije. Gre za usklajevanje strokovnih profilov, filozofije organizacije in osebnostnih lastnosti oziroma značilnosti. To pa je kombinacija toliko dejavnikov, da je pravzaprav neponovljiva (ali pa se vsaj ponavlja zelo redko).

»Stranke« so odpravljene ali pa so vsaj zelo šibke tudi med vsemi zaposlenimi. Poslovodni organi so vsi po vrsti ponavljali, da je »za njimi« vsaj 80% kolektiva, da torej uživajo podporo velike večine. Ta podpora se je izoblikovala na različne načine. Ključni pomen imajo nedvomno izkušnje kolektiva s poslovodnim organom v preteklosti. Posebej, kadar gre za poslovodne organe, ki so organizacijo rešili pred propadom ali jo spravili iz krize. Vsaj dokler se način in vsebina dejavnosti poslovodnega organa potrjuje v uspešnosti organizacije, ga kolektiv podpira. To ne pomeni, da v kolektivu ni konfliktov. So, včasih tudi v odnosu do poslovodnega organa oziroma vodilne ekipe. Štrajke poznajo tudi v zelo uspešnih organizacijah. Vendar konflikte razrešujejo funkcionalno za organizacijo, ker imajo za to potrebna sredstva in moč.

Razen s prepričevanjem, dokazovanjem z uspešnostjo delovnih organizacij in kadrovanjem, se poslovodni organi pri zagotavljanju homogenosti poslužujejo tudi ostrejših sredstev, če je potrebno. Če pride recimo do spora o konceptu razvoja organizacije, mora posameznik ali skupina, ki je »porazena«, zapustiti to organizacijo. S tem poslovodni organ precej tvega, kajti njegova koncepcija se mora potrditi v poslovodnih rezultatih. Glede na pogoste spremembe meril in nestabilna

pravila igre zunaj organizacije, je to seveda precej težko ugotovljivo tveganje. Dobri ali slabi rezultati so lahko posledica pravilne ali nepravilne koncepcije poslovnega organa in njegove ekipe ali pa tudi zunanjih dejavnikov. Zato je večja stabilnost družbenih »pravil igre« za dejavnost poslovnega organa nujnost, da bi se v uspešnosti organizacije dejansko zrcalila prav uspešnost poslovnega organa.

Velika homogenost kolektiva, soglasje glede postavljenih ciljev in uporabljenih sredstev, omogoča poslovnim organom tudi večje poslovno tveganje. Eventualne negativne posledice, do katerih mora priti (saj ne morejo biti prav vse poslovne odločitve uspešne), kolektiv jemlje kot normalen poslovni riziko. Seveda s tem tvegajo tudi poslovni organi. Kajti večina najpomembnejših poslovnih odločitev, ki so jih predlagali, mora vendarle biti uspešna. V preučevanih organizacijah je tudi bila (sicer jih ne bi izbrali v vzorec).

Državna in naddržavna produkcija telematične kulture

(Evropa 1992 in tehnološke podlage kulture)

1. *Koncept kulturnega trga in kulturne industrije*

Idealni tip totalitarne kulturne politike je tisti nemškega nacionalsocializma. Nova država NSDAP (nacionalsocialistične nemške delavske stranke) se je hotela »videti« na kulturnem področju, samolegitimirati v njem in to ji je uspelo s produkcijo posebnega modela kulture, in sicer tiste »blubo« (tj. Blut und Boden) estetike in njenega populističnega izma. Z vrsto umetno insceniranih sporov so kulturni politiki NS države (do čisto kulturnih vprašanj so se nenehno opredeljevali tudi prvi ljudje rajha – od Hitlerja do Goebbelsa) sramotili in diskvalificirali nenemško, po njihovih besedah judovsko in boljševisistično umetnost »izmov« in jo nasilno (poseben, z zakonom predpisan ukrep za onemogočanje nenemške kulture je bil dokaz o arijevstvu, ki so ga bili od 26. maja 1936. leta dolžni predložiti umetniki ob prošnji za sprejem v Državno kulturno zbornico, torej institucijo, ki jim je edina omogočala legalno opravljanje umetniškega poklica v tretjem rajhu) odstranjevali. V sklop sramotenja in uničevanja sodijo tako požig knjig, izločanje del »izrojene umetnosti« iz zasebnih in galerijskih zbirk kot tudi znamenita sramotilna razstava Entartete Kunst, odprta v Münchnu 19. julija 1937. leta.

Umetno insceniranje sporov (na primer polemika o ekspresionizmu, s katero so skušali diskvalificirati tudi nemški ekspresionizem) sodi v krog aktivnih postopkov totalitarne kulturne politike: država načrtno intervenira na kulturnem sektorju tako, da forsira določeno usmeritev in polemično diskvalificira drugo. Njen končni cilj pa je izgradnja določene (v primeru NS nemške države je bila to Blut und Boden) kulture. Kulturna politika totalitarne države je torej vsebinska. Ne gre ji le za formalni nadzor nad kulturnim sektorjem »notranjega« družbenega življenja, za njegovo financiranje, organiziranje in pospeševanje, temveč tudi za vsebinski projekt samolegitimiranja državnega bistva: z vsemi mehanizmi manipuliranja (polemikami, pamfleti, zakonodajo, selektivnim financiranjem, insceniranjem družbenih bojov ob idejnih in estetskih vprašanjih) skuša oblikovati samosvoj, idejno in estetsko profiliran (kulturni) projekt, bodisi kot izem bodisi kot nadzgodovinski stil (kar je primer sovjetske kulturne politike in njene produkcije socialističnega realizma).

Pogled na včerajšnjo in tudi še današnjo kulturno politiko zahodnoevropskih držav nam razkrije opuščanje takega eksplicitno agitprop modela produkcije določenih, pretežno homogenih in monističnih kulturnih obrazcev in usmeritev. Drža-

va se odreka eksplicitni totalitarni ideologizaciji umetniškega sektorja in nanj gleda le v smislu civilizacijske spodobnosti (na primer ZRN),¹ tržne uspešnosti, izobraževanja, zabave in v posameznih primerih tudi azila za neprilagodljive, sicer »cesti« prepuščene mlade ljudi. Ekonomija (s svojimi implicitnimi ideologijami in logiko reaganomike in thatcherizma) v teh kulturnih politikah (od francoske in italijanske do nemške in britanske) nadomešča eksplicitno (agitprop) ideologijo. Kulturnemu sektorju se priznava popolno avtonomijo v vsebinskem smislu, pluralizem stilov in usmeritev je zato nesporen.

Sodobna zahodnoevropska država zatorej umešča kulturo v okviru

- a) kulturne industrije (vključuje tudi avdiovizualno zabavno industrijo);
- b) kulturnega trga (poudarek je tudi na kulturnem turizmu in perspektivnem zaposlovanju mladih in šolanih ljudi);
- c) kulturnih komunikacij in informacijskih sistemov.

Pri tem se opira že na prve analize načrtnjšega statističnega spremljanja kulturne industrije, ki nam pokažejo, da je kulturno področje v velikih evropskih državah udeleženo že s približno 5 odstotki bruto družbenega proizvoda (to ustreza v ZRN 24 in v Franciji 30,9 milijarde ekujev v letu 1985), da raste približno 10 odstotkov letno družinska kulturna poraba, da kulturni sektor zaposluje že približno 3,5 do 4 odstotka aktivne populacije in ob približno enaki stopnji zaposlovanja v globalu raste zaposlovanje v kulturi približno 1,2 odstotka letno in da imajo te države pozitivno plačilno bilanco na področju kulturnega trga (Italija 600.000 in ZRN 1 milijon ekujev presežka letno).² Ti pozitivni trendi se uresničujejo navzlic relativno nizkemu odstotku izdatkov za kulturo v državnih proračunih (povprečno 0,5 odstotka), s tem da na Irskem znaša 0,18, v Franciji pa 0,98 odstotka, kar pomeni na glavo prebivalca 6 oziroma 26 ekujev letno.

Obravnavo ekonomske signifikantnosti kulturne industrije je pospešil tudi tisti skrajni pragmatični ekonomizem osemdesetih let, ki se kaže kot thatcherizem in reagonomika, kar v grobem pomeni priznavanje pravice do obstoja le sektorjem, ki se vzdržujejo sami. Britanski kulturni minister R. Luce je zato 1987. leta nosilec kulturnih dejavnosti predlagal, da ob vsakem funtu, ki ga dobijo od davkoplačevalcev (državnega proračuna) sami ustvarijo 2, 3 ... 10 funtov in usmeril pozornost k načrtnjšemu razvijanju sponzorstva.

Poleg ekonomskega aspekta pa načrtovalci družbenega razvoja obravnavajo razvoj kulturnih dejavnosti v zahodnoevropskih državah tudi v smislu pojava t. i. kulturne družbe in družbe prostega časa. Kulturna družba se oblikuje ob zdajšnjem skrajnem razmahu kulture (hiperkulturaciji) v nekaterih razvitih evropskih državah, ko postaja zanimanje za kulturne dogodke (spektakelske predstave in koncerte, velike panoramske razstave obdobj – po zgledu dunajskega Sna in resničnosti, muziklov itn.) in obiskovanje velikih kulturnih domov kot pogonov implodirane kulture (po zgledu pariškega Beaubourga) enako zanimanju za vrhunske športne dogodke in bolj kot kdajkoli v preteklosti cveti t. i. kulturni turizem.³ Ljudje torej potujejo zaradi kulture in ustanova Evropske kulturne prestolnice (1988. leta je bil Zahodni Berlin) gradi svoj imidž prav na dejstvih kultur-

¹ »ZRN je moderna kulturna država v tradiciji evropske civilizacije. Iz tega izhaja obveznost, da razvija in pospešuje izobraževanje in vzgojo, znanost in raziskovalno dejavnost, umetnost in druga področja kulturnega življenja.« (Navajamo iz dela Kulturpolitisches Wörterbuch BRD/DDR im Vergleich, Stuttgart, 1983, s. 383.)

² Europe in transformation: the cultural challenge, izdala Commission of the EC, Firenze, 1987.

³ V sklop načrtovanja razvitega kulturnega turizma sodi tudi gradnja Evrodinseylanda v Parizu kot velike investicije v zabavno in hkrati implodirano kulturo, ki naj bi ga letno od 1992. leta, ko bo zgrajen, obiskovalo približno 11 milijonov turistov.

nega romarskega kraja. Družba prostega časa pa je družba vseh, ki so vključeni v procese krajšanja na delovnem mestu prebitega delovnega časa, predvsem pa družba brezposelnih vseh generacij in skupnosti starih ljudi, kakršna bo razvita Evropa že v letu 2000, ko bo – na primer v ZRN – že 50 odstotkov prebivalstva izključenega iz pridobitniških dejavnosti, posla skratka, tretjina prebivalstva pa bo starejša od 65 let. Kulturni sektor se notranjim politikom in planerjem v teh državah razumljivo ponuja kot idealna rešitev v smislu že omenjene intencije, po kateri tudi sodobna država rajši zadrži in mojstri brezposelnega človeka v kulturnem domu kot pa ga prepusti cesti. Omenimo naj še, da zahodnoevropske kulturne politike poudarjajo tudi pomen kulture pri revitalizaciji starih mestnih jeder in industrijskih getov ter pri splošnem oblikovanju okolja – torej projektih designa in metadesigna.

Bežen, informativen ekskurz k nekaterim, predvsem ekonomskim premisam kulturnopolitičnih strategij zahodnoevropskih držav nam je razkril njihov formalni pristop: kulturo se generira in načrtuje v smislu civilizacijske spodobnosti in ekonomske signifikantnosti, nikakor pa ni v igri kakršenkoli projekt vsebinske produkcije določene kulturne (umetniške) usmeritve. To formalno načelo se uresničuje v teh državah preko izredno neusklajene, torej disperzne organizacijske sheme, kajti kulturnega ministrstva niti nimajo vse te države, če pa ga imajo, ga delijo še s socialnimi zadevami, komunikacijami (kot v Franciji) ipd. Zelo neurejeno je tudi financiranje kulturnega področja – razmerja med deleži države ter krajevnih in regionalnih oblasti so naključna, odvisna od primera do primera; nesistematično pa je tudi statistično prikazovanje oziroma obravnava kulturnega sektorja. Tu obstajajo delitve na kreativne in performativne umetnosti (kot na Nizozemskem), marsikje film in knjižničarstvo obravnavajo ločeno in ju financirajo iz posebnih virov ipd.

Seveda pa to formalno urejanje tega sektorja ni nekaj slučajnega, nekaj, kar bi bila čista iznajdba kulturnih politikov v teh državah. Nasprotno, nevtralni formalizem v tem odnosu temelji na zgodovinskem dejstvu kulturne avtonomije kot pridobitve evropskega razsvetljenstva, ko se je torej umetniški sektor osvobodil svoje dvorske služnostne funkcije. Iz tega izhaja že omenjeno vztrajanje pri dejstvu civilizacijske spodobnosti in vrednosti kulture in tudi svojevrstna zadržanost držav pred kakršnimikoli vsebinskimi intervencijami na tem področju. Opraviti imamo z dejstvom svojevrstne razporoke nacionalne države, religije in kulture in celo z izvirnim, na razsvetljenski projekt vezanim obratom: moderne kulture ne proizvaja država, temveč je evropska razsvetljenska kultura sama v jedru opredelila zahteve moderne države. Idejna nevtralnost države (koncipirane v parlamentarni pluralnosti) in avtonomija kulture sta torej temeljni predpostavki zahodnoevropske kulturne politike.

Evropa poznih osemdesetih let pa vendarle pozna poskus nadsacionalnega in izraziteje vsebinskega urejanja kulturnopolitičnih vprašanj. Pri tem mislimo na prioritetni akcijski program Evropske skupnosti za kulturno področje 1988–1992 kot memorandum, s katerim je Komisija ES kot izvršni organ Skupnosti končno intervenirala tudi na kulturnem področju dvanajsterice, torej v 320 milijonskem potencialnem kulturnem avditoriju. Spodbudo za ta akt pa je prispevala uspešna konferenca teoretikov in kulturnih politikov v Firencah (od 25. do 28. marca 1987), posvečena vprašanju kulture, tehnologije in ekonomije, katere soorganizator je bil generalni direktorat za informacije, komunikacije in kulturo pri Komisiji Evropske skupnosti.

2. Evropa ustvarjalnosti in Evropa tehnološke kulture

Evropa, njene kulturne možnosti in perspektive in poskus skupne kulturne politike? Ta zveza je sporna in oblikovanje skupnih vsebin je skrajno zapleteno. Evropska skupnost sicer vztrajno ponavlja zahteve po t. i. evropski identiteti, kajti tudi politične in gospodarske integracije so mogoče dejansko šele na podlagi zaveštvi o kulturni sopripadnosti in skupni dediščini. Evropska identiteta pa je bolj zgodovinska kot zemljepisna; vezana je na civilizacijski projekt, ki korenini v judovsko-krščanski religiji, grško-helenističnih konceptih filozofije, umetnosti, znanosti in politiki in rimskem pogledu na pravo. Današnja obravnava evropske identitete pa nam razkrije, da jo lahko odkrivamo le v enotnosti skrajne različnosti, tako da je idealni tip združene kulturne Evrope kulturni konfederalizem, podoben švicarskemu državnemu konfederalizmu. Ekonomskemu in političnemu federalizmu je zato udeleženec simpozija Evropa iz kulturne perspektive (Amsterdam, aprila 1987) M. Maurik zoperstavil kulturni konfederalizem kot garant popolne avtonomije vseh kulturnih enot.⁴

Popolna kulturna različnost in avtonomnost je dejstvo nacionalnih kultur, opazovanih s stališča ustvarjalnosti, jezika, tradicije in idej. Opazovan po teh kriterijih je kakršenkoli akcijski kulturni program Evropske skupnosti, namenjen uveljavljanju skupnih povezav, obsojen na neuspeh. Razumeti ga je mogoče celo kot nasilje, kot intervencijo, ki v smislu togega pragmatizma vrača razpravo o odnosih med državo in kulturo daleč nazaj. Toda za kaj v 1988. leta objavljenem programu pravzaprav gre, katere so njegove pogloblitve predpostavke? Ta načrt, ki naj rabi kot ogrodje za oživitev aktivnosti Evropske skupnosti na kulturnem področju, obsega:

1. oblikovanje evropskega kulturnega področja (mišljeni so kulturni aspekti notranjega trga, usklajevanje založniških in knjižničnih standardov, pospeševanje poslovnega sponzorstva, izboljšanje informacij o kulturni Evropi);
2. pospeševanje evropske avdiovizualne industrije;
3. izboljšanje dostopa do kulturnih virov (krajevna promocija kulture, izkaznica »Young people's pass«, načrtnejše izobraževanje tujih jezikov);
4. kakovostnejše usposabljanje za kulturno področje (usklajevanje in pospeševanje šolanja za kulturne administratorje, strokovnjake za zvok in sliko, kulturne novinarje, prevajalce in restavratorje);
5. dialog z ostalim svetom.⁵

Že bežno branje teh točk nam razkrije, da uveljavljanje skupnega tukaj nikakor ne poteka na področju idej, jezikov in umetniške ustvarjalnosti (te pluralnosti program ne zadeva), usmerja le k povezovanju v izobraževalnem, tehnološkem in tržnem smislu. Idejni in ustvarjalni pluralizem – da, toda hkrati ob izobraževalni, knjižničarski, založniški, pravni, tehnološki in blagovni usklajenosti, celo – kjer je to mogoče – homogenizaciji in standardizaciji. Toda ta program ES smo vendarle izpostavili tudi kot možno vsebinsko intervencijo, kot poskus, ki ni povsem nevtralen tudi do intenzivnejšega načrtovanja kulturnega razvoja. Na kakšne vsebine smo mislili pri tem?

Odgovor na to vprašanje je pravzaprav preprost. V tem načrtu je namreč na delu koncept tehnološkega skupnega projekta kulturne industrije, vezanega na avdiovizualno industrijo, nove medije in nove komunikacije, ki kot standardizira-

⁴ Europe from a cultural perspective, zbornik s simpozija, Haag, 1987, s. 20.

⁵ The European Community and culture, Commission of the E.C., Brusel, maj 1988.

na skupna podlaga pravzaprav stopa na mesto državne eksplicitne ideologije kot generatorja določene dominantne kulture. Seveda gre tu tudi za svojevrstne ideologije, ki so implicitno na delu pri konceptih tehnoloških in izobraževalnih programov, zavezane so tudi svojevrstnemu gospodstvu skrajnega modernizma v smislu nenehnega proizvodnje novega, vendar pa se pri modelu tehnološke kulture stvar (se pravi razvojni projekt določenega kulturnega modela) zastavlja drugače. Država oziroma združene države začno proizvajati standardizirano strojno opremo in programe za telematično kulturo, razvijajo mreže optičnih kablov (priključkov) in satelitskih zvez, pospešujejo produkcijo avdio in video kaset, laserskih plošč, video (optičnih) plošč in videorekorderjev. Pri tem predpisujejo samo tehnološke standarde (recimo za HD televizijo in MAC, skupino standardov za tv oddajanje in sprejem), nikakor pa ne aktov, ki bi onemogočali kakršnokoli sodelovanje določenih skupin ljudi pri kulturni produkciji in reprodukciji ali poudarjali kako odlikujočo vlogo stranke in njenih ideologemov na tem sektorju. Načrtovanje kulture je namreč mogoče in celo enostavno, kadar jo obravnavamo kot kulturno industrijo, kulturno tehnologijo in kulturni trg, ko torej lahko uveljavljamo selektivno prestrukturiranje, usmerjanje, načrtovanje novih delovnih mest in zapiranje starih, investicije v tehnološke podlage in ustanove itd.

Strah pred tehnološkim zaostajanjem v primerjavi s svetom, katerega trende narekuje predvsem Japonska in ZDA, je že desetletja generator povezav in tudi konkretnih programov Evropske skupnosti (med novejšimi naj omenimo Race, Esprit in Eureka). Razvoj novih tehnologij predvsem na področju telematike in avdiovizualne industrije je izrazito spremenil tudi kulturno področje, na katerem sicer velike evropske države – članice Evropske skupnosti uresničujejo že približno 5 odstotkov družbenega proizvoda letno (v smislu v tem tekstu že prikazanih trendov). Kot izhodišča za tehnološko strategijo na področju kulturne industrije zato načrtovalcem kulturnega razvoja v državah članicah ES rabijo podatki o tehnološki opremljenosti gospodinjstev na eni strani in na drugi vsa dejstva in trendi sedanjega razvoja na področju telekomunikacij, informatike in avdiovizualne industrije. Zanje je zato merodajno dejstvo, da bo v ZRN 1990. leta že 11 milijonov videorekorderjev, kar pomeni, da jih bo imelo že 44 odstotkov gospodinjstev. Odstotek teh naprav v gospodinjstvih drugih držav pa bo variiral med 19 odstotki v Španiji in 49 odstotki v Veliki Britaniji.

Na videorekorder gledajo ti strategiji kot na enega tehnoloških predpogojev (poleg osebnega računalnika in telefona) za vstop v telematično kulturo, ki temelji na digitalizaciji, dosežkih optoelektronike ter kabelskih in satelitskih telekomunikacijah. Telefaks (prenos fotokopij po telefonskih linijah), elektronska pošta in videotekst, videotelefon itn. so že množično dostopni dosežki teh tehnologij, ki omogočajo tudi razvoj kompleksnih mrež (v smislu ISDN = integrated services digital networks) za planetarni prenos zvoka, slike in računalniško obdelanih podatkov v bitni obliki. Kot tehnološki projekt, ki neposredno sega na področje kulturnih strategij Evropske skupnosti, omenimo tudi koncept HDTV (high definition tv); gre za razvoj (poteka kot Eureka projekt št. 95) novega televizijskega sistema, katerega zvok in slika sta enako kakovostna kot pri 35 mm filmu. Prav tako pa v okviru Skupnosti že poteka tudi program MEDIA (measures to encourage the development of the European audio-visual media products industry), zamišljen kot ofenziven poseg na to področje tako rekoč pet minut pred dvanajsto, da bi s tem preprečili premoč avdiovizualnih produkcij tretjih držav na področju Skupnosti. Program MEDIA (začel se je 1986. leta) predvideva razvoj »evropske razsežnosti« pri distribuciji, produkciji in financiranju avdiovizualnih produktov.

Evropska razsežnost se nanaša pri distribuciji na pospeševanje predvajanja filmov iz držav članic ES v okviru Skupnosti, pri produkciji pa na tv nadaljevanke, risanke in računalniško grafiko. Program MEDIA se ta trenutek (do konca 1989. leta) nahaja že v pripravljalni fazi pilotskih raziskav, definitivni program bo predvidoma štartal 1990. leta.

Prizadevanja po skupni kulturni politiki na področju novih medijev pa izraža tudi program Evropskega leta filma in televizije, ki je poleg 24 držav članic Sveta za evropsko kulturno sodelovanje (CECC) kot 25. članico vključil tudi SFRJ (na podlagi pristopa naše države k evropski kulturni konvenciji oktobra 1987. leta). Kot spektakelnski dogodek iz življenja te ustanove naj omenimo podelitev evropske filmske nagrade v Berlinu, torej evropsko varianto ameriškega oskarja. Med cilji Evropske komisije na kulturnem področju je tudi ustanovitev evropske akademije za film in avdiovizualne umetnosti ter seveda obsežne dejavnosti tehniškega usklajevanja in standardizacije na avdiovizualnem področju.

3. Posebnosti telematične interaktivne kulture

Pogled na programe in naloge ES na področju (avdiovizualne in telematične) kulture nam pokaže, da nekdanje projekte ideološke homogenizacije (v okviru totalitarnih držav) nadomešča tehnološka standardizacija in ekonomizacija. Agitprop ideologija svetovnonazorskih projekcij se umika tehnološkemu totalitarizmu. Načrtovanje kulturnega razvoja se zato vključuje v okvir temeljne kulturnopolitične paradigme ES, za katero je značilno:

- oblikovanje avdiovizualnega skupnega in standardiziranega področja;
- pospeševanje tehnološke baze za sprejem in vstop v telematične sisteme (od videorekorderjev do računalniških in satelitskih povezav);
- vzpostavitev integralnega kulturnega informacijskega sistema (evropski kulturni dnevnik, središče za kulturno statistiko itn.);
- uveljavitev ekonomske razsežnosti kulturnega sektorja (v smislu perspektivnega trga, področja zaposlovanja, ki ne zahteva veliko vlaganj v nova delovna mesta, in kulturnega turizma).

V okviru tehnološke, prvenstveno novomedijske umetnosti in telematične kulture je torej mogoče takšno načrtovanje, ki lahko operira s povsem zanesljivimi kazalci: nanašajo se na potrebno »strojno opremo« za kulturno industrijo in na njeno ekonomsko obeležje. Tu torej ne gre za koncepte genija, umetniške vrednosti, metode in programiranje enovitega stila, za področja, na katerih so se v preteklosti blamirali vsi poskusi ideološke standardizacije in niveliranja.

Medijska kultura, oblikovana z novimi tehnologijami in delno že dostopna 320 milijonskemu avditoriju ES, se sicer členi na danes že tradicionalne zvrsti televizijskih, filmskih in radijskih umetniških produkcij, na audio in video kasetno produkcijo in reprodukcijo kulturnih dogodkov in na tradicionalni analogni video (na področju založništva ustreza tem trendom množična kultura žepnoknjižnih uspešnic); ob njih pa se vzpostavljajo multimedialni performanci, rock koncerti, mixed means instalacije, video opere in tudi dela računalniške glasbe, animacije, grafike in holografije. Seveda pa obstajajo ta ekstremna dela sedanje elektronske scene zaenkrat le v relativno skromnem obsegu in koeksistirajo ob izjemno tržno uspešnih delih tradicionalne kulture, ki dosegajo izjemen razmah kot blago z visoko menjalno vrednostjo in kot serija dogodkov in objektov, za katere je izredno

zanimanje v okviru pojava t. i. kulturne družbe⁶, ki postaja ena izmed oblik današnje-jutrišnje družbe prostega časa, za katero je značilna tudi izjemna medijska modeliranost. V 80. letih doživljata velik razmah tudi razstava in muzej (slednji s svojo vseobsegajočo muzealizacijo, ki skuša rekonstruirati cela obdobja), še posebno pri t. i. velikih panoramskih razstavah, prav tako opera, ki se dogaja kot čisti spektakelski Gesamtkunstwerk, nič manj tudi knjiga, pisana za trg trendov in uspešnic.

Medijska umetnost, vezana na design, fotografijo, film, televizijo in analogni video je tudi postala pomembna vsebina vsakdanjosti, ki pa jo na umetniški sceni skušajo bogatiti tudi dela že omenjenih performancev in računalniškega videa, pa tudi dela glasbenega video klipa, filmov s sintetičnimi igralci in laserskih vizualij, čeprav so oblikovanja v tej smeri (recimo pri umetni inteligenci kot umetnosti) še vedno v mnogočem eksperimentalna in pilotska. Vsekakor pa lahko ugotovljamo, da se na podlagi avdiovizualnih tehnologij in informatike, katere enostavne komponente (osebni računalnik, videorekorder) imajo že številna gospodinjstva v razvitih državah, uveljavlja svojevrstna elektronska umetnost, ki ima vrsto posledic na področju estetike, zaznave in komuniciranja.

Elektronski mediji omogočajo simultano in vseprisotnost; sedanost je dopolnjena s slikami preteklosti (že pri večernih tv informativnih oddajah vidijo gledalci slike preteklega dne in tistega dne iz vsega sveta), realno je vedno bolj perforirano z imaginarnim. Elektronski medij vzpostavlja tudi novo kodiranje predmetov, ki lahko (na primer v glasbenem video klipu) prevzamejo poljubne vloge; sinestetični učinki so zato posledica večmedijskega elektronskega raztapljanja ostrih robov predmetov, danih v prostoru evklidske geometrije in newtonske fizike. S tem medijem je opravljen prehod iz materialnega v nematerialno, iz ostrorobnega udejanjenja (težke produkcije) k simulaciji, iz težke industrije k industriji informacij.

Elektronsko medijsko področje tudi že dolgo ni več v vlogi zgolj pasivnega prenašalca nečesa, kar se dogaja po avtonomni, medij ne vključujoči logiki. Mediji namreč že sami ustvarjajo dogodke ali jih vsaj sproizvajajo; videti je, kot da jih brez medijske referenčnosti sploh ni, oziroma da je edini referenčni okvir, v katerega se umeščajo, prav (množični) medij sam. Kot primer za to lahko omenimo velika športna tekmovanja, olimpiade, rockovske dobrodelne koncerte in, zakaj ne, tudi dejanja svetovnega terorizma (še posebno ugrabitve letal), ki so v mnogočem že hiperrealni dogodki brez vsebine in ciljev, tako rekoč samo še nizi znakov, ki rabijo edinole še svoji znakovni rekurenci.⁷ Ali ne bi morebiti zadal težak udarec ugrabitvam letal prav popolni medijski bojkot teh dejanj, ko bi se torej vsi svetovni mediji dogovorili za ukinitvev kakršnegakoli obveščanja o teh dogodkih in bi letališke oblasti ukazale »parkiranje« ugrabljenega letala na kakem zapuščenem koncu letališča in ga morebiti celo prekrile z velikim šotorskim platnom?

Novi mediji povzročajo tudi velike spremembe na ravni zaznave in dostopa k njegovim slikam in zvokom. Pristop postaja bolj osebne (bogati tudi taktilno percepcijo), je pravzaprav vstop kot decentralizirani input. Telematične mreže (telematika sicer izhaja iz konvergence med računalniki in telekomunikacijskimi sistemi) omogočajo veliko bolj aktivne, ne le pasivno reprezentativen delež na svetu, torej interaktivnost. Telematična kultura je v svojem jedru interaktivna;

⁶ Tej temi je namenjen poseben, 67/68. zvezek berlinske revije *Ästhetik und Kommunikation* z naslovom *Kulturgesellschaft/inszenierte Ereignisse*, ki je izšel 1988. leta.

⁷ Ta dejstva ugotavlja tudi francoski teoretik Jean Baudrillard (v knjigi *Agonie des Realen*, Berlin, 1978, s. 38).

računa na sprejemnika, ki je hkrati tudi producent, zna sooblikovati programe ter simulira in oddaja svoj lastni program. Interaktivnost je sicer ena temeljnih razsežnosti umetnosti 80. let. Luminokinetične instalacije, še posebno najnovejše, temelječe na rabi videa (na primer dela Buckyja Schwartza, skupine V2 in Geoffreya Shawa) širijo in bogatijo prostor zaznave umetniških del, s tem ko vključujejo v sproizvodnjo umetniških del tudi gledalca samega. Njihove umetnine funkcionirajo le, če je ob njih prisotna publika in če ti obiskovalci kaj počno.⁸ Vstopiti namreč morajo v prostor umetnine in v njem tudi kaj početi (bodisi da sami vključujejo programe, obračajo stikala ali pa se gibljejo pred fotoceličnimi senzorji). Brez njih so takšna dela tako rekoč nema, le nekakšne zveržene škatle so, v katerih koncept oživitve pa je programiran kibernetično »odgovarjajoči« opazovalec.

Umetniška dela telematične kulture in umetnine luminokinetične tehnološke umetnosti 60. let pri tem implicirajo tudi temeljne spremembe na ravni estetike, ki jih lahko označimo na ravni percepcije s prehodom:

od kontemplacije k interaktivnosti,

od umetniške globine k večplastni, bogato strukturirani površini;

na ravni estetskih vrednosti;

od resničnega in lepega k zanimivemu, spektakelskemu in fascinantnemu;

na ravni oblikovanja;

od udejanjenja k »razdejanjenju«, simulaciji in programiranju;

in na ontološki ravni umetniškega dela:

od čutne materialnosti k nematerialnosti,

od gotovosti k nestanovitnosti,

od zaključenosti k procesu.

Vprašanje, ki se tukaj nujno pojavlja je, ali vsebujejo takšna dela (mimogrede, zahtevajo tudi preoblikovanje tradicionalnega koncepta muzeja v pravo večmedijsko središče, v laboratorij z bogato strojno in programsko opremo) tudi posebno kakovost v smislu umetniške ustvarjalnosti, ali pa gre zgolj za bolj ali manj inovativno estetizacijo novih tehnologij? Odgovor na to vprašanje nikakor ni enostaven. Najprej moramo poudariti tisto spremembo, ki zadeva že samega ustvarjalca takšne umetnosti; nikakor ni več *samo umetnik*, temveč je umetnik in tehnik, inženir, programer. Njegovo znanje na področju sodobnih tehnologij je tukaj neizogibno; umetnika – genija namreč tukaj učinkovito prekaša domisel, ustvarjalen tehnolog. Pri tej umetnosti oziroma kar telematični kulturi se tudi presega referenčno soodvisnost slike in modela, zemljevida in ozemlja, umetniške in uporabne vrednosti, tako da t. i. umetniška vrednost ne korešpondira več z nekakšno metafizično globino. Temeljni odnos se torej postavlja drugače. Predvsem pa tukaj nepreklicno izginja umetnik-genij v smislu nekakšnega nacionalnega mesijanstva in patosa.

Pri presojanju takšnih del moramo preprosto uporabiti nove kriterije: samo estetizacija novih tehnologij je premalo, potrebno je njihovo »poetiziranje« in programiranje zapletene interaktivnosti in dialoščnosti. Čeprav je pri tovrstnih umetninah (mislimo predvsem na večinoma še eksperimentalne vrhunce te umetnosti, ki je zaenkrat zanimiva tako rekoč samo za eksperte in še ni nikakršna razširjena umetniška usmeritev zahodnoevropskih in ameriških ustvarjalcev) tudi

⁸ Eno prvih pomembnejših del interaktivne umetnosti je bilo že 1977. leta (v okviru glasbenega bienala) prikazano v Zagrebu, in sicer Petra Vogla »Glasbeno-kibernetični environment«. Med s senzorji obdanimi zvočnimi stebri so plesali plesalci skupine Kasp. in odvisno od njihovih gibov so se proizvajali zvočni učinki. Nanje so potem na različne načine reagirali plesalci in s tem spet ustvarjali nove zvočne slike.

veliko kiča in šarlatanstva, pa se pri rabi novih tehnologij v kulturni produkciji vendarle ne zastavlja več vprašanje odtujitve v starem, recimo kar Marxovem smislu. Poststrukturalist Jean Baudrillard je to dejstvo novega odnosa med človekom in sedanjimi stroji telematične kulture opisal z besedami: »Z virtualnimi stroji in novimi tehnologijami nikakor nisem odtujen. Z menoj tvorijo integrirani stikalni krog (to je načelo interfača). Veliki računalnik in mikro računalnik, tv, video in celo fotoaparati so, kot kontaktne leče, prosojne proteze, ki so tako integrirane v telo, da mu že skoraj genetsko pripadajo, kot na primer srčni spodbujevalnik.«⁹

4. Nove oblike družbenosti

Telematična interaktivna kultura ne proizvaja le sprememb na ravni estetike in konstitucije umetniškega, ni le vzvod za skrajno kulturacijo sveta kot globalne elektronske »vasi«, temveč omogoča svojevrstno generiranje novih oblik družbenosti in celo političnega; videti je, kot da njene podlage omogočajo razvitje novega pojma transnacionalne družbenosti, podobno kot je v razsvetljenstvu evropska kultura in znanost že sodelovala pri razvitju konceptov sodobne meščanske države. Mislimo na možnost transnacionalne države kot globalne vasi in na vrsto interesnih sodelovanj ljudi, ki sicer živijo na geografsko oddaljenih koncih planeta (ali vsaj kontinenta), vendar so s pomočjo telekomunikacijskih mrež v nenehnih stikih. S temi mrežami je namreč omogočen prehod iz centraliziranega outputa množičnih medijev k decentraliziranemu, demokratičnemu inputu in od abstraktne komunikacije h konverzaciji. Sedanje tehnološke podlage (na primer telefaks) omogočajo takojšnje tekstualno, zvočno in slikovno odgovarjanje »sprejemnika«, njegovo identifikacijo in vstop v igro. Tu torej ne gre več za tradicionalni radio in tv, ki s svojimi programi do onemoglosti bombardirata pasivnega poslušalca in gledalca, temveč za dialoške interesne skupnosti med sprejemniki in oddajniki.

Takšne asociacije je Gene Youngblood, ameriški teoretik računalniške kulture, poimenoval »resničnostne skupnosti« in jih opisal kot »družbene skupine politično pomenljive velikosti, ki nastajajo preko telekomunikacijskih mrež in zato niso določene po zemljepisnem položaju, temveč po zavesti, ideologiji in želji. Člani teh elektronskih skupnosti imajo orodja za simulacijo in konverzacijo, lahko prav tako ustvarjajo modele možnih dejanskosti (umetnost) kot nadzorujejo kulturni kontekst, v katerem se ti modeli razkrivajo in zaznavajo (politika) – revolucija komunikacij je sinonim za kulturno revolucijo.«¹⁰ Mišljene so posebne elektronske komune kot formacije, ki spominjajo na neoavantgardistične in hipijevske komune 60. let v smislu, da se posamezniki, še posebno pripadniki kulturne inteligence združujejo na podlagi posebnih (kulturnih, religioznih, seksualnih) interesov in pri tem razvijajo svoje posebno mikro družbeno okolje, politiko, gospodarsko dejavnost, religiozne in estetske poglede, modo itn. Toda med neoavantgardističnimi komunami in konceptom »resničnostnih skupnosti« je velika razlika. Slednje lahko združujejo posameznike, ki živijo na različnih koncih planeta, vendar razvijajo skupno kodiranje za različne sektorje materialne in duhovne produkcije in reprodukcije prav preko telematičnih mrež in orodij ter strojev za digitalizirani zvočni, slikovni in tekstualni input.

⁹ Katalog *Ars electronice*, Linz, 1988, s. 88.

¹⁰ G. Youngblood, *Metadesign: towards a postmodernism of reconstruction*, katalog *Ars electronice*, Linz, 1986, s. 253.

Takšne oblike nove, recimo kar telematične družbenosti (omogočajo tudi nastajanje globalnih umetniških del – ko, na primer, plesalci s pomočjo posnetkov satelitske televizije – plešejo na isto glasbo skupno s partnerji, ki se nahajajo na različnih koncih sveta) so predpostavka svojevrstnega političnega, ki je že transnacionalno in s tem, spričo »naselitve hitrosti« (pojem Paula Virilia), tudi v mnogem že na poti v transpolitično. Nadnacionalne oblike družbenih skupin lahko sicer (različno od nacionalnih držav) razvijajo avtonomne (mikro)politike s samosvojim kodiranjem, lahko pa tudi že začno opuščati politično dogovarjanje, dialog. Na tem mestu lahko ugotavljamo celo možnost za svojevrstno, iz kulturnega sektorja izhajajoče subverzivno delovanje in združevanje, ki lahko morebiti celo ogrozi združevalne procese v Evropski skupnosti; mislimo na njihovo ožjekulturno, komunikacijsko in prostočasno razsežnost. Skoraj odveč je tukaj poudariti, da projekt naddržavno vzpostavljene telematične kulture implicira izrazito nadnacionalne kulturne vsebine. Gre za model, kateremu je tuje sleherno nacionalno buditeljstvo in preko katerega je verjetno zelo težko uveljaviti tudi kakšno vsebinsko, ideološko zavest o skupni evropski razsežnosti.

Vsekakor pa nas ta premislek o novih oblikah nadnacionalne družbenosti, ki jih lahko generira telematična kultura, usmerja k zavesti o smiselnosti teorije, ki analizira in misli odnose med državo (tudi »paradržavo« in naddržavnimi organizacijami) in kulturo v postindustrijski družbi. Mislimo na *teorijo kulturne politike* oziroma *kulturno politologijo* kot disciplino, ki analizira usodo političnega na področju kulture. Med trendi postindustrijske družbe postaja vedno pomembnejši tudi kulturni, ki se kaže v tendencah t. i. kulturne družbe (množična inscenacija, muzealizacija in estetizacija vseh segmentov družbenega) oziroma skrajni kultura-ciji vsakdanjosti; pri tem seveda ni mišljena naraščajoča kulturnost sveta v moralnem smislu umetnostne pedagogike, temveč dejstvo, da je vse na nek način postalo kulturno, kot je ta pojav označil Frederic Jameson. Analiza kulturne družbe je zato eden relevantnih predmetov današnjih družbenih znanosti.

Kultura se pri tem kaže teoriji kot široko področje državnega investiranja, usmerjanja in nadzoroovanja (tudi sodobna država se, podobno kot nekdanj despot, izkaže kot lastnik pogleda:¹¹ še vedno tabuizira veliko segmentov svojega pogona – od znanstvenih do vojaških podjetij – in na drugi strani sili pogled na mesta, ki jih je treba gledati, na primer v spektakelsko uprizorjene dogodke v kulturnih hramih), prav tako pa tudi kot priložnost za avtonomno produkcijo političnega, mikropolitičnega in celo transpolitičnega. Tudi tehnološka, še posebno telematična kultura čiste oblike lahko vzpostavlja modele novih političnih členitev, ki so subverzivne do mehanizmov nacionalne države. Prihodnost pa bo pokazala, v kolikšni meri lahko nova družbenost, ki jo generira telematična, izrazito globalna, nadnacionalna kultura ogrozi nekatere nacionalne in ideološke koncepte, morebiti celo tistega, temelječega na povezovalni ideji Evrope 1992. Skoraj odveč je poudariti, da ima v okviru takšne telematične, elektronske družbenosti jezikovno prednost angleščina (že zaradi standardnih, izgotovljenih programov), prav tako pa je auditivno in slikovno v komunikaciji, pravzaprav dialoški povsem enakovredno tekstualnemu oziroma ima pred njim celo prednost.

Razumljivo je, da je politično telematične družbenosti in kulturnosti bistveno različno od političnega, ki nastopa v vlogi konstituiranja nacionalne demokratične, v svojem jedru parlamentarne države, kar je značilnost projekta enega dela slovenske kulturne in družboslovne inteligence. Pri tem mislimo na tradicijo, katere prvi

¹¹ Mislimo na analizo Alaina Grosricharda v delu *Struktura seraja*, Ljubljana, 1985, str. 66–70.

mejniki je 9. in 10. januarja 1985. leta v ljubljanskem Cankarjevem domu sklicana javna tribuna Društva slovenskih pisateljev z naslovom Slovenski narod in slovenska kultura, drugi pa 11. januarja 1989. leta ustanavljanje Slovenske demokratične zveze v istem domu. Gre za usmeritev (del njene resničnosti sta tudi 57. številka Nove revije in t.i. slovenska pisateljska Ustava), ki sicer ima bistvena obeležja novega družbenega gibanja in ne vodi h konstituiranju tradicionalno koncipirane stranke, vendar pa je še v mnogočem povezana z bojem za uresničitev tradicionalnega koncepta nacije – države. Protagonisti tega gibanja si namreč prizadevajo za uresničitev tistih pravic demokratične, jezikovno, kulturno, gospodarsko in vojaško avtonomne države, ki so sicer že desetletja resničnost številnih zahodnoevropskih držav parlamentarne demokracije. Projekt političnega, nastalega na podlagi globalnega telematičnega dialoga, je pravzaprav tuj takšnemu projektu, ki mora v jedru izhajati prav iz skorajda fetišizirane posameznikove svobode, nacionalnega jezika in duhovne kulture.

Seveda je naše omenjanje dejstev telematične kulture in političnega, ki lahko izhaja iz teh povezav, v mnogočem hipotetično; vezano je le na realno možnost takega projekta, katerega – na primer – mejni in subverzivni moment je tudi produkcija računalniških virusov in generiranje slikovnega, ki je različno od arhetipov in trendov medijskih programov oziroma slik aparatov moči. Decentralizacija in dekolonizacija medijev kot nosilec zvokov in slik, ki se prvenstveno nanašajo na blaga (namesto na predmete), je zato priložnost sedanjih umetnikov, ki uspešnost svojih del povezujejo tudi s tehnološkim napredkom svojih produkcijskih sredstev. Seveda pa je to samo priložnost in nič več, kajti logika kulturnega in telekomunikacijskega trga in industrije s svojimi mehanizmi nadzora lahko nevtralizira in porablja tudi takšne ekscese, incidente. Avtopoetično generirana kulturna industrija ima v svoj koncept programiranih kar se da veliko rizičnih elementov; že spričo narave del, ki jih »obrača«, naravnost fetišizira novo in njegove subverzivne potenciale in jih hkrati nevtralizira prav z umestitvami pod avtonomistično »kulturno znamko«.

PETER JANČIČ

O političnem pluralizmu pri nas

Beseda pluralizem se je v Sloveniji (najbrž pa tudi v Jugoslaviji) v politično-politološki terminologiji začela resneje uveljavljati v sedemdesetih letih. Najbrž zaradi ideološke spornosti so se besede pluralizem v tistem času – pa skoraj vse do danes – spredaj ali zadaj držala razna besedno-ideološka določila. Govorilo se je, recimo, o samoupravnem pluralizmu ali o pluralizmu samoupravnih interesov, najbrž zato, da bi ga razlikovali od termina »kapitalistični« pluralizem, ki je bil, in zdi se, da je celo še danes – ideološko sporen. Vprašanje pa seveda je, ali na »kapitalistično« obremenjenost termina lahko pristanemo.

V leksikonu Cankarjeve založbe je zapisana takšna opredelitev političnega pluralizma: »V politični znanosti med drugim poimenovanje večstrankarskega sistema, pa tudi oznaka za politične ureditve, v katerih se politične odločitve oblikujejo pod vplivom večjega števila političnih subjektov.« Ta splošni leksikon omenja ob besedici pluralizem tudi: »V političnem sistemu SFRJ na družbeni delitvi dela zasnovani interesni pluralizem kot ena bistvenih značilnosti političnega življenja.«

Za rabo v tem tekstu bom pod terminom pluralizem razumel sistem, v okviru katerega je možnih (oziroma že navzočih) več idej, programov, politik, ustrezen družbeni kriterij, ki omogoča demokratično soočanje med njimi in je obenem zagotovilo tako za nadzor nad izvajanjem določenega programa ali politike, pa tudi zagotovilo za obstoj pluralnega sistema sploh. V tovrsten kriterij običajno sodi na zgodovinskem spominu zasnovan sistem volitev, ki obenem zagotavlja vsaj nekoliko legitimnost in proceduralno demokratičnost izvolitve in funkcioniranja oblasti.

Razprava o političnem pluralizmu postaja danes ponovno aktualna iz več razlogov. Eden izmed njih je nedvomno notranja kriza v Jugoslaviji, ki je temeljito zamajala avtoriteto Zveze komunistov, za katero – kot bom pokazal – velja, da je ena osrednjih institucij (po vplivu) v okviru našega sistema. Drug vzrok je zunanji. V zadnjem času je v vzhodnem taboru prišlo do velikih sprememb: še posebej bi rad poudaril tiste na Madžarskem in Poljskem, ne moremo pa tudi povsem mimo drugačne vloge Sovjetske zveze v času, ko jo vodi Gorbačov. Spremembe na Madžarskem in Poljskem so nam odvzele primat pri uvajanju novosti v socialističnem bloku, s katerim smo se nekaj časa ponašali. Tretji vzrok za razmišljanje o pluralnem sistemu je pa tudi v splošni degradaciji ideje o socializmu, ki se nič več ne kaže kot alternativno superioren sistem nasproti kapitalističnemu – kar naravnost zahteva premislek nekaterih podmen v socialističnem (ali komunističnem) gibanju, kot je, recimo, tista o avantgardnosti partije. Določena teoretična izhodišča gradbincev in arhitektov socializma pa je spodbil ali spodbija tudi razvoj. Zdi se namreč, da je v času tako imenovane postindustrijske družbe, ko se je v temeljih spremenilo razmerje med produktivnostjo produkcijskih tvorcev (v plus znanju in v minus delu) le težko še govoriti o temeljnem konfliktu, kot ga je zastavil Marx.

Za označitev jugoslovanskega sistema, ki ga prej citirani Leksikon Cankarjeve založbe označi kot na družbeni delitvi dela zasnovan interesni pluralizem (zdi se, kot da je v tem nekako implicirana razredna usmeritev tega sistema), bi bilo po eni strani potrebno analizirati skupščinski sistem, po drugi strani pa tudi naše družbenopolitične organizacije in druge subjekte. Med njimi zaradi normativno in tudi realno prav posebne vloge še posebej položaj in vlogo Zveze komunistov.

Zaradi omejene dolžine tega prispevka bomo delegatski sistem označili samo v nekaj črtah. Občanu, recimo piscu teh vrstic, omogoča, da ga predstavlja delegat delegata delegata delegata njegovega delegata. Na ta način, torej z verigo delegatov, je občanu tudi onemogočeno, da bi res vplival na izbiro delegatov na višjih ravneh. Temu bomo drugače rekli na družbeni delitvi dela zasnovani interesni »pluralizem«.

Ne posebno manj spodbudno je stanje tudi glede družbenopolitičnih organizacij. Trenutno jih je v Jugoslaviji pet. Zveza komunistov, zveza mladine, zveza borcev, zveza sindikatov in zveza delovnih ljudi. Ni potrebna poglobljena analiza, da bi ostali pozorni na razlike med njimi. So namreč zelo očitne. Zveza komunistov ima svoj program in kriterije, na podlagi katerih lahko vpliva na izbiro svojih članov. Druge družbenopolitične organizacije kriterijev za izbiro članov nimajo – oziroma imajo statistične kriterije. Recimo starost, zaposlenost, udeležbo v drugi svetovni vojni... Glede programov so drugi DPO-ji ravno tako pomanjkljivi. Zveza mladine se morda ponekod še trudi, da bi ga vsaj formalno spisala, borci pa včasih kar povejo, da je program Zveze komunistov tudi njihov program. Na podlagi pravkar opisanih razlik lahko sklenemo, da je za jugoslovanski politični prostor predvidena ena stranka (= partija) in štirje statistični konglomerati. Zanimivo pa je, da je ob vsem tem partiji in konglomeratom v okviru skupščinskega sistema v takoimenovanih družbenopolitičnih zborih zagotovljena fiksna in številčno vnaprej določena vloga. Popolnoma, ne glede na to, koliko volilnih lističev bi dobila partija ali kateri izmed konglomeratov, če bi morebiti izvedli volitve.

Razen tega, da Zvezo komunistov od konglomeratov ločita program in možnost vpliva na izbiro lastnih članov, določa položaj partije kot izreden še ustava (ki jo določa za avantgardo in čuvarja revolucije sploh), pa statut SZDL, ki daje partiji prvo besedo ob morebitnih nesoglasjih. Da je zelo velika tudi njena realna politična moč, najbrž ni potrebno niti poudarjati, a samo za ilustracijo: razni funkcionarji se ob dogodkih na Kosovu kar naprej sklicujejo na kongrese in seje Zveze komunistov, da bi pa kdo omenil ob tem še sklepe zvezne skupščine, je pa že skrajna redkost. Kar seveda tudi kar precej pove o avtoriteti državnih organov glede na partijske.

Zdi se, da so v jugoslovanskem sistemu vse funkcije, ki sicer sodijo v prioriteto političnih strank na Zahodu, skoncentrirane zgolj v Zvezi komunistov. Zveza komunistov je tista, ki ustvarja ideje, programe in politike (že po ustavi naj bi skrbela za prihodnost revolucije), Zveza komunistov je baza kadrov politične elite (znano je, da je zastopanost nekomunistov v organih najvišje oblasti porazno nizka), člani partije so torej tudi izvajalci določenih politik in končno je partija tudi tista, ki (ker pač ni opozicije) nadzira izvajanje zastavljenih strateških in taktičnih ciljev. V zadnjem času pa se Zveza komunistov kaže celo kot organizacija, ki ob množičnih protestih občanov prevzema določene funkcije pravosodnih organov. Nedavno je (samo za ILUSTRACIJO) bilo v Beogradu pred skupščino rečeno: »Uskoro će biti objavljena sva imena organizatora demonstracija i želim da vam kažem da će oni koji su se poslužili ljudima i manipulisali, radi ostvarivanja političkih ciljeva protiv Jugoslavije – biti kažnjeni i biti uhapšeni. U ime rukovodstva SR Srbije ja vam to garantujem.« Zapisane besede je izrekel eden partijskih liderjev.

Mimogrede, njegova napoved je bila zelo točna, saj je bilo že čez nekaj dni priprtih nekaj nekdanjih kosovskih voditeljev. Poudaril bi rad, da sicer v svetu ni ravno običajno, da bi stranke prevzemale funkcije pravosodnih organov.

Povedano nam kaže, da Zveza komunistov ni stranka na oblasti. Daleč od tega. Je stranka oblasti. Da bi lahko govorili o stranki na oblasti, bi bila namreč potrebna tudi stranka v opoziciji, ki bi s svojo specifično vlogo prispevala k funkcioniranju sistema in seveda pretendirala na oblast na naslednjih volitvah. Takšne stranke pa v Jugoslaviji seveda ni. Kot ni tudi volitev ali parlamenta. Obstaja le skupščina delegatov delegatov delegatov delegatov naših delegatov.

Iz povedanega je lepo razvidno – čeprav je bil način prikaza nekoliko grob in nedodelan – da je naš sistem v samem jedru naravnost klasičen zgled enostrankarskega, monističnega političnega sistema. (Do monističnega sistema pridemo tudi, če zanikamo, da je partija stranka, saj ne moremo zanikati pglavitne vloge subjekta, kakršen je Zveza komunistov, ki je zaradi apriorne določenosti ovira za demokratično, enakopravno soočanje med subjekti.)

Na eni strani imamo v političnem sistemu stranko z zagotovljeno avantgardnostjo, torej monopolnim položajem, zraven nje nekaj statističnih konglomeratov, ki so izpostava partije ali pa se na svojo bazo med ljudmi zaradi njihove raznolikosti sploh ne morejo sklicevati – vsakršna druga družbenopolitična organizacija (recimo socialdemokratska, liberalna, konservativna, radikalna ali kakšna druga stranka) pa je kar naravnost in zelo konkretno prepovedana.

K enostrankarskemu, monističnemu političnemu sistemu sodijo vsem nam že dobro znane pomanjkljivosti. Na podlagi primerjave si jih lahko predstavljamo s posledicami, ki jih ima monopol določene gospodarske organizacije nad celotnim trgom na ekonomskem področju. V prvi vrsti je posledica velika rigidnost, neprilagodljivost sistema, saj obstaja le ena partija le ene resnice. Ljudje smo pa že takšna bitja, da slišimo predvsem tisto, kar bi radi slišali. To rigidnost je empirično enostavno locirati. Kaže se, recimo, v tem, da že več desetletij trmasto vztrajamo pri določenih pridobitvah »revolucije«, ki že več desetletij veljajo za zgrešene. Ena tovrstnih pridobitev je zavračanje upoštevanja vloge tržnih mehanizmov, ali pa vztrajanje pri zemljiškem maksimumu v kmetijstvu tudi po šestdesetih letih, pa sklicevanje na delavski razred (najprej v družbi, katere večino so tvorili kmetje, potem v družbi, kjer proletarska ideologija zaradi postindustrijskih tendenc spet zgublja tla pod nogami) . . .

Zdi se, da je sistem zelo rigiden tudi v nekakšnem neuspešnem eksperimentiranju, ki ga nekateri imenujejo revolucija, ki traja, kaže se pa v cikličnih reformnih prizadevanjih, ki so se do danes še vsa končala s kolapsom in povečanim zunanjim dolgom.

Razen rigidnosti so enopartijski sistemi običajno tudi izrazito represivni do drugače (ne enopartijsko, pa tudi enopartijsko) mislečih. Tovrstna tendenca se je kazala ves čas povojne novejše zgodovine – recimo, v paranoidnem preganjanju nekakšnega notranjega sovražnika, kontrarevolucije, birokratov, tehnokratov, ultralevičarjev, maspokovcev, kavčičevcev in kar je še takšnih stvari. Na več načinov se tovrstne tendence kažejo tudi danes. Recimo tako, da v južnejših delih države govorniki občasno pozivajo represivne organe v Sloveniji, naj vendar že začnejo ukrepati proti raznim zvezam, ki se v zadnjem času ustanavljajo v Sloveniji. Slišati je bilo celo stališče, da je prišlo v Sloveniji do uvajanja večpartijskega sistema. To zadnje stališče dokazuje seveda samo, da govorcu manjka temeljnega znanja o določenih stvareh, in da bi bilo bolje, če bi molčal. Gre namreč za to, da je strankarski sistem zapleten mehanizem, ki ne deluje brez določenih institucij

– kot so volitve ali parlament, pa stranke z določeno tradicijo, s primernimi voditelji in še in še.

Ob povedanem se nam razprava o političnem pluralizmu kaže kot razprava o preboju ozkih meja današnje politike (ko govorim o politiki, govorim o politiki v ožjem pomenu te besede, ne pa tudi v širšem, saj bi to razpravo še dodatno zapletlo). Ob tem naj velja, da sistem političnega pluralizma nikakor ni ideal, ki bi zagotavljal absolutno najboljše politične rešitve v našem političnem prostoru ali – bogne daj – izhod iz naše krize v nekaj naslednjih letih. Njegove pozitivne strani so, da omogoča kompetitivnost idej, programov in politik v okviru civiliziranega mehanizma za njihovo demokratično soočanje (torej ne s čistkami ljudi) in obenem omogoča tudi nadzor nad izvajanjem dogovorjene ali načrtovane politike in politike sploh – je torej vsaj minimalno zagotovilo za razumnost, humanost in profesionalnost v politiki. Obenem ima tovrstni sistem tudi z vidika legitimnosti precej bolj zavarovan hrbet, saj oblast temelji na ljudskih volitvah, ne pa na apriorni avantgardnosti določenega političnega subjekta in določenih »kadrov«. Ne smemo pa pozabiti, da bi bil večpartijski sistem z dveh vidikov le težka alternativa sedanjemu sistemu. Po eni strani bi neurejeno nacionalo vprašanje, ki je med vsem drugim tudi posledica kaotičnega ekonomsko-političnega reda v zadnjih letih (in to se zdi zelo nujno), večpartijski pluralni sistem zamejilo v meje republiških konsenzov. Po drugi strani bo ob Zvezi komunistov zelo težko najti temelje za ustanovitev drugih strank, ki bi ji sploh lahko konkurirale. Tudi za to, kot za samo delovanje pluralnega političnega sistema, je namreč potreben ne samo zelo precizen političen aparat, temveč tudi določen zgodovinski spomin in predvsem čas!

RUDOLF HILF*

Uporaba zahodnega principa »nacionalne države in večinske demokracije« v strukturalno nehomogenih državah

I. GLOBALNA STRUKTURNA KRIZA

Odgovore na vprašanja preostalega dela tega stoletja bodo po vsej verjetnosti določale tri velike, prek ožjega prostora segajoče krize:

1. *Kriza, ki izvira iz oboroževalne tehnike* in jo označuje podoba oboroževalne spirale, ki ogroža celotno človeštvo. Čeprav se nenazadnje zaradi sprememb v sovjetski politiki, ki vidi varnost v kooperaciji in ne v unilateralnosti, začenjajo prvič pojavljati pozitivne možnosti zlasti za srednjeevropski prostor, bi bilo samovarljivo, če bi verjeli, da je s tem že odstranjena usodnost morebitnih posledic. Ostaja zahodno-vzhodni boj za prevlado, ostajajo mnogovrstna regionalna krizna žarišča, ki utegnejo zanetiti požar, in poleg nadaljujočega se kopičenja orožja tudi raziskave v laboratorijih oboroževalne industrije, ki jih skoraj ni moč nadzorovati. Nerešeno vprašanje nas bo torej spremljalo tudi v bodoče.

2. *Kriza, ki na gospodarskem, socialnem in družbenem področju zadeva* na eni strani strukturo industrijskih dežel (meje rasti, strukturalno zmanjšanje delovnih mest, uničevanje okolja) in na drugi strani dežele v razvoju (naraščujoča revščina, demografski pritisk ob sočasno rastočem pričakovanju večje socialne varnosti). Konfrontacija sever-jug in zahteve po novem »svetovnem gospodarskem redu« so posledica naznanjujočega se potresa v sožitju celin, držav in velikih regij.

3. *Kriza, ki bo sama postavila pod vprašaj strukturo velikega števila držav in njenih družb* in ki – prvič – izvira iz dejstva, da je bila večini izvenevropskega človeštva vsiljena evropska oblika države prejšnjega stoletja (nacionalna država) in se – drugič – odraža v neizogibnosti vse bolj razvejane konfrontacije različnih življenjskih načinov (ras, ljudstev, ljudskih skupin, najrazličnejših etničnih skupin kot tudi versko in ideološko določenih skupnosti) v svetu, ki postaja vse manjši.

Kriza, ki smo jo navedli nazadnje, vzbuja vtis, da je od vseh treh najmanj nevarna. V resnici pa sega globlje v krizo samorazumevanja našega časa in je izraz vprašanja identitete, ki dobiva globalne razsežnosti. Njene zunanje forme so vidne v vse številnejših tokovih beguncev in v izgonih v našem stoletju. To, da gre za fenomen globalne krize, ne zaznamo le zato, ker je pogled na ta problem skoraj

* Dr. phil. Hilf Rudolf (roj. 1923), član-ustanovitelj Mednarodnega inštituta za pravo narodnosti in regionalizem, München.

vedno izoliran in s svojimi učinki sprva prizadene le določene skupine ljudi. Tako vidimo le tiste vidike, ki so v ospredju in ki so od primera do primera drugačni in spregledamo njihovo skupno korenino, kar bi nam edino pomagalo dojeti problem. V resnici se namreč ta, tretja kriza dotika temeljev sožitja različno fiksiiranih skupnosti povsod po svetu, in je zato izraz vprašanja strukture, ki zadeva vsa ljudstva, vse države in celine.

Tem trem kriznim sklopom nasproti se zdi ideološko-politična konfrontacija moči med Zahodom in Vzhodom, v kateri vsaj na severni polovici zemlje živimo kot hipnotizirani že desetletja, skoraj sekundarnega pomena in ostanek minulega časa, če seveda ne bi obstajala nevarnost, da bo prav ta sekundarna četrta kriza videla in uporabila prej navedene tri krize instrumentalno v globalnem boju za premoč. Neobvladljivost kriznih situacij, tudi s pomočjo velikih sil sedanjega časa, postane tako še bolj verjetna in bi nas pomaknila še bolj na rob katastrofe, če bi se nenadoma zapletlo več kriz in bi se pojavili regionalni sprožitelji.

II. NACIONALNA DRŽAVA IN NJEN INSTRUMENTARIJ ZA PREPREČEVANJE ALI OBVLADOVANJE KRIZ

Že dvesto let, odkar je zahodna Evropa segla po celem svetu in zlasti po propadu treh velikih nadsacionalnih monarhij v prvi svetovni vojni (Avstro-Ogrska, Osmanska [Islamska] država in carska Rusija) in nato še enkrat, močneje po drugi svetovni vojni (propad kolonializma), se je iz Zahoda izvirajoča politična življenjska forma nacionalne države razširila po celem svetu. Edina velika izjema je Sovjetska zveza, ki je po svojih formalnih ustavnih opredelitvah za nacionalno samoodločbo glede na idejo in dejstva ostala nadsacionalna država (Reich), ki pa jo – kot je znano – vse bolj vleče v vrtnec nacionalno-državnega revolucioniranja.

Evropskim generacijam prejšnjega stoletja in prve polovice tega stoletja se je zdelo povsem naravno in samoumevno, da bi bilo človeštvo idealno strukturirano, če bi imel vsak narod svojo državo in bi se v teh državah odločalo demokratično, se pravi z večinskim odločanjem. To je bila prvotna zamisel *Risorgiamenta*, ki se je globoko zakoreninila v zavesti ljudstev in to vse do danes. Govorim o »ideologiji« in to v slabšalnem smislu, zato, ker je ta nazor o strukturiranju človeštva z nacionalno državo in večinsko demokracijo v svojem zanosu spregledal, da je nemogoče kot na šahovnici razčleniti človeštvo na vseh celinah v narode. Tisočletja nam znane zgodovine so nam v zelo velikem številu primerov ustvarila to, da se najrazličnejše človeške skupnosti med seboj stikajo, prepletajo, pokrivajo itd. Druga napaka te ideologije je v iskanju večinske demokracije kot take. Splošno velja, da ustavno zagotovljena pravica posameznika (enakost pred zakonom, svoboda opredelitve, legitimiranje odločitve z glasom večine) zagotavlja pravičnost in samoodločbo državljanov in da lahko vselej možna zamenjava vlade z opozicijo, z ozirom na menjajočo se večino, popravi nastale napake. Zmota tega nazora je v tem, da ta sistem sicer deluje v homogenih ali kvazihomogenih državah, skoraj gotovo pa ne tam, kjer je prebivalstvo države sestavljeno iz jezikovnih, etničnih ali kakorkoli že drugače fiksiiranih skupin ljudi. Poudarek je na besedi »fiksiiran«, saj mislimo s tem na značilnosti skupine, ki jih je mogoče spreminjati le zelo dolgoročno ali pa sploh ne, vsekakor pa ne z dnevnimi političnimi odločitvami. Zgodovinska izkušnja skromno pripominja, da tudi v najbolj idealni demokraciji in nesporno uveljavljenih posameznikovih človeških pravicah v primeru spora med tako fiksiiranimi večinami in manjšinami vedno zmagajo interesi večine. V etnično homogeni državi

lahko današnja opozicija s prepričevanjem in vplivom na prebivalstvo že jutri postane vlada večine. V državi, ki v tem smislu ni homogena, pa manjšina nikdar ne bo imela priložnosti postati večina. To pa pomeni, da bo v glavnem ostala tudi neenakopravna in, da bo o njenih najglobljih lastnih interesih pogosto odločala povsem druga skupina ljudi. Od tod veliko število konfliktov, ki segajo od protesta, peticij, tožb in obtožb do terorizma in protiterorja, od destabilizacije države do njenega uničenja ali genocida manjšine.

Kaj se v tem kaže? Nacionalna država na svojem lastnem ozemlju zadene ob nepreklicno zgodovinsko dejstvo nehomogenega človeštva, in prvo, kar ji bo padlo na misel, bo to, da s posegom od zgoraj korigira motečo različnost. Sprva morda brez sile: Posamezne pripadnike drugih skupin prebivalstva (t. j. tiste, ki ne pripadajo večinskemu narodu, narodu države – Staatsvolk) se kooptira in korumpira, s tem, da se jih pripusti k državnemu aparatu, kar seveda nazven predstavlja enakost vseh v državi, kar pa seveda v resnici ne obstaja. Tak sistem imamo danes v večini afriških držav. Če to ne zaleže, nastopi asimilacijski pritisk od zgoraj, takorekoč zlepa ali zgrda je treba razgnati manjšino. Tu bi dodal, da asimiliranje pripadnikov določenih skupin v drugo skupino, zlasti v večinsko skupino ne pomeni eo ipso nekaj slabega. V zgodovini je to zmeraj obstajalo in še bo naprej, dokler bo to asimilacijo spremljala svobodna volja. Če pa za tem tiči upravni pritisk, pritisk večinskega prebivalstva, ali celo neposredna uporaba državne sile, postane ta asimilacija zločin nad naravno človekovo pravico živeti tako, kakor nas je zgodovina ustvarila in kakor želimo naprej živeti. Eklatanten primer za tak homogenizacijski pritisk je t. i. pogodba Hitler-Mussolini, ki je celo narodno skupino – južne Tirolice – postavila pred najbolj nenravno odločitev, češ naj se odločijo bodisi za svojo domovino ali pa za materin jezik. Če tudi asimilacijski pritisk ne zaleže, potem se konflikti zaostrijo in država bo očitala manjšini nelojalnost in bo v njej videla le še grožnjo (to, da se prav manjšina počuti od države ogrožena, tega večinsko ljudstvo ne bo uvidelo) in bo začela manjšino nasilno reducirati. Sredstva so mnogovrstna. Država bo segla po šikanah in postopoma slabšala življenje vse do nevdržnosti, upajoč, da se bodo najaktivnejši pripadniki manjšine, zlasti mlada generacija, izselili. Če tudi to ne bo zaleglo, bo začela z notranjimi migracijami, t. j. poskusila bo razbiti zaprt prostor manjšine z vsemi posledicami za njen nadaljnji obstoj, ki bodo ob tem nastale. Tako npr. ne bodo za razbito manjšino več potrebne šole v materinščini itd. Če tudi s tem ne bo uspela, bo država poskusila izriniti nadležno manjšino prek meje. Odsun so po letu 1945 Čehi rekli proceduri, ko so trem milijonom sudetskimi Nemcem (moški, ženske, starci in otroci), ki so živeli v svoji domovini več kot 800 let, sodili po kriteriju pripadnosti jeziku in narodu in jih v nekaj urah strpali v vagone in potisnili čez mejo. »Izselitev« (Abschub) – odsun – je pravni pojem iz starega avstrijskega prava, s katerim so označevali izselitev človeka, ki je postal javno breme in ga je bilo treba poslati v njegovo ožje domovinsko okrožje, ki naj bi odtlej skrbelo zanj. Beseda »izselitev« je bila etika, ki je prikrila pravo vsebino dejanja, podobno kot na Zahodu beseda »transfer« za isto dejanje. Praviloma lahko transferiramo le stvari, denar, blago, ne pa ljudi. Oba pojma zastirata resnično podobo dejanj, ki niso bila nič drugega kot pregon celih skupin ljudi. S pregoni pa prestopimo mejo k barbarstvu. Najmlajša verzija tega je to, kar se danes dogaja s Kurdi: uporaba strupenega plina. S tem prehaja pregon v genocid.

Dovolite, da na tem mestu dodam tole: Utegne se zgoditi, da bo nekdo izmed prisotnih v dvorani vprašal: In kaj ste napravili vi, Nemci?! Da, skoraj vse zločine

nacionalne države smo zagrešili tudi mi v ideološki blaznosti, ki je šla preko človeka, v opoju moči, v obratu proč od lastnih vrednot tisočletne zgodovine. Zavestno pravim »Mi, Nemci«, in ne »Naci« ali celo »Hitler«, kajti vseeno je, ali je kriv ta ali oni in so drugi povsem nedolžni, ta zločinska dejanja je zagrešil naš narod in so bila izvršena v našem imenu in zato od tedaj pripadajo naši zgodovini, prav tako kot naši bleščeči časi in ne moremo in ne smemo jih preklicati ali pozabiti. Sploh ne toliko zaradi tistih, ki morda včasih v svoji samozvani pravičnosti ali koristnostnem načinu mišljenja želijo ostati v vlogi spokornika, temveč zaradi nas samih. Šele s tem, ko vemo in se zavemo tega, kako globoko smo lahko padli, bomo lahko kaj takega v bodoče preprečili in zopet zavzeli svoje mesto v zgodovini.

In še nekaj bi tu rad dodal, čeprav se bom s tem izpostavil sumu, da sodi to k ritualu današnjega Nemca, čeprav sem tega sam osebno osvobojen. Skupina ljudi, ki je dolga stoletja – se prvi že pred nastankom nacionalne države – prenašala usodo manjšine v najhujši obliki, so *Židje*. Prav *Židje* so tisti, ki so poleg srednjeevropskih in vzhodnoevropskih slovanskih ljudstev zaradi nas najhujše trpeli. Zato je še posebej hudo videti, kako danes velik del izraelske javnosti odkrito govori o potrebi *pregona, izselitve Palestincev z zasedenih področij*. Dovolj pogosto sem bil v Izraelu, da sem spoznal argument, ki je namenjen Nemcem: »Vi, Nemci, nam ne boste dajali nasvetov«. Večina Nemcev ob tem ne reče nič, če že vnaprej zaradi omajane samozavesti ne podpirajo le ene strani in se pri tem zdijo sami sebi posebno moralni. *Resnica in pravica pa je za vsa ljudstva in države le ena*. Krivica in barbarstvo ostajata krivica in barbarstvo, vseeno, ali je to Nemec, Žid, sudetski Nemec, Čeh, Prus ali Poljak, Madžar ali Romun, Avstrijec ali Italijan, Srb ali Albanec, Grk ali Turek, Rus ali Američan, Arabec ali Izraelec, južni Afričan ali črnc ali kdorkoli drug na tem svetu. Krivico je treba imenovati z imenom, kjerkoli in komurkoli se zgodi.

Naj se po tem ekskurzu vrnem k naši temi: Pokazati sem hotel, da večina teh konfliktov ne izvira iz čiste zlobe ali samovolje posameznika, temveč iz *spora med ideologijo nacionalne države (enačenje države in naroda) in zgodovinsko resničnostjo heterogenosti človeških skupnosti*, kar ima svoj vzrok v *racionalnem stremljenju po homogenizaciji*, ki naj, če je potrebno, doseže identiteto države in naroda tudi s silo. Za tako mišljenje, ki je prisotno od francoske revolucije dalje, so zgodovinsko zrele skupine ljudi z lastno identiteto, jezikom, samozavestjo idr. moteči elementi racionalnega preoblikovanja družbe, zgodovinski relikti, pogosto celo »nevarnost«. Najnovejši primer za to imamo v *Romuniji*. Kot oteževalno okoliščino je treba tu dodati dejstvo, da tip moderne države, kot je Romunija, ki je povsod po svetu zamenjal nacionalno državno tvorbo, zahteva zase *popolno suverenost*, se pravi, da država sama določa, kaj je pravica in kaj ne. Država določa pravico. Četudi je navzoče spoznanje o napačnosti, nezadostnosti, celo nevarnosti takega strukturiranja ljudi, kar dokazujejo vse glasnejši pozivi k človeškim pravicam, ostaja suverenost države še vedno sakrosanktna in pušča za seboj vse tiste skupine ljudi, ki iz teh ali onih razlogov niso v stanju zahtevati države zase ali pa se združiti z državo svojih želja. *Prav narodne skupine in manjšine pa so pravzaprav tiste, ki skupaj z nezadovoljnim delom večinskih ljudstev tvorijo večino človeštva*, skratka znaten konfliktni potencial, ki se ga ne obravnava združeno, ker naj bi vsak primer obravnavali ločeno in bi naj ga, v kolikor nismo sami prizadeti, čimpreje pozabili. Na ta način ostaja prva razsežnost problema prikrita.

Preden bomo poskušali odgovoriti na vprašanje o možni alternativni homogenizacijskemu pritisku moderne nacionalne države, še besedo o tem, zakaj se v našem svetu tako kopičijo konflikti med večinskimi in manjšinskimi skupinami. Čeprav bomo našli v posameznih primerih povsem specifične vzroke, ki bodo te primere med seboj ločevali in nakazovali različne možnosti reševanja problemov, obstajata vendarle *dva velika nadprostorna vzroka*, ki ne dopuščata, da bi ti problemi zamrli, vse dotlej, dokler se jih ne reši, pa naj države in politiki to hočejo ali ne:

1. *Nepreklicno dejstvo, da se zaradi razvoja tehnike naša zemlja duhovno-prostorsko krči, zaradi česar neizogibno prihaja do stikov, menjav ali pa konfliktov med prostori, kulturami, rasami, narodi, verami, svetovnimi nazori, ljudstvi, ljudskimi skupinami ali regijami.* V takšnem svetovnem trendu se ne bo obdržala na oblasti nobena politika, ki očitno, predvsem glede na lastno prebivalstvo, uporablja dvojna merila. Ker bo zapiranje vase vse bolj nemogoče, bo neizbežno prišlo do tega, da bo tudi najmanjša skupina zahtevala svoje pravice in se bo zanje tudi borila. Teh pravic pa ne bo merila z nekakšnimi milostnimi ukrepi, temveč s standardom drugod po svetu. Poziv k prestrukturiranju bo vse glasnejši in utegne izzvati velike nevarnosti.

2. *Drugi veliki vzrok je s tem neposredno povezan: Obstaja v tem, da sedanja država – morda sta prehodno izvzeti obe velesili – vsaj v večini primerov sama ni kos današnjim težavam na skoraj vseh področjih, zlasti v gospodarstvu, varnosti in ohranjanju okolja kot prvemu pogoju za naš nadaljnji obstoj, in da je odvisna od širšega sodelovanja, ki pa je seveda povezano z odpovedovanjem suverenostnih pravic.* To tendenco v Evropi že močno čutimo, je pa prisotna tudi drugod ali pa to še utegne postati. S tem zgublja država, zlasti nacionalna država, svoj svetniški sij, ki ga je imela v prejšnjem in velikem delu tega stoletja in ga še deloma ima v deželah v razvoju. Nacionalna država ni več zadnja in najvišja vrednota, za katero se umira. Malik se maje. To pa ima zopet dve posledici: Država v svoji dosedanji zahodnoevropski obliki, ki je v zadnjih stoletjih podedovane raznolikosti žrtvovala svojim težnjam po centralizaciji in racionalizaciji, ta država je sama vse bolj izpostavljena »stapljanju«, ker se velikih problemov na najrazličnejših življenjskih področjih ne da rešiti preko države same, temveč le v velikih regionalnih sklopih. Ko pa država ni več zadnja referenčna točka, pride do tega, da se tisti, ki so bili dotlej »stapljeni« ali žrtvovani centralizmu ali nacionalni večini, zopet prijavijo k besedi in zahtevajo enakopravnost, torej ne le manjšine, ljudske ali podobne skupine, temveč pokrajine, regije, dežele pod ravniho države. Ta fenomen je opazen v velikem delu sveta in ni pogojen le z lokalnimi diverznimi vzroki, kot bi utegnili misliti, temveč gre za globalno tendenco. Upam si trditi, *da piha veter zgodovine v hrbet vsemu federalističnemu in kooperativno nadsacionalnemu, od najnižje do najvišje ravni, medtem ko piha v lice centralizmu, racionalizirajoči uravnilovki in nepriznavanju zrelosti.* Široko, naddržavno sodelovanje in federativna svoboda samoodločanja in lastnih pravic različnih skupin ljudi na vseh ravneh bosta pola prihodnosti. Začenja se veliki zgodovinski vremenski obrat, ki je prevladoval več kot dve stoletji. Seveda je ta zadnji stavek špekulacija, osebna in ne znanstvena izjava, toda vseeno si moram ta znamenja tako razlagati. Politiki se ne ukvarjajo s takimi razlagami, ker so povsem zasedeni z dnevnim dogajanjem. To je obžalovanja vredno, saj jih vedno znova presenetijo dogodki, opažajo le vzroke v ospredju in se vse skupaj izteče v neko obvladovanje krize, če nekje dejansko do nje pride. V znanosti seveda ne smemo tako udobno spat, čeprav se povsem

upravičeno uprete takšnim trditvam, kakršna je moja. Vendar obstaja znanstvena šola, na katero se lahko sklicujem. Zavedst o konfliktni situaciji, ki se že dve desetletji kot naftni madež širi po vseh kontinentih – čeprav se utegne zdeti, kot da je Evropa prizadeta le ob svojem robu – od šestdesetih let dalje poziva k ponovnem premisleku. Zopet vodijo Evropejci, ki so sicer ustvarili moderno nacionalno državo in so zato verjetno najbolj merodajni, da se zavedo vprašljivosti le-te kot strukturalnega elementa in univerzalnega sredstva za reševanje problemov. Medtem je na znanstveni ravni v celotnem zahodnem svetu že prišlo do živahnih razprav, katerih se udeležujejo tudi neevropejci iz konfliktnih področij bližnjega in srednjega Vzhoda. S seznama znanstvenikov bom omenil le štiri izstopajoča imena: *Gerhard Lehman* iz Švice je ustvaril pojem »*konkordančna demokracija*« mesto običajnega zahodnega izraza »*konkurenčna demokracija*«. O tem bom spregovoril še na koncu. *Arend Lijphard*, Nizozemec, ki danes predava v San Diegu v ZDA in lahko velja za očeta te teorije. *Prof. Theodor Hanf*, ki predava na univerzi v Frankfurtu in je kot direktor Bergstraesser inštituta v Freiburgu organiziral obsežne odročne raziskave v Južni Afriki in na Orientu. Končno je tu še *prof. Kofia Busia*, ganski znanstvenik mednarodnega ugleda, ki je o problemu pluralne (etnično večplastne) družbe v Afriki povedal najbistvenejše.

V čem je bistvo te konkordančno-demokratske teorije? Ta teorija je najprej poskus odgovoriti na vprašanje o tem, da v večini vseh državnih tvorb našega časa po svoji biti ali razumevanju same sebe živijo skupaj različne skupine ljudi, in da tam, kjer prebivalstvo ni pretežno homogeno (npr. glede na jezik in poreklo) ali pa se ne čuti homogeno, zgolj fikcija ali juridična konstrukcija enakosti vseh pred zakonom ne more preprečiti, da etnično, jezikovno ali kakorkoli drugače fiksirane večine ne postanejo stalne (diktatorske) večine in fiksirane manjšine ne postanejo stalne manjšine, ki pri konfliktnih interesov vedno izgubljajo. *Menjavanje vlade in opozicije, ter večin, ki postanejo manjšine in obratno, v takih primerih ne deluje.* To potem povzroči tiste frustracije, ki vodijo sprva v pasivno zaničanje države in končno v terorizem. Primer za vrsto temu podobnih situacij naj bo *Ulster/severna Irska*, kjer je od leta 1921 do 1972 protestantsko večino zastopala in ji vladala unionistična stranka, kar je za pol stoletja iz oblasti izključilo katoliško irsko manjšino – in to s povsem demokratičnimi sredstvi po načelu večine. To je bil vzrok za državljansko vojno in terorizem z obeh strani, zaradi katerega trpi severna Irska še danes.

Konkordančna teorija nudi – v nasprotju z odvzemom pravic manjšinskim skupinam, ki je bil po doslej veljavnih nacionalno-državnih in večinsko-demokratičnih načelih povsem zakonit – naslednja sredstva:

– *Namesto vlade večine so nosilci oblasti vse skupine.* Konkordančna demokracija temelji na načelu velike koalicije in na skupni vladni odgovornosti vseh skupin, tj. na nujnosti konsenza.

– *Namesto asimilacijskega pritiska, široka avtonomija skupin, tj. družbenih segmentov pluralne družbe.* Zato, da bi se zmanjšali konflikti, je vsaka skupina glede tistega, kar jo neposredno zadeva, prepuščena lastni odgovornosti in samoupravi. Tu gre predvsem za področje kulture in šolstva, skratka za tisto, kar je najbistvenejše za ohranitev identitete in samorazumevanja skupine. Asimilacija sme biti le prostovoljna.

– *Namesto premoči ene vladajoče skupine v institucijah, proporcionalnost v državi in družbi.* Skupine v državi naj bodo zastopane sorazmerno glede na njihovo število v državi. Zastopane naj ne bodo le v vladi in parlamentarnih

organih zastopanja, temveč tudi v upravi in drugih državnih institucijah. Nihče se ne sme počutiti zapostavljenega zaradi pripadnosti neki skupini.

In končno:

– *Namesto tujega odločanja naj ima manjšina glede svojih temeljnih zadev pravico veta.* To pomeni, da ima vsaka skupina pravico z vetom preprečiti odločitve, ki ogrožajo njen obstoj in njeno identiteto. Ta veto najmočneje varuje še tako majhno manjšino in je po Hanfu »nekakšna zasilna zavora«.

O posameznih primerih (in proti njim) bi lahko seveda še marsikaj povedali, tako npr. o tem, kdo odloča v primeru, če se država in manjšina sporečeta, če je v neki določeni situaciji veto zakonit, kar je potem vprašanje ustavnih sodišč in podobno. Za to nam tu ne ostaja dovolj časa.

Takšna vprašanja ljudskih skupin in manjšin obravnavajo države različno. Medtem, ko lahko določeni kriteriji veljajo za razmeroma velike in strnjene manjšine, se utegne zgoditi, da za manjše in razbite manjšine ne bodo veljali in jih bo potrebno variirati. Vse to so stvari, ki so od primera do primera različne in jih je potrebno reševati posamično in ne zgolj teoretično. Bistveno pa je, da naj bi se vse te različne rešitve porajale v *novem duhu*, v duhu konkordance, skratka v duhu skupnega iskanja konsenza, in ne s starimi načeli nacionalne države: »Mi smo večina in le mi določamo zakon kot večinsko ljudstvo (Staatsvolk).« *Na koncu postane namreč v vse bolj potrebnih velikih, nadregionalnih sklopih vsak enkrat »manjšina«, celo veliki narodi in države.*

Konkordančna teorija ni nastajala odmaknjeno, v študijskih kabinetih in znanstvenih knjižnicah, temveč kot odgovor na nastale konflikte, ki ponekod že resno ogrožajo mir. Ta teorija tudi ni neka nova stvaritev, ki bi padla z neba. Ima globoke zgodovinske korenine, če imamo v mislih sam konkordančni faktor. Struktura celo tisočletje trajajočega starega rajha, svetega rimskega imperija, je temeljila na konkordanci neštetihi samobitnosti, ki so temeljile na lastnih pravicah. To ni bila država v modernem smislu, sploh pa ne nacionalna država Nemcev, kot so to poskušali razlagati od Bismarcka dalje. Ko se je vse to zrušilo, je bilo cerkveno premirje v Nemčiji še vedno konkordanca. In tako je bilo v sistemu, ki ga je vzpostavil zaničevani Vestfalski mir leta 1648, ki je za pravilo postavil: »sola amicitia compositio lites dirimat non attenta votorum pluritate« (le s prijateljskim konsenzom naj se rešujejo spori, ne z glasovanjem, kjer večina preglasi ostale).

Tudi v novejši zgodovini obstaja velik prostor, kjer je bilo vse to, kar smo tu povedali o konkordančni teoriji, že povedano in predmet nesoglasij. Ta prostor je bila *stara Avstrija*, ki je obsegala področje od Češkega rudogorja in Šumave do Galicije in Črnega morja, od Šlezije do Jadrana in Tridenta. Vzrok, da je ta skupnost ljudstev propadla, je prav v pojavu nacionalne države in v tem, da predhodno niso bili zadostno rešeni problemi različnih večin in manjšin, kar je dvajset let pozneje privedlo do druge svetovne vojne. V takšni Avstriji je tedaj živel človek, ki je kot nihče drug razmišljal o teh problemih, in ga je nek ameriški znanstvenik označil kot »*bolj aktualnega kot kdajkoli prej*«, namreč *Karl Renner*. Aktualen zato, ker so tedanji avstrijski problemi, ki jih ostali del sveta ni razumel, postali zdaj svetovni problemi na skoraj vseh celinah. To, kar je Renner svojčas predlagal in so zavrgli, namreč *dvodimenzionalen sistem federacije teritorijev in združenj ljudi* (etnične narave), je bila že najboljša konkordančna teorija in bi bila morda lahko rešila državo.

Naj zaključim z mislijo, da konkordanca navsezadnje ni nič drugega kot dajanje pravice sočloveku, ki je po jeziku, poreklu in veri drugačen, da sam odloča.

Namesto golega uveljavljanja lastne premoči, naj si bo zaradi števila ljudi, gospodarske moči ali orožja, ima prednost skupna odločitev, konsenz. Le konkordanca je pravi nasprotnik absolutnega dominata in ne gola večinska demokracija. Ta se lahko namreč prav kmalu sama sprevrže v dominat. Je, če hočete, konkordanca del teoretičnega spoznanja o umetnosti sklepanja miru, ki jo naš čas tako zelo pogreša.

Etika družboslovnega raziskovanja

V prvih knjigah o družboslovnem raziskovanju je bilo malo ali skoraj nič besed o etiki (npr. Good and Hatt, 1952). Šele v poznih sedemdesetih letih so se v tovrstni literaturi začele pojavljati tudi izčrpane etične razprave. Kaj je povzročilo povečanje zanimanja za etična vprašanja? Vzrokov je precej, identificiramo lahko naslednje:

1. *Velikost.* Eden od razlogov je vsekakor povečan obseg družboslovnih področij. Samo v ZDA deluje danes preko 12.000 sociologov, kar predstavlja znaten potencial za pojavljanje etičnih problemov.

2. *Število raziskav.* Širjenje področja družboslovnega raziskovanja spremlja tudi naraščanje števila raziskav. Pri tem večina raziskav vključuje takšno ali drugačno anketiranje ali popisovanje. Eksperimentalne raziskave, ki bi nosile etično tveganje, so – vsaj v ZDA – razmeroma redke, opazno pa je večanje števila takih raziskav v etnologiji.

3. *Obseg raziskav.* V ameriških socioloških publikacijah so raziskave, ki temeljijo na majhnih vzorcih vse redkejše, nasprotno, ankete postajajo vse bolj obsežne in kompleksne ter zajemajo več sto ali celo nekaj tisoč anketirancev. Po Sudmanu (1976) je optimalna velikost nacionalnega vzorca tisoč in več anketirancev.

4. *Tip zajetih podatkov.* Poleg povečanja števila, obsega in kompleksnosti raziskav se je v zadnjih tridesetih letih močno spremenil tudi tip zajetih podatkov. Vse pogosteje se namreč zajemajo podatki, ki se nanašajo na občutljiva področja, kot je npr. spolnost, česar pred Kinseyevo (1953) študijo ni bilo mogoče zaslediti.

5. *Tehnološki napredek.* Tehnološki napredek vse močneje oblikuje podobo družboslovnega raziskovanja. Tako so šele informatizacija in moderne vzorčne tehnike omogočile izvajanje obsežnih raziskav. Računalniki odpirajo tudi široke možnosti vzpostavljanja bank podatkov o državljanih (Smith, 1971), v čemer nekateri vidijo ogrožanje zasebnosti. Etične dileme sproža tudi razvoj komunikacijske tehnologije, kot na primer digitalna izbira telefonske številke ali anketiranje z računalnikom, kjer so ljudje prisiljeni komunicirati z računalnikom, kar je mnogim neprijetno. Neposredna digitalna izbira kliče številke pa v določenih primerih omogoča dostop do zasebnih telefonskih števil, ki jih v imeniku ni. V tem mnogi vidijo ogrožanje zasebnosti, še posebej, če so tajnost svoje številke dodatno plačali.

6. *Organizacijske spremembe.* Tudi organizacijske spremembe, kot je npr. razraščanje birokracije ter njenih pravil oziroma predpisov, pomembno vplivajo na etične dileme. Posebej je to očitno pri prehajanju zanimanja za etična vprašanja iz medicine in njej sorodnih znanosti v družboslovne raziskave. Brez dvoma so zahteve po oblikovanju posebnih nadzornih odborov nastale prav zaradi zlorab v medicini, podobno velja tudi za zahteve po obvezni uporabi načela soglasja pri opazovanih osebah. Vse te zahteve so se hitro institucionalizirale, zbirokratizirale ter se začele uporabljati na vseh raziskovalnih področjih, ki zadevajo človeka, celo na področju anketnih tehnik. Slednje je bilo iz zakonskih določil izvzeto šele leta 1981 (Bailey, 1987).

* Prof. dr. Kenneth D. Bailey, Department of Sociology, University of California, Los Angeles, California, ZDA.

7. *Povečano zanimanje za zasebnost in človekove pravice.* Še pred dvema desetletjema so raziskovalci anketirancem preprosto obljubili, da bodo podatki ostali tajni, in s tem je bil problem tajnosti podatkov tudi zaključen. V osemdesetih letih pa se je v delu javnosti pojavilo močno zanimanje za etično obnašanje politikov v zasebnem življenju, čeprav se je istočasno krepil tudi nasproten trend večjega spoštovanja človekove zasebnosti. Tako je International Herald Tribune 11. 5. 1987 objavil članek, v katerem obravnava zakonsko nezvestobo predsedniškega kandidata, hkrati pa razglablja, ali je poizvedovanje o zasebnem življenju predsedniških kandidatov sploh primerno. V drugem članku analizira bojkot popisa prebivalstva v ZRN: skoraj dva milijona ljudi je s parolo »Preštevajo se ovce« protestiralo proti ogrožanju zasebnosti. Podobne dejavnosti so v ZDA privedle k zakonski zaščiti tajnosti pisem in magnetnih trakov ter omogočile ljudem vpogled v datoteke vladnih služb, kjer so shranjeni podatki o njih. Državljeni imajo tudi pravico vpogleda v vse arhive svojih bančnih računov. Nadaljnje posledice prebujene skrbi za zasebnost se kažejo tudi v poudarjanju pravic, ki jih imajo žrtve kriminala, kar se odraža v odškodninskih skladih v posameznih državah ZDA, pa tudi v povečani skrbi za kršitve etike pri izvajanju poizkusov na živalih. O tem govori tudi podatek, da kar 60% državljanov ZRN ni pripravljeno odgovarjati na vsa vprašanja popisa prebivalstva. Mnogi se npr. neupravičeno bojijo, da bodo podatki o njihovih dohodkih shranjeni ter zlorabljeni.

8. *Spremembe v tipu anketirancev.* Aplikativne družboslovne raziskave pogosto obravnavajo različne socialne probleme kot je npr. revščina ali rasna diskriminacija. Univerzitetni raziskovalci – ki pripadajo srednjim slojem – so zato pogosto prihajali v okolja, kjer živi prebivalstvo nižjih slojev, ki pa se je raziskav sčasoma nasitilo. Začeli so se pritoževati, da jih opazujejo kot ribice v akvariju, morske prašičke ali laboratorijske podgane. Mnogi raziskovalci so zato raje poiskali nova raziskovalna področja. Po drugi strani se v informacijski dobi sodobne teorije – podobno velja tudi za raziskave javnega mnenja – vse bolj ukvarjajo z elitami, z mnenjskimi voditelji in z nosilci odločitev. Tovrstna populacija pa je v mnogočem drugačna, mnogo bolj se zaveda svojih pravic ter etičnih problemov.

Kodeks etike

Nikakor ne preseneča, da so razlogi za povečano zanimanje za etiko vodili tudi k postopnemu oblikovanju etičnih kodeksov. Etični kodeks Ameriškega združenja raziskav javnega mnenja (American Association of Public Opinion Research – AAPOR) je nastal že leta 1960. Kodeks Ameriškega sociološkega združenja (American Sociological Association) je bil prvič objavljen leta 1968, leta 1980 pa je izšel v bistveno razširjenem obsegu. Samo v Ameriškem statističnem združenju (American Statistical Association) potreba za tovrstnim kodeksom še ni povsem dozorela; o njem so razmišljali že leta 1948, vendar ga do danes še niso sprejeli (Ellenberg, 1983). Prvi etični kodeksi so se ukvarjali večinoma s problemi, vezanimi na sam proces raziskovanja in njegove nosilce: sponzorji, uporabniki, javnost, raziskovalci, anketiranci.

Kodeks AAPOR pa poleg ostalega uravnava tudi raziskovalna orodja in metode analize, predvsem prepoveduje njihovo vnaprejšnje prilagajanje določenemu cilju, prepoveduje interpretacije, ki niso v skladu s podatki, javnosti daje pravico, da je v celoti seznanjena z uporabljenimi metodami, sponzorjem pa dovoljuje financirati samo projekte, ki jih je mogoče izpeljati etično. Kodeks med drugim

določa, da »ne bomo lagali anketirancem niti uporabljali metode, ki bi jih zlorabljalje, silile ali poniževale« (Bailey, 1987).

Predpisana je tudi minimalna odkritost pri objavljanju rezultatov, med drugim mora publikacija vsebovati: identiteto sponzorja, natančno navedbo anketnih vprašanj, opredelitev populacije, obseg vzorca, vzorčno napako, način izvedbe intervjuja (osebno, po pošti, po telefonu, ...).

Kodeks etike Ameriškega sociološkega združenja kaže na zanimiv razvoj od 13 načel na enem listu v letu 1968 na celih šest strani v letu 1980. Prvotni kodeks je obravnaval samo proces raziskovanja; zahteval je objektivnost, celovitost, spoštovanje pravice do zasebnosti, zaščito pred škodljivimi posledicami, tajnost podatkov, poštenost pri interpretaciji, odkritost pri finančnem poslovanju ter doslednost v poročanju o sodelavcih. Prepovedoval je zlorabljanje raziskovalnih pravil (uporaba pravila kot »kritja« za nestrokovnost), sponzorjevo izkrivljanje rezultatov in neetično raziskovanje.

Kodeks iz leta 1980 je mnogo obsežnejši: vsebuje uvod, ki mu sledi poglavje o raziskovanju, vključno s problemi objektivnosti in celovitosti (9 načel), poglavje o uporabi raziskovalnih tehnik ter mednarodnem raziskovanju (6 načel), poglavje o delu v neakademskih okoljih (2 načeli), poglavje o spoštovanju pravic opazovane osebe (4 načela). Preostala tri poglavja se ukvarjajo z objavljanjem ter recenziranjem (12 načel), z nadzorom nad učitelji ter pravicami študentov (10 načel) in s stanovskimi odnosi sociologov (6 načel).

Primeri kršitev

Na srečo je v sociološkem raziskovanju razmeroma malo hujših kršitev etike; eno najbolj grobih morda predstavlja primer Sir Cyrila Burta, ki je ponarejal podatke o inteligenčnih kvocientih (Smith, 1981). Precej je tudi sporov glede vprašanja, čigavi so podatki. Sem sodijo predvsem raziskave, s katerimi se vodilni starejši raziskovalci dodatno uveljavijo, mlajši pa se počutijo opeharjene: opravili so veliko dela, avtorstvo pa jim ni bilo priznано. Čigavi so podatki v raziskavah, kjer sodeluje več raziskovalcev? Kdo ima največ zaslug za raziskavo – organizacijski vodja, anketarji, raziskovalci ali sponzor? Tovrstna vprašanja natančneje obdeluje Smith (1981). Isti avtor navaja tudi primer skritih mikrofonov v sodni dvorani pri raziskavi o sodni liberalizaciji. Čeprav so sodne oblasti postavitev skritih mikrofonov predhodno odobrile, so jih zaradi neugodnega odziva javnosti odstranili.

Drugo vrsto kršitev pomenijo najrazličnejše prevare in prikrivanja. Najpogostejše so v psihologiji; tudi primeri v sociologiji so večinoma vezani na socialno ali eksperimentalno psihologijo. Razlogi za prikrivanje tičijo v prepričanju raziskovalcev, da anketiranci v primeru, ko poznajo cilje raziskave, spremenijo svoje obnašanje: če so jim raziskovalci všeč, hipoteze potrjujejo, v nasprotnem primeru jih zavračajo. Pogostost tovrstnih prikrivanj je seveda odvisna od vrste raziskav; prisotne so v 81% vseh raziskav prilagodljivosti, v 72% raziskav razumevanja neso-glasij in proučevanja ravnotežij, vse do raziskav, kjer tovrstnega prikrivanja v glavnem ni, kot npr. mnenjske raziskave ali raziskave o vrstnem redu rojevanja otrok.

Nekatere raziskave – čeprav ne neposredno sociološke – prinašajo opazovani osebi celo telesno bolečino in travmatična občutja. Kelman (1967) navaja dva taka primera. V prvem so opazovane osebe pile napitek, ki začasno zaustavi dihanje; čeprav napitek ni povzročil nikakršne bolečine, so udeleženci izkustvo označili kot

»grozljivo«. V drugem primeru so vojaškim rekrutom med poletom z letalom sporočili, da je nastala okvara, zaradi katere se bodo v kratkem zrušili.

Raziskave, ki so za opazovane osebe travmatične, največkrat sodijo na medicinsko področje; naslednja dva primera pa sta tudi nekoliko sociološko obarvana, saj se dotikata problemov manjšinskih skupin. Kot poroča Smith (1981), sta to raziskavi, ki sta ju opravila Goldzieher oziroma Tuskegee. Prvo raziskavo (Goldzieher) je izvajal zdravnik: pri skupini ameriških Mehičank v San Antoniu v Texasu, je raziskoval nadzor rojstev. Nekatere udeleženske v kontrolni skupini so zanosile, ker so bile prepričane, da so zaščitene, kar pa ni bilo res. Je bila raziskava etična? Goldzieher je sicer uporabil načelo soglasja in zato ga je nadzorni odbor tudi branil. V drugi študiji (Tuskegee) so zdravniki Zdravstvene službe ZDA (U.S. Public Health Service) več let proučevali temnopolte sifilitične bolnike, pri čemer jim tega, da imajo sifilis, sploh niso povedali. Niso jih obravnavali kot bolnike, ki jim je potrebno pomagati, temveč so analizirali goli potek bolezni. Je bilo to etično?

Najbolj sporen primer kršitve etike v ameriški sociologiji predstavlja projekt Camelot, ki je nedvomno botroval tudi poglavju o mednarodnih raziskavah v etičnem kodeksu Ameriškega sociološkega združenja. V primeru Camelot gre za neetično prikrivanje pravega namena raziskave in njenih sponzorjev. Projekt se je namreč rodil v uradu načelnika oddelka za raziskave in razvoj vojnega ministrstva (United States Department of the Army), njegov deklarirani namen pa naj bi bila analiza civilnega nasilja v Čilu. Docela sporno je, koliko je bila to v resnici objektivna raziskava. Bolj verjetno je služila le kot sredstvo za pripravo vojaškega posega v deželo oziroma kot izgovor za prikrito vohunsko dejavnost. Projekt Camelot je bil prekinjen, in ni nikoli prišel v fazo intervjuja.

Etika anketiranja

Ker večina socioloških raziskav temelji na anketiranju in ker so ostala področja, npr. raziskovanje socialnih problemov, obdelana drugje (Bailey, 1988), bo v nadaljevanju pozornost usmerjena predvsem k anketnim raziskavam, dotaknili pa se bomo tudi nekaterih etnoloških raziskav. Najprej bomo pregledali – in s primeri anketiranja tudi ponazorili – nekaj načinov, ki omogočajo, da se etičnim dilemam izognemo. V nadaljevanju bomo predstavili – in s primerom ponazorili – še model etičnih dilem. Razpravo bomo zaključili s pregledom odprtih vprašanj oziroma neobdelanih tem.

Kako ostati etičen?

Etičnim dilemam se je mogoče izogniti na več načinov; osem takih možnosti je natančneje opisanih na drugih mestih (Bailey, 1987), to so:

- raziskave na živalih,
- računalniška simulacija,
- iskanje okolja, v katerem negativnosti, potrebne za raziskavo, že obstajajo; raziskovalcu jih zato ni potrebno ustvarjati in zanje tudi ni odgovoren,
- uporaba krajšega in manj intenzivnega opazovanja oziroma eksperimentalnega stimuliranja opazovanih oseb,
- uporaba načela soglasja,

- prepričevanje, da so morebitne škodljive posledice uravnotežene z dobrotitjo »znanstvenega« spoznanja,
- uporaba vzorcev namesto celotne populacije,
- zagotavljanje tajnosti z objavljanjem izključno agregiranih podatkov.

Raziskavam na živalih smo pogosto priča v medicini in bioloških znanostih. Služijo kot nadomestek za raziskave na ljudeh, vendar tudi na tem področju naraščajo protesti proti neetičnemu mučenju živali. Ker pa je »družba«, kot jo ponavadi opredeljujemo, prvenstveno področje človeškega, si pri izogibanju etičnim dilemam v sociologiji z raziskavami na živalih ne moremo pomagati, še posebej ne, če gre za anketiranje. Obstajajo sicer primeri, npr. raziskava o gostoti podgan (Calhoun, 1962), kjer bi za sociološke potrebe lahko podgane nadomestili z ljudmi, vendar je taka uporaba dokaj omejena. Podobno velja za računalniško simuliranje. Čeprav se računalnik pri anketiranju vse bolj intenzivno uporablja, samega anketiranja ne more *nadomestiti*, vsaj ne v prvi fazi. Potem ko so mnenja in stališča zbrana, jih seveda lahko simuliramo, vendar mora osnovno mnenje prihajati iz človeka, in ne iz računalnika. Na navedena dva načina se etičnim dilemam torej ne moremo izogniti.

Iskanje okolja, kjer negativnosti, ki so za raziskavo potrebne, že obstajajo in uporaba krajšega oziroma manj intenzivnega opazovanja nedvomno ublažita posledice, ki bi na opazovano osebo lahko negativno delovale. Metodi sta zato premernejši za eksperimentalno raziskovanje kot za anketiranje. Kljub temu lahko tudi anketni raziskovalci »izkoristijo« npr. naravne katastrofe in izvedejo raziskave, ki jih drugače nikakor ne bi mogli. Anketna raziskava takoj po potresu ali takoj po umoru lahko izmeri odziv v javnosti, ne da bi raziskovalec kakorkoli vplival na nastanek okoliščin. Uporaba krajšega in manj intenzivnega opazovanja oziroma eksperimentalnega stimuliranja pa se v primeru anketiranja ponavadi zvede na problem trajanja intervjuja ter na tip vprašanj, ki jih postavljamo. Tovrstni problemi so natančneje obravnavani drugje (Bailey, 1987). Na splošno je priporočljivo, da je intervju čim krajši, pri izbiri vprašanj pa se je potrebno odločiti za tista, ki so za testiranje hipoteze primerna, vendar čim manj občutljiva in kompleksna.

Načelo soglasja (informed consent) je najpogostejši mehanizem, ki zagotavlja etičnost raziskave, po drugi strani pa raziskovalca ščiti tudi pred zakonsko odgovornostjo. Osnovna ideja načela soglasja je v »popolni odkritosti«, kar pomeni, da je anketirana oseba natančno seznanjena z naravo raziskovalnega postopka, razlogi zanj ter z *vsemi* možnimi posledicami, dobrimi *in tudi* slabimi. Soglasje je bilo v ZDA nekaj časa obvezno pri vseh raziskavah, ki proučujejo človeka, razen v primerih, ko je pristojni nadzorni odbor ugotovil, da to ni potrebno. Kot smo že omenili, se je obvezna uporaba soglasja začela v medicini in se od tam preselila tudi v sociologijo. Tak koncept je, kot pravi Thorne (1980), temeljil na »biomedicinskem modelu«, ki ga v družboslovju ni mogoče vedno uporabiti. Še posebej ne takrat, ko se soglasje zahteva pismeno. V primeru prikritega opazovanja kriminalcev, bi to celo ogrožalo raziskovalca in sprožilo nove etične dileme. Tudi sicer lahko podpisovanje soglasja bistveno oteži postopek anketiranja. Primerjava raziskav, kjer so to zahtevali, z raziskavami, kjer to ni bilo potrebno, kaže v nekaterih primerih na občuten upad števila odgovorov.

Precej univerzitetnih raziskovalcev se je tako znašlo v dokajšnji dilemi. Če načela soglasja ne uporabijo, kršijo univerzitetne in zvezne zakonske določbe, kar je neetično, v primeru, da ga uporabijo, pa ogrožajo veljavnost lastne raziskave – položaj je torej brezizhoden. Poleg tega obstajajo raziskave, ki jih z uporabo načela soglasja preprosto ni mogoče izpeljati. Na srečo je bila zvezna zakonodaja

v tem pogledu kmalu spremenjena. Pristojno ministrstvo (United States Department of Health and human Services) je 26. januarja 1981 odločilo, da se družboslovne raziskave v pogledu opazovanih oseb obravnavajo drugače kot biomedicinske. Če je opazovana oseba v raziskavi anonimna, če sodelovanje pri raziskavi ne ogroža zaposlitve, če se oseba s sodelovanjem pri raziskavi ne izpostavlja kriminalu in če raziskava ne sega na občutljiva področja (npr. uživanje alkohola, spolno obnašanje), potem se anketna raziskava lahko opravi tudi brez predhodne odobritve nadzornega odbora (Institutional Review Board), imenovanega tudi Odbor za humanost (Human Subjects Committee).

Nekateri raziskovalci menijo, da so neprijetnosti, ki bi jih lahko prizadejali opazovani osebi – še posebej če gre za časovno kratko anketiranje – poravnane z dejstvom, da se opazovana oseba v svojem obnašanju in prizadetosti takrat preprosto moti. Škodljive posledice odtehtajo tudi prednosti, ki iz takega sodelovanja nastanejo; večina anketirancev bi najbrž intervjuje odklonila – bodisi zato, ker so prezaposleni, bodisi zato, ker dvomijo, da bi lahko »pravilno« odgovarjali. Kljub temu so pripravljeni sodelovati, če njihovo sodelovanje pripomore k resnično kvalitetni raziskavi, ki ima znanstveno vrednost. Tako se pri načelu soglasja sklicujemo na morebitne koristi anketiranca kot tudi na vse »človeštvo« (Bailey, 1987). Načelo soglasja pa lahko zahteva tudi predstavitev raziskovalca in njegovih kvalifikacij v smislu formalne izobrazbe (magisterij, doktorat). Visoka izobrazba raziskovalcev in njihov položaj na univerzi (npr. univerzitetni profesor) včasih omogočata izvedbo etično tveganih raziskav, ki jih sicer ne bi mogli opraviti.

V določenem obsegu lahko torej raziskovalec prekrši norme, če to koristi raziskavi. V nekaterih okoljih obstajajo npr. močna neformalna pravila »vljudnosti« oziroma »zasebnosti«, ki tujcem ne dovoljujejo postavljati občutljivih vprašanj o spolnosti (ne dovoljujejo jih niti sosedom). Kljub temu se lahko pooblaščen raziskovalec z doktoratom znanosti in univerzitetnim položajem čuti upravičenega postavljati tovrstna vprašanja, če to prispeva k sociološki znanosti, *ne glede na to, ali bo imela raziskava oprijemljive rezultate, ki bi koristili opazovani osebi ali drugim ljudem*. Ponekod se to imenuje tudi »neupoštevanje pravil«, ker raziskovalec splošno veljavnih pravil – veljajo tudi zanj, kadar ne izvaja raziskave – ne upošteva.

Seveda se je raziskovalec tudi pri »neupoštevanju pravil« dolžan v največji možni meri truditi, da opazovane osebe ne prizadene (ne ogroža njene zasebnosti) in da zbira le podatke, potrebne za raziskavo. Drugačen primer imamo takrat, ko si raziskovalec nadene »božjo podobo« in ugotavlja, da je opazovana oseba nemoralna oziroma neetična, zaradi česar je njegovo raziskovanje, katerega cilj je nemoralno odpraviti, v vsakem primeru etično, celo če je za opazovano osebo boleče. Tak pristop je dvomljiv in nevaren, saj z njim raziskovalec ustvarja položaj, ki opazovano osebo prizadene, in to je brez dvoma neetično (Bailey, 1987).

Etičnim dilemam se lahko učinkovito izognemo tudi z zmanjšanjem števila anketirancev – odločimo se za čim manjši vzorec. V primeru, ki smo ga ravnokar obravnavali, namreč obstaja celo razlaga, da je raziskovalec opazovano osebo včasih upravičen prizadeti, kar vključuje precej subjektivnega presojanja. Nasprotno pa manjšanje vzorca ne predpostavlja nobenega tehtanja o tem, ali je raziskava etična ali ne, ali smemo ogroziti zasebnost ali ne, in podobno. Gre za preprosto krčenje števila stikov z manjšanjem vzorca, ne glede na njihovo etičnost ali neetičnost.

V primeru popisa prebivalstva to seveda ni izvedljivo, saj se ob popisu – po definiciji – opazuje celotna populacija. Kljub temu postavlja Urad za popis prebivalstva v ZDA (United States Census Bureau) ob popisu le najnujnejša vprašanja

(ime, starost, spol, rasna pripadnost, sorodstvene vezi v gospodinjstvu . . .). Vsa ostala vprašanja, vključno z vprašanji o opremljenosti gospodinjstva (vrsta ogrevanja, urejenost sanitarij . . .) se namreč pogosto ocenjujejo kot ogrožanje zasebnosti in se zbirajo pri vzorcu populacije. Zato tako dobljeni podatki tudi niso »pravi« popisni podatki, vendar lahko dobro izpeljano vzorčenje zagotovi povsem veljavne informacije, etične dileme pa smo s tem občutno zmanjšali, saj je izpostavljenih bistveno manj oseb. Seveda je osnovni motiv tovrstnega vzorčenja predvsem v manjšanju stroškov intervjujev, vendar je etični vidik enako pomemben, in ga ne smemo spregledati.

Uporaba vzorca torej omogoča, da se preostali del populacije (ki ni zajet v vzorec) ne izpostavlja vdoru v zasebnost. Pogosto pa se dogaja, da osebe, ki so vključene v vzorec, ne razumejo, zakaj so izbrane ravno one in ne kdo drug. Včasih celo zahtevajo, naj se intervju opravi s kom drugim (ali naj vprašalnik, ki je prišel po pošti, izpolni nekdo drug). Tu je potrebno poudariti, da so osebe izbrane naključno, na osnovi znanstvenega postopka in je zato nujno – če želimo, da bo vzorec veljaven – da vsaka izbrana oseba na vprašalnik tudi odgovori.

Kako pomembno je, da oseba, ki je bila vključena v vzorec, na vprašanja tudi odgovori, je mogoče udeležencem pojasniti že vnaprej. K odstranjevanju nesporazumov lahko precej pripomore razdeljevanje ustreznih brošur, česar pa ne smemo zamenjevati s formularji za pismeno soglasje. Gre za informacijo o raziskavi in njenem namenu; vanjo so vključeni tudi tabele in grafi, tako da si sodelujoči vnaprej ogledajo, v kakšni obliki bodo rezultati objavljeni. Sami se lahko prepričajo, da podatkov o posamezniku v taki publikaciji ni mogoče odkriti. Pri problematiki ogrožanja zasebnosti je to nad vse pomembno; ob opisu prebivalstva v ZRN leta 1987, o katerem smo že govorili, se je mnogo državljanov balo, da bodo popisovalci povezovali imena z ostalimi podatki. Objavljanje agregiranih podatkov (npr. aritmetična sredina ali mediana) torej izključuje sleherno možnost prepoznavanja posameznika.

Model etičnih dilem (exchange model of ethical dilemmas)

Model etičnih dilem obširneje predstavlja Bailey (1988), ki nakazuje tudi »kritične točke« oziroma mesta, v katerih je proces raziskovanja etičnim dilemam najbolj izpostavljen. V okviru pričujoče razprave lahko model predstavimo samo okvirno, ga ponazorimo s primerom in navedemo literaturo, kjer so tovrstne teme izčrpnje obdelane. Že v razpravi o etičnem kodeksu Ameriškega združenja javnomnenjskih raziskav smo omenili večplastnost »javnosti« oziroma skupin, ki sodelujejo pri raziskovanju: opazovane osebe, raziskovalci (poklicni sociologi), uporabniki oziroma sponzorji ter javnost, vključno z javnimi mediji. Medije bomo v nadaljevanju ločili od javnosti. Tako dobimo pet skupin, ki tako ali drugače sodelujejo v anketni raziskavi: (1) opazovane osebe, (2) raziskovalci, (3) sponzor, (4) mediji (časopisi, televizija, radio) in (5) splošna javnost. Model etičnih dilem smo razvili na osnovi raziskave, ki jo je opravil Dillman (1978), uporabili pa smo tudi teorijo menjave (Blau, 1964), v kateri nastopajo naslednji trije temeljni elementi: koristi oziroma nagrade (benefit) vsake od sodelujočih skupin, njihov strošek oziroma izguba (cost) ter zaupanje (trust), ki ga imajo udeleženci drug do drugega. Na tej osnovi je mogoče za vsako skupino oblikovati razmerje etične menjave stroškov in koristi.

Sponzorju npr. raziskava s svojimi rezultati nedvomno koristi, istočasno pomeni zanj finančno breme. Raziskovalec pridobiva z objavljanjem raziskave, vendar

zanjo porablja svoj čas in trud. Opazovana oseba pa doživlja raziskavo predvsem kot motnjo v toku svojih opravkov, kot izgubo časa, kot izpostavljanje vdoru v zasebnost, kot tveganje, da bo označena za deviantno, in podobno.

Ali si opazovana oseba sploh lahko obeta kakšne koristi? Navedemo lahko prispevek k znanosti, zadovoljstvo, da v raziskavi sodeluje, in morebitno uporabnost rezultatov raziskave. Problem je v tem, da so našete prednosti sodelovanja pri raziskavi za opazovano osebo razmeroma nejasne, s precejšnjim časovnim odlogom, medtem ko je motnja, kot je npr. ogrožena zasebnost, resnična in takojšnja. Kakšno je torej za anketiranca razmerje med stroški in koristmi v trenutku, ko raziskovalec potrka na njegova vrata? V njegovo življenje vsekakor vstopa motnja, četudi kratka in neboleča, morebitne koristi pa so nejasne in oddaljene. V tem je torej dilema, s katero se vsakič znova soočajo raziskovalci, hkrati pa nam tudi pojasnjuje, zakaj toliko anketirancev odkloni sodelovanje, še posebej če gre za anketiranje po pošti.

Etične dileme lahko torej pričakujemo vsakič, ko je razmerje med stroški in koristmi za nekoga docela neugodno (veliki stroški, majhna korist), oziroma povsod tam, kjer obstaja večje nesorazmerje v vrednosti različnih spremenljivk etične menjave. V primeru, ko si raziskovalec obeta precej koristi in malo stroškov, anketiranec pa vidi majhne koristi ali celo neprijetnosti, lahko pričakujemo, da bo raziskava neetična, zato jo je potrebno spremeniti oziroma dopolniti z manjšanjem neprijetnosti za anketiranca in/ali z večanjem njegovih koristi. Neprijetnosti (npr. ogrožena zasebnost) lahko zmanjšamo z načini za manjšanje etičnega tveganja, ki smo jih že obravnavali (npr. uporaba vzorca, objavljane agregiranih podatkov). Koristi opazovane osebe pa je mogoče povečati na več načinov: z denarjem, z različnimi načini motiviranja, z darili (npr. svinčniki – glej Bailey, 1987). Najboljša možnost, ki jo v tem primeru raziskovalci lahko izberejo, pa je v resnem znanstvenem pristopu, v ustreznih raziskovalcih, v največji možni zaščiti pravic anketirancev in v uporabi kratkega, preprostega in prijetnega vprašalnika. Obširneje pa so tovrstna vprašanja obravnavana drugje (Bailey, 1987).

Poleg stroškov in koristi temelji etična menjava tudi na zaupanju. Zaupanje se vzpostavi bistveno težje, če je ena stran v menjavi mnogo močnejša (npr. uradni organi), ali v primeru, ko raziskovalci prihajajo v drugo deželo in v drugo kulturo, še posebej če njenih običajev ne poznajo ali jih celo kršijo. V deželah tretjega sveta se to dogaja precej pogosto (glej Bulmer in Warwick, 1983). Značilen je primer domnevne sterilizacije, kjer se sterilizacija niti ni izvajala niti ni bila načrtovana, kljub temu je pred njo obstajal strah in vprašanje etike je postalo izredno aktualno. Raziskavo o domnevni sterilizaciji bomo prikazali nekoliko natančneje, da bi z njo ponazorili etični model.

Primer sterilizacije otrok

O tem – danes že nekoliko razvpitem primeru – poročata Kleymeyer in Bertrand (1983). Raziskava je potekala – podobno kot projekt Camelot – v Latinski Ameriki in njene osnovne težave izvirajo iz problematičnosti stikov različnih kultur. V raziskavi so socialni psiholog in dva antropologa proučevali metode nadzora rojstev v Latinski Ameriki. Dobili so dovoljenje uradnih oblasti, dovoljenje pooblaščenih predstavnikov Univerzitetnega populacijskega programa (University Population Program) in dovoljenje Mestnega komiteja za zdravstvo (City Health Department), niso pa stopili v stik z lokalnimi voditelji. S strani uradnih institucij

torej ni bilo zoper raziskavo nobenih ugovorov, kar Kleymeyer in Bertrand pojasnjujeta z dejstvom, da jim raziskava ni povzročala skoraj *nobenih stroškov in nobenega tveganja*. Zato so jo sprejeli docela ravnodušno (Kleymeyer in Bertrand, 1983).

Omenili smo že, da je bil projekt Camelot prekinjen in da opazovanih oseb (1) ni nikoli dosegel. V nasprotju s projektom Camelot, pa je bila obravnavana raziskava v celoti (3)–(2)–(1)–(4)–(5) izvedena. Vključevala je vseh pet skupin, in sicer v zgoraj navedenem vrstnem redu. Raziskava se je pričela pri sponzorjih (3), to so bile predvsem mednarodne agencije kot tudi nekatere lokalne organizacije (ki pa niso vključevale vseh skupin domačega prebivalstva). Nadalje so bili vključeni raziskovalci (2), ki so raziskavo pripeljali v okolje, kjer so določene opazovane osebe (1) – v tem primeru ženske – dobile nepopolne in neustrezne informacije o namenu raziskave.

Primerjava naše raziskave z modelom etičnih dilem pravzaprav *ne kaže* na nevarnosti etičnega tveganja. Morebitne težave, ki bi nastale v lokalnem okolju, so ocenili uradni lokalni organizatorji (3). Menili so, da ni nobenih nevarnosti, in so zato raziskavo tudi odobrili. Tudi raziskovalci (2) in opazovane osebe (1) so sodelovali brez večjih nesporazumov. Pri opazovanih osebah torej nesorazmerja med stroški in koristmi, kar je povzročalo etične dileme v prejšnjih primerih, ni bilo. V čem je bila sploh težava?

Problemov v resnici *ni bilo*. Raziskovalci so ravnali etično, in niso prizadeli nobene opazovane osebe. V tem pogledu je bil naš etični model *pravilen*, saj etičnih dilem ni predvideval. Kljub temu obstaja nekaj dejstev, ki govorijo proti temu, predvsem okoliščina, da so se (podobno kot v projektu Camelot) ameriški raziskovalci znašli v drugem kulturnem okolju, ki Američanom ni najbolj naklonjeno. Tako so raziskovalci kršili lokalne običaje, ko so otrokom dajali darila (kar je postalo ljudem sumljivo), neustrezno so pojasnili namen raziskave, napaka pa je bila tudi popolna odsotnost sodelovanja z lokalnimi voditelji. Posledice so se pojavile šele *po* odhodu raziskovalcev. Razširile so se namreč govornice (predvsem v časopisju, to je v medijih (4)), ki so povezovale sterilizacijo otrok s kampanjo cepljenja otrok, ki so jo Američani izvajali v sosednji pokrajini. Lokalni voditelji so zato naknadno poizvedovali o raziskovalcih; zaradi kulturnih in komunikacijskih težav pa se je problem dodatno zaostрил (npr. na eni od stekleničk, ki so ostale za raziskovalci, so lokalni voditelji našli napis »sterilno«).

Po eni strani bi lahko trdili, da etičnih dilem v tem primeru ni bilo oziroma da so bile etične dileme samo navidezne. V resnici večjega nesorazmerja med stroški in koristmi pri sponzorjih (3), raziskovalcih (2) in opazovanih osebah (1) tudi ni bilo. Še posebej niso bili v ničemer prizadeti anketiranci. Če pa priključimo v spomin celoten model etičnih dilem, vidimo, da obstaja poleg koristi in stroškov še tretja spremenljivka – »zaupanje«, ki ga je bilo v našem primeru premalo. Posledica se je kazala v napačnem večanju etičnega tveganja pri opazovanih osebah (strah pred sterilizacijo otroka). Seveda tega ni moč pripisati sponzorjem, raziskovalcem ali opazovanim osebam, ampak je nastalo kot posledica dogajanja v javnosti (5), kjer so se širile informacije iz medijev (4), v našem primeru iz časopisov.

Po drugi strani so vsi potrebni pogoji za nastanek etične dileme obstajali že na samem začetku, *manjkalo je le običajno nesorazmerje* med koristmi in stroški pri opazovanih osebah (1) in raziskovalcih (2) oziroma sponzorjih (3). Zato pa so obstajala precejšnja nesorazmerja v statusu raziskovalcev (2) in opazovanih oseb (1) ter dokajšnje kulturne oziroma nacionalne razlike. Prišlo je še do določenih kršitev lokalnih običajev, predvsem načela, da se otrokom ne dajejo darila, izrazi pa je bilo tudi nezaupanje lokalnih voditeljev (5) do raziskovalcev (2).

V kratkem prikazu smo si ogledali nakaj kršitev etike v družboslovnem raziskovanju in ugotovili, da so etična vprašanja izredno važna. Ker je cilj vsakega raziskovanja usmerjen v dobrobit vsega človeštva, se njegov učinek zmanjša, če so v toku raziskave prizadeti raziskovalec, sponzor, opazovana oseba ali kdorkoli drug. Naše sposobnosti moramo zato pravilno oceniti in si postaviti določena načela, od katerih ne smemo odstopati. Samo tako bo družboslovno raziskovanje potekalo na najprimernejši način.

REFERENCE

- Bailey, Kenneth D.
1987 *Methods of Social Research*. Tretja izdaja. New York: Free Press.
1988 »Ethical Dilemmas in Social Problems Research: A Theoretical Framework.« *The American Sociologist*, v pripravi.
- Blau, Peter L.
1964 *Exchange and Power in Social Life*. New York: Wiley.
- Bulmer, Martin and Warwick, Donald P. (izd.)
1983. *Social Research in Developing Countries: Surveys and Censuses in the Third World*. Chichester: Wiley.
- Calhoun, John B.
1962 »Population Density and Social Pathology.« *Scientific American* 132:139–148.
- Dillman, Don A.
1978 *Mail and Telephone Surveys: The Total Design Method*. New York: Wiley.
- Ellenberg, Jonas H.
1983 »Ethical Guidelines for Statistical Practice: Report of the Ad Hoc Committee on Professional Ethics.« *The American Statistician* 37:1–4.
- Gallagher, John F.
1973 »The Protection of human Subjects: A Reexamination of the Professional Code of Ethics.« *American Sociologist* 8:93–100.
- Goode, William H. and Hatt, Paul K.
1952 *Methods in Social Research*. New York: McGraw-Hill.
- International Herald Tribune*
1987 »Adultery Emerges as Issue: U.S. Candidates Face Queries on Private Lives.« Maj 11, 1987:1.
- Kelman, Herbert C.
1967 »Human Use of Human Subjects: The Problem of Deception in Social Psychological Experiments.« *Psychological Bulletin* 67:1–11.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., Martin, C. E. and Gebhard, P. H.
1953 *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia: Saunders.
- Kleymeyer, Charles D. and William E. Bertrand
1983 »Misapplied Cross-cultural Research: A Case-study of an Ill-fated Family Planning Research Project.« Str. 365–378 v Martin Bulmer and Donald P. Warwick (eds.), *Social Research in Developing Countries: Surveys and Census in the Third World*. Chichester: John Wiley.
- Singer, Eleanor
1978 »Informed Consent: Consequences for Response Rate and Response Quality in Social Surveys.« *American Sociological Review* 43:144–162.
- Smith, H. W.
1981 *Strategies of Social Research*, druga izdaja.
Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Sudman, Seymour
1976 *Applied Sampling*. New York: Academic Press.
- Thorne, Barrie
1980 »'You Still Taking Notes?' Fieldwork and Problems of Informed Consent.« *Social Problems* 27:284–297.

Dve načrtovani okrogli mizi

Uredništvo Teorije in prakse pripravlja v letošnjem letu dve okrogli mizi kot študijski projekt. Prvo okroglo mizo z naslovom *Nacija kot identiteta v protislovjih sodobnega sveta* bomo imeli predvidoma v juniju 1989, drugo okroglo mizo, ki ima naslov *Na pragu informacijske družbe*, pa v oktobru 1989. Na obe okrogli mizi bomo povabili uveljavljene strokovnjake, ki se znanstveno ukvarjajo z nacionalnim vprašanjem oziroma s problematiko informacijske družbe.

OKROGLA MIZA: NACIJA KOT IDENTITETA V PROTISLOVJIH SODOBNEGA SVETA

Večplastno je identificiranje človeka. Leta se zgosti ali kristalizira okoli simbolov in indecev: vidnih, kot so rase razpoznavnosti, in nevidnih, kot je pripadnost takemu narodu. Različni so občutki nacionalnega pripadanja in s tem nacionalne identifikacije: zgodovinski spomin, etnični argument, obložen z racionalnimi in iracionalnimi vzvodi; razlike v jeziku, v veri, v življenjskem stilu itd. Pri tem igrata veliko vlogo etnična distanca z etnično stratifikacijo in etnična solidarnost, ki prav tako nimata vselej povsem razvidno racionalnih korenin. Etnocentrizem v večji ali manjši meri deluje kot sublimacija individualnih razliknosti, ki so sicer v sodobnem svetu vsakovrstnih konvergenca realno razvidnejše od etnične pripadnosti.

V odnosih med narodi in etničnimi skupinami nastajajo različni medsebojni procesi, ki se nenehno spreminjajo. V sodobnih družbah se konservativni asimilacijski in unitaristični procesi postopno nadomeščajo s procesi etničnega pluralizma, ki ustrezajo pojavom celovitega pluralizma postindustrijskih družb.

Raziskovanje omenjenih in drugih elementov nacionalne identifikacije v sodob-

nem svetu je težka in zapletena naloga. Še posebej je temu tako, ker so mnoge teorije o narodu in ekstremnem izražanju nacionalne pripadnosti – nacionalizmu, potrebne preoblikovanja ali vsaj dopolnil.

Izhodišča za razgovor za okroglo mizo bosta podala univ. prof. dr. Stane Južnič in univ. prof. dr. Peter Klinar.

OKROGLA MIZA: NA PRAGU INFORMACIJSKE DRUŽBE

Cilj tega razgovora je, da opozori našo javnost na družboslovne razsežnosti t. i. »informacijske revolucije«, ki danes v svetovnem merilu sproža dalekosežne spremembe v vsakdanjem delovnem in bivalnem okolju ljudi, posega v delovanje na področju gospodarstva, izobraževanja, kulture, zdravstva in politike, kot tudi v vprašanja, ki zadevajo nacionalno suverenost ter odnose med državami in svetovnimi regijami ipd. Čeprav Jugoslavija zamuja z uvajanjem nove informacijske in telekomunikacijske tehnologije, pa to ne bi smelo biti opravičilo, da bi vse to puščali v nemar in zaostajali tudi v spremljanju in ozaveščanju ljudi o mikro – in makro-socioloških razsežnostih ter kratkoročnih in dolgoročnih razvojnih implikacijah. Sicer pa se tudi pri nas z nepričakovano dinamiko širi uporaba računalnikov v gospodarskih organizacijah, v šolah in bolnišnicah; Mariborčani so sprožili val vse bolj množičnega uvajanja satelitskih TV anten; geodetska služba se opira na podatke »daljinskega zaznavanja« (remote sensing); čeprav še v omejenem obsegu, pa vendarle začnemo uporabljati mednarodna računalniška omrežja, ki omogočajo dostop do specializiranih bank podatkov za potrebe znanstvenega dela, statistične dejavnosti; spreminja se struktura zaposlenih in povečuje delež tistih, ki imajo opravka predvsem z informacijami; ipd. Pretok informacij v širšem prostoru prihaja v nasprotje z dosedanjimi predstavami in predpisi o kontroli na državnih mejah. Vse intenzivnejše poseganje informa-

cij iz »tujine« začenja izpodkopavati monopolni položaj institucij, kot je npr. RTV. Zapiranje v lokalne in nacionalne okvire vedno bolj očitno pomeni zaostajanje ali celo propad. Odpiranje in povezovanje v svetovnem merilu pa spet s svoje strani lahko ogroža avtonomijo gospodarske organizacije in kulturno identiteto ter suverenost naroda.

Ker gre za eno od prvih javnih obravnjav socioloških oz. družboslovnih vidikov te problematike pri nas, bomo zadovoljni že s tem, da dobimo nekakšen presek širokega spektra relevantnih vprašanj in razmišljanj ter preučevanj pri nas. Glede na novost tematike tudi literatura v mednarodnem merilu ostaja dokaj fragmentarna. Ob tem pa se bomo vendarle navezovali tudi na globalno družbeni kontekst in dolgoročne razvojne perspektive. Pri tem se ne bomo izognili paradoksu, da nas v času, ko razpadajo vizionarski ideološki konstrukti, ki so doživeli svojo kompromitacijo v praksi – prav »informativna revolucija« sili, da si zastavljamo tudi vprašanja o novem tipu družbe, ki jo ne bo mogoče razumeti na podlagi kon-

tinuitete in podaljševanja obstoječega. Ali nam torej informacijska družba prinaša nekaj povsem novega tudi v odnosu do dosedanjih predstav o socializmu in komunizmu – ali pa gre bolj za to, da bodo šele sedaj nastopili realni pogoji za njihovo uresničevanje?

Ali je »informativna revolucija« revolucija »pritrjenega kolesa«, ali pa prinaša tudi pomembne (revolucionarne) družbene spremembe? Kakšen je odnos med informacijsko družbo, informatizirano družbo in informirano družbo? Kaj (kdo) spodbuja razvoj informacijske dejavnosti in kakšne so ekonomske, politične in socialne implikacije – od položaja delavcev do socialne strukture družbe? Ali informativna postaja novi temelj družbene moči, ali pa le krepi obstoječo družbeno distribucijo moči? Kako se v informativni družbi udejanjata emancipacijski in avtoritarni potencial informativne?

To je le nekaj vprašanj, na katera naj bi poskušali odgovoriti na okrogli mizi.

Izhodišča za razgovor za okroglo mizo bosta podala univ. prof. dr. Zdravko Mlinar in univ. prof. dr. Slavko Splichal.

NADEŽDA RADOVIĆ

Cavtatska tribuna in ženske

V času, ko je potekala Mednarodna tribuna »Socializem v svetu«, so se v Cavtatu pogovarjali tudi o kulturi žensk in duhovni situaciji časa. Pogovor je potekal 22. oktobra 1988. Tema je izhajala iz osnovne niti Okrogle mize '88. – »Socializem in duhovna situacija časa«. V pogovoru je sodelovalo 28 tujih in 29 jugoslovanskih teoretikov. Uvodno predavanje je imela Blaženka Despot, spregovorilo pa je 16 sodelujočih (od tega 11 žensk in pet moških). Pogovor je moderirala Nadažda Radović.

Osnovne teme lanskoletne Mednarodne tribune so se povezovale z razredno in nacionalno emancipacijo, ženski del sodelujočih pa je menil, da bi bilo treba spregovoriti še o enem bistvenem vidiku emancipacije človeka, torej o emancipaciji polovice človeštva – žensk. Ta razprava je osnovni poudarek postavila na možnosti utemeljitve marksističnega feminizma in na izkušnje, ki so izšle iz boja za ženske pravice v državah, od koder so prišle razpravljalke. Širši prikaz te razprave je bil objavljen v časopisu »Socializam u svetu«, številka 69/88. Razpravljalke so izrazile svoje nestrinjanje z odnosom, kakršnega je pokazala Mednarodna tribuna »Socializem v svetu« do sodelovanja žensk. Predlagale so, naj bo tema ene od naslednjih razprav prav vprašanje strategije levih sil v boju za pravice žensk.

Število žensk, ki sodelujejo v delu cavtatske tribune, je majhno. Odnos do jezika in kulture žensk je prav tako ponižujoč. Možje levice se sploh ne zanimajo za kulturo žena, ne potrudijo se, da bi razumeli pojme te kulture. Zanje je kultura žensk zgolj ne-kultura, podkultura, kultura geta ali marginalna kultura. Okrogle mize v Cavtatu, a tudi večina drugih srečanj levo usmerjenih partij, gibanj, inštitutov, ki so pod vplivom levic

itn., sprejemajo ženske le tedaj, če govore v jeziku moških, se pravi, če so del moške kulture. »Ali poznate moške marksiste, ki imajo pregled nad ogromno feministično kulturno produkcijo? ... Ženske, ki sodelujejo na tej okrogli mizi, so že tako kolonizirane, da se niso nikoli dvignile in rekle: 'No, zdaj bomo pa govorili o tem!'« je rekla lani Luciana Castelina.

Rezultat te kritike je pogovor šestdeseterice prisotnih, med katerimi so prevladovali možje levice. To je dokaz, da je bilo zanimanje pristno in da so se odzvali ljudje, ki so menili, da je o tej temi treba zares spregovoriti.

Pojem svobode in feminizem

V uvodnem predavanju, ki je nosilo naslov »Pojem svobode in feminizem: situacije in duhovna gibanja«, je razpravljalka Blaženka Despot (Jugoslavija) dejala, da se »feminizma oz. neofeminizma kot enega od novih družbenih gibanj ne da zreducirati le na družbeno gibanje, saj je to tudi duhovno gibanje, gibanje proti volji po moči. Za feministična gibanja v emancipacijskih duhovnih prizadevanjih za prevrednotenje pojma svobode kot volje po moči se mi zdi bistvena njihova določitev: 1. novega odnosa med človekom in naravo in 2. odnosa žensk do države in politike ... Pojenjevanje volje po moči in iz nje izhajajoče pravice v razmerju do spreminjanja narave v zadevo zasebnega lasništva, v pristojnost države in institucij – kot tudi brzdanja nasilja v vseh kapilarah sodobne civilizacije in kulture – sta duhovni gibanji, katerih nosilci morajo ostati ženske.«

Pirko Turpenen (Finska) je postavila vprašanje, za katero vrsto moči gre – glede na to, da obstajajo ekonomska moč, intelektualna, fizična sila, pa tudi emocionalna moč. Ženske so, na primer, v novejši zgodovini s tem, da so vzgajale in učile otroke (tako dečke kot deklice), prenašale nanje

lastno emocionalno strukturo. Na emocionalnem področju so bile močnejše.

Betty Magdof (ZDA) se je zavzela za to, da bi kategorijo boja za oblast zamenjali s kategorijo sodelovanja. Emancipacija žensk naj ne bo boj proti nekemu, marveč naj bo plod sodelovanja med ljudmi. Podobno je menila tudi Jelica Stefanović (Jugoslavija). »Želja o sodelovanju mora prinesiti drugačen način razmišljanja. Teoretsko to nemara ni moderno, vendar je težava v tem, da razprave o postmodernem vedno dajejo nekakšne jezikovne slike, ne pa pravne slike življenja.«

Bruce Mc Fairlane (Avstralija) je potem, ko je obiskal nekatere socialistične države (Kitajsko, Vietnam) ugotovil, da se razprave o položaju žensk v teh deželah nikakor ne morejo svobodno razviti, saj (četudi se nam bo zdelo še tako neverjetno) na neporočeno žensko tam še vedno gledajo kot na spako.

Silva Mežnarić (Jugoslavija) se je prav tako vprašala, kako je mogoče, da imajo vse socialistične države isti problem – v deklaracijah so ženske emancipirane, osvobojene, hkrati pa občutijo vse težave, ki jih imajo ženske tudi na Zahodu. Zato je menila, da je teza Blaženke Despot o instrumentalizaciji narave v bistvu sprejemljiva in uporabna tudi v socialističnih državah. Če pa je res, da je v teh državah odnos do narave instrumentalen, tedaj je feministično gibanje, ki se bojuje proti tem instrumentalizacijam, potrebno tudi tam.

O enem dosežku ženskih gibanj v zadnjih desetih letih

Ralph Milliband (Velika Britanija) je dejal, da je v svojem delu skušal ugotoviti, v kolikšni meri bi bilo mogoče razredno analizo uporabiti pri ženskem vprašanju v kapitalistični družbi. Po njegovem mnenju so v družbi, v kateri gospodari moški, v družbi, ki je patriarhalna, vse ženske tako ali drugače zatirane. Obstajajo določene razlike – med meščankami, buržujkami in med delavkami. Stopnja zatiranja je pomembna. V tem pogledu meni, da je feministična literatura abstraktna.

Luciana Castelina (Italija) se je odzvala na tezo Ralpa Millibanda. »Ralph mi je ponudil priložnost, da se odzovem, saj sama nikoli ne bi uporabila besede ‚zatirana‘, če

gre za ženske. Jasno je, da obstajajo razlike med buržujskimi in proletarskimi ženami – razlike so razredne, individualne, razlike v nazorih itn. Zakaj zavračam to besedo? Ker menim, da ta beseda v našem pogovoru že sama implicira, da se moramo osvoboditi, da bi postale takšne kot naši tlačitelji, to pa ni naš cilj. Ne želimo si enakosti, marveč različnost. Prav to je velik dosežek v ženskem gibanju zadnjega desetletja. Če opazujem zgodovino svoje politične partije (Komunistične partije Italije) ugotovim, da smo imeli tako zunaj nje kot tudi v sami partiji dolgo zelo pomembno žensko gibanje, ki se je borilo za emancipacijo, to je za enakost. Ne pravim, da to gibanje ni bilo pomembno. Vendar pa smo v začetku sedemdesetih let ugotovili, da problem ni v tem. Problem ni v tem, da postaneš enak, treba je ugotoviti, v čem so razlike; to je gotovo resen problem. Danes naša partija ta problem priznava, kar pa še ne pomeni, da pozna vse njegove implikacije. Razliko je treba potrditi – zato, ker je svet bi-seksualen in zato, ker buržoazna tradicija, ki jo je v celoti prevzelo socialistično gibanje, etablira idejo nekakšnega abstraktnega človeka, ki v resnici ne obstaja. Obstajajo moški in ženske, samci in samice in tega ni mogoče stlačiti v koncepcijo nekakšnega abstraktnega nevtralnega državljana. Svet mora postati bi-seksualen in boriti se moramo, da bodo ljudje to razumeli. Tako moške kot ženske je v zgodovini ta koncept koloniziral. Razumeti, da je svet bi-seksualen, pomeni, da je treba raziskati vse koncepte in ugotoviti v njih bi-seksualnost.«

John Kean (Velika Britanija) je dopolnil Lucianine besede nekoliko drugače. V zadnjih letih so razpravo o seksualni politiki tesno povezovali z novimi družbenimi gibanji. Je produkt obdobja revolucij itd., torej ne sodi v ta, tako imenovani občesvetovni diskurz. Vendar pa so danes ženska gibanja v glavnem nevidna. Najvažnejše stvari so se zgodile v vsakdanjem življenju in to so izzivi ob »skodelici kave«, komentarji o kakšnem moškem (na primer, na tramvaju). Ženskam moške ne oblačijo več plaščev. V javnosti se pojavljajo le tedaj, ko, denimo, zahtevajo pravico do splava. Kadar pa gre za politiko, so precej zadržane. To ne velja samo za Italijo, tudi v Britaniji je tako. Najpomembnejše pa je, da vsa ta gibanja delujejo na različne načine. To pomeni, da levičarji, na primer,

ne morejo postavljati vprašanj brezoblični množici.

Za novo strategijo emancipacijskega boja

Sonja Lokar (Jugoslavija) meni, da obstaja veliko ženskih kultur in da morajo leve sile temeljito premisliti, kakšna naj bo emancipacijska borba nasploh. Dejala je, da je v tej strategiji najpomembnejše, da vzpostavimo drugačen odnos do dela in do narave, torej tudi do okolja, rojevanja itn. »Današnja politika je strukturirana tako, da zagotavlja obstoječe razmerje političnih sil v družbi in da družbene probleme rešuje le, če je v to prisiljena, če je to sredstvo, da se ohrani isto razmerje moči. Politika bi se morala lotiti reševanja problemov, ki ljudi tiščijo; to pa je mogoče le, če lahko ljudje sami povedo, kakšne težave imajo, če lahko sodelujejo v razpravah in pri iskanju najboljših rešitev.«

Po mnenju Mildred Payerson (Kanada) je uresničevanje nove strategije mogoče le, če bodo imele ženske veliko več vodilnih položajev kot doslej. Ženske morajo biti na položajih, kjer je treba odločati, saj ženske o življenju razmišljajo na drugačen, bolj ustvarjalni način.

Dragica Vujadinović (Jugoslavija) je navedla zanimivo izkušnjo s Pravne fakultete v Beogradu, kjer v okviru predmeta »Marksizem in sodobna družba« deluje tudi študijska skupina »Ženska in družba«. Predpostavke za uresničitev nove strategije je mogoče zagotoviti z vsebinskimi spremembami na področju izobraževanja, predvsem z drugačnim odnosom do teh vprašanj v učnih načrtih in programih.

Negativni pojavi

Helena Sheehan (Irska) je v razpravo vnesla tudi problem negativnih, nemoralnih posledic emancipacije žensk. V nekaterih razvitih državah Zahoda so si ženske priborile pravice, ki jih postavljajo tudi v zelo izjemen, privilegirani položaj, celo parazitski odnos do moškega. Posebej očitno je to ob ločitvah zakonov, delitvah imetja, določanju

višine preživnin ipd. Helena Sheehan meni, da bi morale ženske tudi o tej plati javno in pošteno spregovoriti.

Pirko Turpenen (Finska) se je vprašala, »zakaj številne ženske na Finskem, čeprav jim je popolnoma jasno, da bi morale v svojem življenju marsikaj spremeniti, tega vendarle ne storijo? Same sebi ne dovolijo razkošja svobodnega življenja. Preprosto – ekonomsko odvisne so. In žive v skupnostih, ki jih rešujejo tovrstnih skrbi.«

O negativnih vidikih emancipacije je spregovoril tudi Kazuo Ota (Japonska). Poudaril je, da sedaj »izgubljam družinske odnose, ustaviti bi se morali in pogledati, v kakšnem stanju so odnosi med moškimi in žensko, kam gre družina.«

Med takšne vidike vprašanja emancipacije, izražene v razpravi, lahko uvrstimo tudi teze Jiang Chunze (Kitajska), ki pravi: »Jaz sem profesorica, znanstvena raziskovalka. Takšnih žensk je na Kitajskem veliko. O ženskih problemih pa ne vem prav veliko.«

Priznati pravico do različnosti

Zahteva po priznavanju pravice do različnosti je bila s prvo utemeljitvijo oblikovana letos v Cavtatu. Prav presenetljivo je, ob kakšen odpor in nerazumevanje (tudi med levimi intelektualci) zadevajo najbolj progresivne teze, oblikovane v ženskih gibanjih. Pot od spoznanja do spreminjanja zavesti in znanja v moč gibanja je izčrpavajoče dolga. Ženske levice so vztrajne in vaje, da je vsak njihov boj dvakrat daljši. Za prihodnjo cavtatsko tribuno je bil sprejet predlog Luciane Casteline: »Če ne moremo imeti celega dne za razpravo o razredno-spolnih razlikah, si moramo izbrati eno izmed točk na dnevnem redu naslednje okrogle mize in isto temo obravnavati z ženskega stališča. Tako nastane možnost, da se soočijo različna gledišča v skladu z glavnimi usmeritvami ženskega gibanja povsod po svetu. Univerzalistična koncepcija, o kateri smo na sestankih toliko govorili, je lahko samo rezultat priznavanja razlik, ne pa rezultat zanikanja teh razlik.«

Mednarodno ekološko srečanje na temo: Vzhodno-zahodno sodelovanje

Srečanje je organizirala evropska mladinska ekološka organizacija Youth and Environment Europe (YEE) in je potekalo od 17. do 19. februarja 1989 v Berlinu. V tem prikazu bom najprej na kratko označila sam položaj YEE v svetovnem ekološkem gibanju, potem berlinsko srečanje ter konsekvenco tudi problem Jugoslavije.

YEE je nastala kot evropski del organizacije International Youth Federation for Environmental Studies and Conservation (IYF), ki je bila ustanovljena že leta 1956 v avstrijskem Salzburgu in je vključevala predvsem severno- in zahodnoevropske mladinske ekološke organizacije in nekatere že zelo zgodaj delujoče skupine v južni in vzhodni Evropi. IYF obsega sedaj afriško kooperacijo s sedežem v Gani, azijsko-pacifiško s sedežem v Indiji, južnoameriško in pa evropsko, ki je nastala leta 1984 z imenom YEE in ima sedež na Danskem.

YEE je torej relativno mlada organizacija in za razliko od IYF vključuje praviloma le nacionalne mladinske ekološke organizacije, ne pa tudi lokalnih. Članstvo v YEE je omejeno na starost do 30 let – in vsi, ki so v organizaciji aktivni, si prizadevajo čimbolj učinkovito in stalno prenašati znanje in izkušnje na prihajajoče rodove mladih ekologov.

V primerjavi z YEE in drugimi evropskimi mladinskimi ekološkimi organizacijami pri nas in v vzhodni Evropi ne ločimo posebnih mladinskih organizacij, čeprav delujejo pri nas pretežno v okviru Zveze socialistične mladine. V nizozemski nacionalni ekološki organizaciji (NJK) lahko npr. sodelujejo le mladi do 23. leta starosti, potem pa morajo obvezno prepustiti delo mlajšim. Nekdanji člani NJK ali pa člani, ki morajo organizacijo zapustiti, ocenjujejo to pravilo kot sila pozitivno, ker se organizacija s tem stalno obnavlja in krepi z novimi idejami in spre-

membami, ki jih prinašajo mlajše generacije, in to brez tutorstva starejših.

Danes zajema YEE poleg večine severno- in srednjeevropskih držav tudi članice, kot so npr. Malta, Portugalska, Španija in Madžarska. V zadnjem letu so izredno okrepili sodelovanje s češkimi organizacijami in nekoliko manj z Jugoslavijo, o vzrokih za to bom poročala na koncu. Tako kot udeleženka letnega srečanja YEE sem že tudi leta 1988 na Malti sodelovala v posebni delovni skupini za vzhodno Evropo. Njeni sodelavci: Čehi, Madžari, Poljaki, predstavnik Cipra in Jugoslavije smo se odločili za posebno srečanje, na katerem bi se dogovorili o izmenjavi informacij in sodelovanju med Vzhodom in Zahodom. In to srečanje je bilo v okviru YEE resnično organizirano.

Na podlagi splošno znanega dejstva, da je onesnaženost okolja globalen problem, ki ne pozna meja, je berlinsko srečanje ponovno potrdilo, da obstajajo še vedno velike razlike v delovanju in možnostih ekoloških organizacij na Vzhodu in Zahodu, predvsem pa v njihovem dometu v socialnih strukturah in politični atmosferi.

Eno izmed prvih vprašanj, s katerimi smo se ukvarjali, je bilo, čemu je poglobljanje sodelovanja sploh pomembno. Naše ugotovitve so bile, da se s tem preprečuje izolacija, lokalni pristop, možna je izmenjava informacij in izkušenj, kar razširja naše znanje, tako da se problemi, ki so nadnacionalne narave, lažje rešujejo. Na srečanju smo se zavestno izognili zgolj proklamiranju določenih ciljev, pač pa smo se domenili za konkretne izmenjave in sodelovanje med posameznimi ekološkimi organizacijami. S tega stališča je bilo srečanje zelo uspešno, ker bo prav v tem letu potekalo mnogo mednarodnih ekoloških taborov, tečajev in srečanj, ki bodo zvečine v vzhodni Evropi. Tudi letošnje poletno srečanje YEE bo potekalo v Krakovu na Poljskem. Mislim, da bomo s tem zanesljivo prispevali k preseganju barrier in razlik v ekoloških prizadevanjih med Vzhodom in Zahodom.

Konkretna oblika izboljšanja izmenjave informacij je bila v tem, da smo takoj po končanem srečanju izdali publikacijo, ki naj bi tudi v prihodnje izpolnjevala predvsem dve nalogi: obveščala naj bi o trenutnem položaju v posameznih vzhodnoevropskih državah in bila naj bi tudi medij za sprožanje novih vprašanj in poskus njihovega reševa-

nja. Preko te publikacije bodo lahko posamezne organizacije zaprosile za pomoč in nasvete v reševanju določene naloge.

Problem, ki se pojavlja pri sodelovanju z Jugoslavijo, je medsebojna nepovezanost in slaba informacijska mreža med posameznimi ekološkimi skupinami že v sami Sloveniji, predvsem pa v jugoslovanskem okviru. Največ ekoloških skupin je v Sloveniji, vendar pa delujejo v zelo različnih smereh in interesih – od čistega naravovarstva do političnega delovanja, v katerega se vključujejo predvsem ljubljanske skupine. Pri sodelovanju in vključevanju v mednarodne organizacije prihaja zato do problemov, ker ne moremo predstaviti enotne politike in interesov

na nacionalnem nivoju (kar zelo dobro uspeva Čehom, Poljakom in Madžarom), ampak deluje vsaka skupina v okviru svojih interesov in možnosti. V Sloveniji sicer obstaja koordinacijsko telo – Ekološka koordinacija pri RK ZSMS v Ljubljani, vendar se vanjo vse skupine ne vključujejo, predvsem pa ne deluje sistem medsebojnega obveščanja.

Zaščita okolja mora v našem prostoru prodreti predvsem v širši socialni kontekst. Zavest o tem bi se morala razvijati že preko vzgojnega procesa, kajti za to je pomemben posameznik – in prvič v zgodovini človeštva se je pojavila njegova potreba in pravica, da živi v zdravem okolju; čas je že, da jo začnemo upoštevati.

CIRIL RIBIČIČ, ZDRAVKO TOMAC

Sončne in senčne strani federacije

(izd. ČZDO Komunist, Ljubljana, 1989, str. 319)

Navzlic dolgotrajnim izkušnjam z delovanjem federativnih institucij je sodobna politična teorija še vedno ostro razcepljena okoli temeljnih vprašanj pomena in učinka federalizma. Nasprotujoči argumenti so razvrščeni okoli vseh vprašanj – od tega, ali ima federalizem sploh kakšen vpliv na način upravljanja družbe, do njegovega odnosa do svobode in demokracije. To kaže, kako protislovna in zapletena narava federalizma vodi k teoretičnim sporom in konfliktom v vseh državah, ki imajo takšen ustavni model, pri čemer Jugoslavija ni nobena izjema.

Glavni razlog, zaradi katerega mnogi avtorji grešijo v prognoziranju o usodi Jugoslavije in prihodnosti federalizma v njej, leži v izredno veliki heterogenosti jugoslovanske družbe. Ta heterogenost se v zadnjem času še povečuje; ne samo da so tradicionalni kulturni obrazci na jugoslovanskem prostoru od Slovenije do Kosova različni, temveč takšne značilnosti vse bolj kaže tudi politični sistem: dinamika federalizma je popolnoma nov pojav v jugoslovanski zgodovini. Vse to ustvarja dobro podlago za cepitev družbe po liniji vzhodne in zahodne fragmentacije in segmentacije. Čeprav razvoj dogajanj očitno preti z novo balkanizacijo jugoslovanskega prostora z naslanjanjem na kombinirane sile retrogradnega nacionalizma in neostalinizma, pa tudi rešitve tipa *deus ex machina* oz. recentralizacije niso več zanesljive, tako glede na realnost političnega pluralizma v Jugoslaviji kot glede na izzive gospodarske krize.

Za Jugoslavijo je značilno tudi, da je federalizem zgodovinsko in po strukturi ter v stvarnosti sestavni del socializma in da je

v konkretnih zgodovinskih in sodobnih pogojih tudi socializem sestavni del federalizma. Federacija v socializmu pa je ena od zgodovinsko stvarnih oblik nacionalne samoodločbe in razpolaganja vsakega naroda s samim seboj. »Vprašanje jugoslovanske federacije danes je potemtakem predvsem tudi vprašanje koncepta jugoslovanskega socializma jutrišnjega dne oziroma naše skupne sposobnosti, da ta novi premislek socializma ne bo samo popravljanje zgodnjih socializmov, nastalih v krilu materialno in duhovno nerazvitih družb, ampak nov premislek, ki bo temeljil na dosežkih sodobne civilizacije – materialnih, tehnoloških, znanstvenih, informacijskih, kulturnih in drugih, ki bo znal te pridobitve prisvojiti in prirediti, ter jim dodati emancipacijsko in humanizacijsko vsebino, ki je bistvena opredelitev za socialistično družbo v njenem gibanju iz razmer globoko v ‚kraljestvu nuje‘ blizu razmeram, ki naj bi bile značilne za ‚kraljestvo svobode‘. Na tem izhodišču bi vsa sicer nedvomno zapletena vprašanja jugoslovanskega federalizma bila lažje rešljiva.«

Takšen sklep je v obsežnem in poglobljenem uvodu v pričujočo knjigo zapisal Milan Kučan. Naslov *uvodne študije*, ki posebej poudarja nujnost doslednega reševanja nacionalnega vprašanja, polno enakopravnost narodov in narodnosti, enakost pravic in odgovornosti vseh za lasten in skupen razvoj v skupni državi, je »Jugoslovanski federalizem od Speransa do razmišljanj o novi ustavi«.

Delo samo sta avtorja razdelila na dva dela; v prvem obravnavata politične borbe centralistov, federalistov in separatistov, v drugega pa so pod značilnim naslovom »Jugoslavija bo ostala avnojska, ali pa je ne bo« uvrščeni številni aktualni zapisi in polemike obeh avtorjev o razvojnih vprašanjih in dilemah našega političnega sistema. Z njimi je dokumentiran in podrobneje prikazan pogled obeh avtorjev na t. i. problem federalizma. Iz njega je razvidno, da avtorja niti ne preobremenjujeta federalizma kot rešitve za vse naše težave, niti ne instrumentalizira-

ta tega pojma v nasprotju z njegovim bistvom.

Federalizem kot ravnotežje (protislovje) med celoto (integracijo) in ohranjanjem posebnosti sestavnih delov predpostavlja jasen status same ustavnosti oziroma ustave v celoti. Pri tem pa velja upoštevati, da je federalizem funkcija družbe in ne ustave. Ustavnopravne institucije in ustavnopravni model federativne države v celoti niso sami po sebi izključen in vseobsežen test federativne narave določene družbe. Razvoj federalizma je pogojen s polivalentno problematiko uresničevanja in izgradnje celotnega političnega in ekonomskega sistema. Vprašanje odnosov med federacijo in njenimi članicami je bilo in je ostalo prvo in osnovno vprašanje vsake, pa tudi naše federacije. S tem so neločljivo povezana vprašanja političnega sistema sploh, posebno vprašanja skupščinskega sistema, položaja političnih organizacij, birokracije, samouprave, doslednega uresničevanja ustave in zakonov in predvsem položaja in vloge človeka v sistemu in družbi. Politološki pristop k tem vprašanjem je opredeljen z obravnavo federalizma kot družbenozgodovinskega procesa, tako da se ustavni model in praksa njegovega funkcioniranja ocenjuje tudi z aspekta ciljev in vrednot, ki se z njim izražajo in ščitijo, in ne samo z aspekta vzrokov sprejemanja federalizma. Samo s takšnim pristopom je avtorjema uspelo analizirati celoto zelo zapletene problematike povratnega odnosa federalizma in globalnega političnega in družbenega sistema in se izogniti ozkemu pravnoteoretičnemu (dogmatskemu) pristopu.

Avtorja se tako nista zapletla v zaprt krog problematike suverenosti, državnosti in pravice do samoorganiziranja oziroma razdelitve funkcij, ampak sta s širšega družbenega aspekta opredelila bistvo ustavnega modela federativne države, ki izključuje vse konstrukcije izven in mimo področja družbeno-ekonomskih odnosov kot osnove socializacije in vsebinske obogatitve jugoslovanskega federalizma. Gre za nov tip t. i. samoupravnega federalizma. Pri tem je pomembno, da obstoja vplivna smer razmišljanja tudi v Ameriki, ki smatra, da je federalizem bistvenega pomena za razvoj samoupravne družbe prihodnosti. Federalizem v bistvu predstavlja partnerski odnos, asociacijo, v katero se enakopravni subjekti združujejo,

toda ne stapljajo, ampak ohranjajo svojo samostojnost. Organizacijski izraz federalizma je necentralizacija in ne decentralizacija, ki predpostavlja, da center, oziroma suveren prenaša pooblastila. To je model federativne demokracije, ki ne trpi hierarhije, torej matrični in ne piramidalni sistem, v katerem se odnosi med federalnimi enotami usklajujejo s sporazumevanjem, dogovarjanjem, pogajanjem in kompromisi.

Federalizem in samoupravljanje spadata v isto vrsto načel, federalizem je samo ena od oblik samoupravljanja, samoupravljanje pa oblika federalizma. To je nedvomno izhodiščni položaj obeh avtorjev pri obravnavi federalizma, brez katerega bi se ta spremenil v goli mehanizem in formalno-pravno strukturo. Povezan je z večnacionalno strukturo jugoslovanske družbe, uresničevanjem ustavnega koncepta družbenopolitičnih skupnosti in razvojem kooperativnega in participativnega federalizma. Kot neetastična oblika usklajevanja odnosov večnacionalne skupnosti zajema še naslednje aspekte: federativnost samoupravne socialistične demokracije, združeno delo kot najširšo osnovo samoupravnega federalizma, komunalno ureditev, medrepubliško sodelovanje in svobodni družbeni federalizem. Načela takšnega federalizma so tesno prepletena z vprašanji znanstveno-tehnološke revolucije, opuščanjem državnega socializma, političnim pluralizmom in civilizacijskimi pridobitvami meščanske revolucije, izgradnjo socialistične pravne države, uveljavljanjem tržnih zakonitosti itd. Z njihovim razreševanjem uveljavljata avtorja tudi vrednostno prenovu jugoslovanskega federalizma in njegovo vključevanje v strategijo socialističnega razvoja v Jugoslaviji, ki naj odpravi sistemske vire obnavljanja krize. Zagotovo je s tem podana v knjigi zasnova jugoslovanskega federalizma po meri prihodnosti, ne da bi se izgubila kontinuiteta z avnojskimi načeli (temelnjimi opredelitvami) in zgodovinska legitimnost sedanje ureditve naše federacije. Kontinuiteta v ustavnem pravu označuje ustavno operacionalizacijo temeljnih družbenih vrednosti in ciljev družbenega razvoja v konkretnih družbenozgodovinskih pogojih, to pa so na področju federalizma prostovoljnost združitve v jugoslovansko federacijo, enakopravnost narodov in narodnosti, pravica do samoodločbe narodov itd. Diskontinuiteta s temi načeli na

podlagi prevrednotenja avnojskih izhodišč, točneje njihovih enostranskih razlag, se kaže v divjanju nacionalizma, težnjah po »tretji« Jugoslaviji itd.

Ohranjanje, uveljavljanje in razvijanje ustavne zamisli federacije je zato usodnega pomena za prihodnost Jugoslavije. Upravičeno torej avtorja opozarjata na neutemeljenost kritike ustavnega modela jugoslovanske federacije, ki naj bi bil glavni krivec za družbeno krizo, izhod iz nje pa mogoč samo z globalno rekonstrukcijo te zamisli. Na podlagi enostranskega prikaza veljavne ureditve najpomembnejših federalnih institucij so običajni očitki na rovaš dezintegracijskih teženj (republiški etatizem), soglasja, zapostavljanja splošnih v prid posebnim interesom ali premajhnih pooblastil federacije itd. Kritike ustavne zamisli federacije motijo predvsem naslednji elementi: način sprejemanja ustave SFRJ, način oblikovanja Skupščine SFRJ, sprejemanje odločitev s soglasjem v Zboru republik in pokrajin, z ustavo opredeljeno razmerje med ustavo SFRJ in republiški ter pokrajinskimi ustavami, razmerje med zveznimi in republiški zakoni ter način oblikovanja Predsedstva SFRJ.

Najbolj sistematičen in poglobljen je prav ta del knjige, ki vsebuje pregled radikalnih kritik ustavne zamisli federacije in analizo slabosti in nedoslednosti pri obravnavanju te zamisli. Avtorja ponujata analitično, argumentirano, umirjeno, trezno in poglobljeno analizo vzrokov obstoječih deformacij in na tem temelju oblikujeta predloge za dograjevanje ustavnih rešitev, ki ne pomenijo vračanja na preživele vzorce federativne ureditve iz predhodnih faz ustavno-pravnega razvoja. Izhoda ne vidita v prerazdelitvi pristojnosti med federacijo in republikami ter avtonomnima pokrajinama, temveč v razlastitvi vseh državnih organov, ko gre za posege v ekonomsko sfero, za sproščanje ekonomskih zakonitosti, razvijanje samoupravnih odnosov, demokratizacijo političnega sistema in deregulacijo. Aktualne polemike o ustavni zamisli jugoslovanske federacije so dopolnjene s podrobno analizo ustavne zamisli in delovanja Skupščine SFRJ, odločanja s preglasovanjem ali s soglasjem, centralizacijo ali dekoncentracijo pristojnosti jugoslovanske federacije, spreminjanja ustavnega položaja Predsedstva SFRJ, spreminjanja ustavnega položaja SR Srbije, postopka spremi-

njanja ustave SFRJ, različnih ocen vsebine ustavnih dopolnil iz leta 1988 in drugo. Avtorja odločno nasprotujeta uvedbi zbora združenega dela v Skupščini SFRJ, opozarjata na neizkoriščene možnosti dogovarjanja republik in pokrajin pri uresničevanju skupnih interesov v federaciji, argumentirano branita načelo soglasja pri odločanju v Zboru republik in pokrajin, preblago pa ocenjujeta ustavne spremembe iz leta 1988 in koncentracijo zveznih pristojnosti. Tudi problematiko samoodločbe, suverenosti odnosov v federaciji z vidika razrednega in nacionalnega bi bilo mogoče še izostriti.

S pričujočo knjigo sta avtorja na učinkovit način pokazala na postopno izoblikovanje dveh vase zaprtih in povsem ločenih pristopov ocenjevanja veljavne federalistične ureditve in njenega dograjevanja. Eden obravnava ustavno zamisel kot pridobitev, ki jo velja čuvati, drugi kot konfederativno deformacijo, ki je privedla do krize in jo velja odpraviti; prvi obravnava razlike kot prednost in bogastvo, drugi kot oviro nujni enotnosti; prvi se zavzema za soglasje, drugi za preglasovanje itd. Brez uspešnejšega preseganja teh polarizacij seveda ne bo mogoče začeti ustvarjalnih priprav za sprejem sodobnih ustavnih listin, neplodno konfrontiranje ima lahko tudi pogubne posledice. Instrumentalizacija znanosti za vrsto skrajnih in pretiranih ocen, ki se zavzemajo za »separatizem« ali za »krepitev enotnosti«, ne daje zagotovil za reševanje krize in ustrezno dograjevanje ustavne zamisli federacije s perspektivo svobode, sožitja, enakopravnosti, sodelovanja in samoupravne integracije.

Avtorja sta se z vsestransko analizo, ki objektivno vrednoti prispevek normativne ureditve, neuresničene ekonomske in politične predpostavke za uresničevanje veljavne ustavne zamisli federacije in usodnost deformiranih političnih odnosov za uveljavljanje te zamisli, tej nevarnosti izognila. Njun prispevek je tudi v analizi odpravljanja praktičnih slabosti v delovanju federacije, preseganju racionalizacije statusa quo in predlaganih inovacijah. Tudi tokrat za razvijanje svojega političnega sistema Jugoslavija nima vzora v svetu, kar pa ne sme pomeniti, da bo ta proizvod navzkrižja ideologije in zdravega razuma, razvojnih projektov multinacionalne elite in balkanskega improviziranja.

S knjigo »Sončne in senčne strani federacije« sta avtorja dr. C. Ribičič in dr. Z. Tomac uspešno analizirala federativni model v njegovem praktičnem delovanju, dinamiko v političnem procesu, ki prispeva k razreševanju določenih problemov, pa tudi stalno generira nekatere nove, poleg pričakovanih učinkov daje v praksi tudi nepričakovane posledice. Najboljše rešitve iščeta avtorja zato v okviru možnosti, ne pa v okviru absolutnih in abstraktnih modelov; to pa ne pomeni zavzemanje za poenostavljene rešitve, ampak za celovit pristop, ki vključuje tudi vse omejujoče elemente konkretne situacije. Knjiga nima samo aktualen pomen, ampak tudi trajnejšo vrednost za proučevanje sporov in konfliktov okoli jugoslovanske federacije.

Marijan Brezovšek

IVAN OČAK

Gorkič – življenje, delo in pogibel

(Prispevek k biografiji. Izd. Globus/Plava biblioteka), Zagreb 1988, str. 398)

Publicist in zgodovinar Ivan Očak, ki se je specializiral za zgodovino komunističnega gibanja med obema svetovnima vojnama, je objavil monografijo o življenju in delu sekretarja KPJ Milana Gorkiča. Ta biografija je bila potrebna za dopolnitev zgodovine Jugoslavije, to pa zaradi vloge osebnosti, ki je bila v burnem obdobju med leti 1929–1937 na čelu KPJ – prav tako pa tudi zaradi protislovnih ocen vloge Gorkiča (Josipa Čižinskega), ki niso oprte na trdne dokaze oz. dokumentirane. Hkrati pa sodi monografija v del širše literature, ki nastaja v osemdesetih letih in ki se poskuša kritično postavljati do naše zgodovinske dediščine, da bi demistificirala politične procese in osebnosti v njih z vidika znanstvene metodologije in relevantnih teoretičnih dognanj.

Gorkič je bil na pomembnih položajih

v Kominterni prav v času, ko je ta snovala strategijo razbijanja Jugoslavije kot »versajske tvorbe«. To je bil poglaviti, četudi ne edini razlog za dolgoletni molk o vlogi, politični teži in zgodovini jugoslovanske komunistične partije v tem času ter o tragičnem koncu tega vidnega voditelja.

Monografijo Ivana Očaka moramo brati predvsem kot znanstveno delo, ne pa kot poskus politične rehabilitacije Gorkiča, kajti le po tej poti lahko spoznamo nekatere nauke iz bližnje preteklosti, ki še ni postala zgodovina, kajti njeni nastavki segajo tudi v današnji čas. Za današnje razumevanje družbe, politike in posameznikov ni potreben le kritični odnos do stalinističnih metod, marveč tudi do posameznikov v tej zgodovini, za kar je najboljši primer tudi politična biografija Milana Gorkiča.

Avtor je monografijo razdelil na pet poglavij: 1. Začetek revolucionarne poti (str. 14–59) – v njem razgrne podatke o poreklu, šolanju in začetkih revolucionarne dejavnosti mladega Josipa Čižinskega; 2. V središču mednarodnega delavskega, komunističnega in mladinskega gibanja (str. 61–149); 3. Na čelu Komunistične partije Jugoslavije (str. 151–239) – ki pomeni osrednji problemski sklop študije; 4. Čižinski-Gorkič: generalni sekretar CK KPJ (1936–1937) – str. 241–317; 5. V stopah stalinističnih čistk (str. 319–365); na koncu študije je objavljena strokovna aparaturna: bibliografije objavljenih gradiv in literature, kronologija dogodkov iz Gorkičevega življenja, seznam imen in rezime knjige v ruščini.

Kronološkemu prijemu avtorja kot temeljni metodološki usmeritvi ni kaj očitati, posebej v tem primeru, ko gre za biografijo neke osebnosti. To je povsem upravičena metoda, posebej če upoštevamo, da se ne raziskuje le življenje posameznika, pač pa tudi organizacijo, ki je že prenehala delovati – in je s tem tudi predmet raziskovanja zaključen in zgodovinsko sklenjen proces. Toda že bežen vpogled v študijo pokaže, da je avtor pri pisanju premalo uporabljal sekundarno literaturo oziroma že objavljena monografska in sintetična dela, posebej iz zgodovine Kominterne in njenih posamičnih sekcij, kar bi nedvomno moglo prispevati k še bolj poglobljeni oceni in sklepanju o vlogi Gorkiča v Kominterni.

S svojo prepričljivostjo je Čižinski ne le vplival na ljudi, s katerimi se je srečeval, pač

pa se je tako trajno zarisoval v njihov spomin, da so nekatere druge osebnosti ob njem zbledele; o tem svedoči tudi France Klopčič (str. 53). To je bila seveda osebna karakterna lastnost Gorkiča. Po drugi strani so obstajale v zgodnji fazi razvoja partije tudi specifične značilnosti KPJ, ki so prispevale k naglemu napredovanju Gorkiča kot novega tipa partijskega voditelja, kadra in *človeka iz aparata*. Za razliko od frakcijskih bojov in formiranja komunističnih partij iz levih kril socialističnih strank v drugih evropskih državah ter njihove kasnejše homogenizacije (npr. KP Italije – kongres v Livornu, KP Francije – kongres v Toursu) je imela KP Jugoslavije že v času svoje legalne dejavnosti notranje spore. V nekaterih primerih je šlo le za posamične spopade med nekdanjimi socialisti, često pa so vzroki mnogo bolj zapleteni. Po razglasitvi Zakona o zaščiti države leta 1921 večina članov Komunistične partije ni bila pripravljena na pogoje ilegalnega dela. Ti pogoji do bili izredno težavni in so terjali mnogo truda, organizacijskih ukrepov, predvsem pa popolno predanost ilegalnemu partijskemu delu – ki je bil povsem nezdržljiv z legalnimi metodami dela socialističnih strank. Medtem ko so prišli voditelji boljševiske partije na oblast z velikimi izkušnjami iz ilegalnega dela, so morali jugoslovanski komunisti iz legalnega statusa partije, ki je delovala znotraj večstrankarskega sistema, preiti v ilegalno. Ta dejstva je verificiralo tudi jugoslovansko zgodovinopisje (npr. *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, IPR, Beograd 1964; dr. Branko Gligorijević, *Bratje Vujovići*, ISI, 1983; dr. Slavoljub Cvetković, *SKOJ 1919–1929*, ISI 1984 itn.).

Za današnjega bralca je pomembna ocena, da so bili pojavi frakcionaštva, medosebnih sporov v jugoslovanski partiji in njena nesposobnost, da bi se zavarovala pred policijskimi provokacijami, dokaj resni, hkrati pa so tudi slika okolja, v katerem je partija delovala. Domala nihče od vidnejših voditeljev, ki jih Očak omenja v zvezi z Gorkičevo dejavnostjo, se ni izognil vsaj enkratni ovadbi, aretaciji in kazni z zaporom; neopreznosti in napake, ki bi se jim lahko izognili, se ne ponavljajo le v dvajsetih, marveč tudi v tridesetih letih.

V začetku maja 1923 je J. Čižinski odpotoval iz Jugoslavije in se vanjo nekajkrat vračal ilegalno – bodisi zaradi sklica pomemb-

nejših partijskih sestankov, izvajanja nekaterih sklepov ali pa zaradi uravnavanja sporov med partijskimi voditelji v državi. Ti podatki, ki jih navaja avtor v III. in IV. poglavju, so gotovo pomembni za oceno pomanjkljivosti centralistično-hierarhičnega vodenja mednarodnega delavskega gibanja. Glavna značilnost takega odločanja je njegova *abstraktnost*, ki je imela za delovanje KPJ v času med vojnoma pogubne posledice.

Ivan Očak je iz dokumentacije v arhivu CK KPJ ter iz fondov v Moskvi odbral tisti del gradiva, ki je za osvetlitev dejavnosti Gorkiča najbolj pomemben: izbor iz njegove korespondence z jugoslovanskimi voditelji v državi, v njihovih centrih na Dunaju in Parizu, nadalje tiste sklepe partijskih kongresov in plenumov, ki jih je formuliral Gorkič sam, ali pa je vsaj odločilno vplival, da se jih sprejme in uresniči. Slikovna dokumentacija, ki jo avtor monografije predstavi, je posebej zanimiva kot prispevek k spoznavanju Gorkiča kot osebnosti; fotografije je našel v zasebnih kolekcijah Gorkičevih sorodnikov. Del tega gradiva prikazuje ilegalno delo, ker so to posnetki dokumentov iz policijskih zasliševanj, posnetki psevdonomov, ki so jih uporabljali partijski aktivisti itd. V III. in IV. poglavju si je avtor prizadeval, da bi kar najbolj popolno prikazal Gorkičevo dejavnost za konsolidacijo KPJ po velikem vdoru policije v partijsko organizacijo leta 1929 in njegov spopad s frakcionaštvom Petka Miletića. Posebej poskuša temeljiteje osvetliti afero s prevozom jugoslovanskih prostovoljcev v Španijo leta 1936 z ladjo *Korzika*, ki je bila ena od pglavitnih obtožb proti Gorkiču med preiskavo leta 1937. Gorkič je bil namreč glavni organizator transporta naših prostovoljcev v Španijo, ki pa, kot je znano, ni uspel. Jugoslovanska policija je ladjo odkrila, v preiskavi pa uspeła izvedeti tudi vse podrobnosti o organizaciji prevoza. Afera z ladjo *Korzika* je močno vplivala tudi na iztek jugoslovansko-ruskih pogajanj za podpis pogodbe o trgovinskem sodelovanju.

Po obravnavanju teh vprašanj prikaže avtor Gorkiča kot uspešnega partijskega liderja – uspešnega seveda v skladu s kriteriji Kominterne. O osebnosti M. Gorkiča ima avtor pozitivno mnenje; zastavlja retorično vprašanje: ali bi nekdo, ki je bil tako kot Gorkič vzgojen v tradiciji zvestobe Kominterne, mogel braniti in obraniti svoje tovariše

pred stalinističnimi čistkami, če se sam ne bi odzval pozivu iz Moskve, čeprav je mogel domnevati, da ga bodo aretirali? Odgovor je seveda nikalen.

Ob vsem tem postopku dokazovanja in oporekanja pa moramo – ob vsem priznanju kvalitete monografij – opozoriti tudi na nekatere avtorjeve metodološke in teoretske pomanjkljivosti. Tisto, kar bralec opazi pri branju drugega in vseh naslednjih poglavij študije – je birokratsko-partijski besednjak, prevzet iz dokumentov Kominterne, s katerim predstavi avtor Gorkičevo dejavnost v Kominterni. Ta manjko distance do predmeta proučevanja je nedopusten že v plemenitejši publicistiki, kaj šele v zgodovinskih delih. Posebej nesprejemljiv je tedaj, ko avtor ocenjuje Gorkičevo publicistično dejavnost in se sprašuje: »Gorkič je veliko in pogosto pisal – vendar, ali je bilo to pisanje vedno dobro?« S katerega vidika dobro – z vidika KPJ, ki se je konsolidirala tudi z lastnimi silami in izkustvi in ne zgolj po direktivah iz Moskve, ali pa z vidika stalinističnega aparata, ki bo Gorkiča neusmiljeno uničil? Menimo, da kritično raziskovanje zgodovine nujno vključuje tudi take presoje!

Ko že omenjamo Gorkičevo publicistično dejavnost, je prispevek Ivana Očaka v tem, da predstavi domala popolno bibliografijo Gorkičevih del, vključno z zadnjo brošuro iz leta 1937, katero je Kominternina zaplenila in domala vse izvide uničila. Morda bi avtor mogel vsaj s krajšim komentarjem omeniti, da je v jugoslovanskem komunističnem gibanju nastala samostojna marksistična literatura, ki ni majhna ne po obsegu ne po kvaliteti, in ki jo je tudi Gorkič vsaj delno poznal. O tem problemu sta več pisala Nadežda Jovanović in Božidar Jakšič, tako da bi se mogel avtor z njim seznaniti. Po dokumentih, ki jih je avtor študije predstavil, bi mogli sklepati o tipičnem odnosu voditeljev Kominterne do dogajanj v domovini: čeprav je Gorkič pisno interveniral v prvi fazi polemike na jugoslovanski književni levici (1934), ni našel časa, da bi prebral vsaj nekatera teoretska dela Veselina Masleše, Ognjena Price in drugih teoretikov marksistov – pač pa se je ubadal s finančnimi zadevami Miroslava Krležje. Takšen ambivalentni odnos je materialni dokaz o bistvu stalinizma, o njegovem preziru do posameznika in o njegovem hotenju, da intelektualce poniža. Brez odvečnih komentarjev – Oča-

kovo delo jasno razkriva to notranjo logiko sistema.

Obstaja pa še neka druga pomanjkljivost te študije: ni povsem razvidno, kdaj avtor sam razvija svoje poglede, ker to ni pregledno ločeno od gradiv in stališč drugih raziskovalcev. Hujša pomanjkljivost je tudi v tem, da avtor dokaj površno, lahko bi rekli kar prepovršno nakaže pojav stalinizma, in to le v nekaj stavkih (na str. 330 – to je pasus z natančno 22 vrsticami) – čeprav so ta problem temeljito obravnavali raziskovalci, kot so npr. G. Ellenstein, I. Deutscher – da ne omenjamo Sartrove *Pošasti stalinizma*. Od jugoslovanskih avtorjev sta bili poučni študiji M. Britovška *Carizem, revolucija, stalinizem* (Ljubljana 1980) in *Stalinov termidor* (Ljubljana, 1984). Mnogo koristneje bi bilo, če bi avtor – zaradi pomanjkanja prostora – opozoril le na desetino relevantnih študij domačih in tujih avtorjev ter v tem teoretskem okviru razmišljal o Gorkičevem delu v Kominterni.

Kljub vsem navedenim pomanjkljivostim je monografija Ivana Očaka koristna, saj prinaša podatke, ki pobijajo mistifikacije o tej osebnosti. Gorkič je bil stalinist po svojem prepričanju, metodah dela in načinu obračunavanja s svojimi oponenti v Centralnem komiteju KPJ leta 1935 – hkrati pa je bil tudi žrtev stalinističnih čistk. Raziskovalcu Ivanu Očaku gre zasluga, da je ob velikih prizadevanjih kar najbolj objektivno prikazal osebnost in dejavnost Milana Gorkiča – hkrati pa se izognil (sentimentalni) skušnjavi, da bi ga v zgodovini partije rehabilitiral.

Dubravka Stajčić

JANEZ PEČAR

Formalno nadzorstvo

Slovensko in jugoslovansko kriminološko literaturo je letošnje leto obogatilo pomembno znanstveno delo o formalnem nadzorstvu. Knjigo na to temo je pripravil dr. Janez Pečar, redni univ. profesor za kri-

minologijo na Pravni fakulteti v Ljubljani in socialno patologijo na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Za izdajo obširne monografije (449 strani) sta poskrbeli dve slovenski založbi: Uradni list SRS in Delavska enotnost (Ljubljana 1988). Po vsebini in opremi se knjiga nedvomno vključuje tudi med vidne dosežke kriminologije kot svetovne znanosti.

Študija prikazuje delovanje organov formalnega nadzorstva predvsem s kriminoloških in kriminalnopolitičnih vidikov. Pri tem je deviantno ravnanje oseb in njihova problematika postavljena v drugi plan, v ospredje pa je avtor postavil delovanje mehanizmov formalne kontrole. Med takšne družbene institute sodijo najprej klasični državni mehanizmi: policija, tožilstvo, sodišča in zaporji. Tem so se v novejšem času pridružile še različne upravne inspekcije ter sodniki za prekrške. Navedenim organom državnega nadzorovanja sta se v novejšem času pridružila še samoupravno in neformalno nadzorstvo.

Kot pove že naslov knjige, je dr. Pečar izčrpno in poglobljeno analiziral kriminološke aspekte formalnega nadzorstva, seveda pa se ni mogel izogniti tudi pomembnim ugotovitvam o ostalih dveh oblikah nadzorovanja. Pri tem izhaja najprej iz jugoslovanških razmer, v obilni meri pa upošteva tudi trende v drugih geopolitičnih okoljih.

Knjiga je pregledno razčlenjena na 14 poglavij, ki jih zaključujejo sklepna razmišljanja. Za neposredno študijsko in praktično uporabnost dela je izredno koristen izčrpen seznam področne literature, imensko in stvarno kazalo. Pregled vsebine na začetku knjige ter kratka predstavitev avtorja na lični ovojnici pa prispevata k večji informativnosti in razbijanju občasno prevelike anonimnosti piscev v slovenskem kulturnem prostoru.

Prva tri poglavja uvedejo bralca v temeljni problem študije. Zato v njih avtor prikaže predmet in metode proučevanja ter osnovna izhodišča in teorije o nadzorstvu. Pri tem pojasni metodo svojega raziskovanja, ki nima izrazito empirične oziroma kvantitativne narave, čeprav je nesporno zasidrana v dejstvih in kvalitativnih vidikih dolgoročnih procesov v dejanskem ravnanju formalnega nadzorstva. Ta del socialne kontrole je prikazan pogosto na privlačen esejističen način, ki pa se vedno giblje na visoki

intelektualni ravni. Seveda pa bi morebitne kvantitativne ilustracije samo še povečale vrednost obravnavane študije.

V naslednjih poglavjih obravnava avtor najprej vpliv naših družbenih razmer na formalno nadzorstvo. Ob tem opozarja, da kriznih razmer ne gre premagovati s povečevanjem števila norm in represije. Nato pojasnjuje pomen formalnega nadzorstva in njegove tradicionalne vloge. Te so v nadzoru, kaznovanju, razvrščanju, spremenišanju in zaznamovanju.

Pri preprečevalni dejavnosti smo soočeni z dilemo, kako zagotoviti učinkovito prevencijo pred deviantnim ravnanjem, ne da bi pri tem posegli v pravice in svoboščine državljanov. Poseben problem je, kako to preprečevalno dejavnost tudi pravno normirati, ko pa imamo na drugi strani v naši družbi že tako in tako preveč norm. Če pa to dejavnost prepuščamo amaterski iznajdljivosti ali strokovni hladnosti, so lahko ogrožene nekatere temeljne človeške oziroma družbene vrednote, ki jih pravni sistem varuje.

Ob takšnem načinu zastavljanja vprašanj, problemov in dilem se v knjigi ponuja vznemirljivo branje o posebnostih delovanja formalnega nadzorstva, procesih, ki potekajo z njim ali ob njem in o vplivih na dejavnost formalnega nadzorstva. Znanstveno poglobljeno so nadalje prikazana pomembnejša področja tega nadzorovanja – od deviantnosti na delovnem mestu, preko prikrite, belovratniške, ekološke, poklicne in mednarodne kriminalitete – do organiziranega kriminala, nasilja ter vloge javnosti v deviantnosti. Ob upoštevanju splošnih socioloških spoznanj je posebej prikazano nadzorstvo nad nekaterimi skupinami, kot so ženske, mladi, ostareli, migranti itd. Zadnje poglavje govori o dilemah formalnega nadzorstva ter o njegovi prihodnosti.

Skoz celoten tekst se nevsiljivo prepletajo strogo znanstvene in strokovne ugotovitve z bolj poljudnimi in esejističnimi razmišljanji, to pa ob spretnem zastavljanju vprašanj, ki navajajo bralca k lastnim razmislekom. Če dodamo k odlikam prikazanega dela še lep in tekoč slovenski jezik, je mogoče zaključiti, da delo dr. Janeza Pečarja o formalnem nadzorstvu ne bo pustilo neprizadetega tako rekoč nobenega bralca.

Albin Igličar

Monopluralizem

»Socijalističeskij pluralizm« (»Socialistični pluralizem«), Sociologičeskie issledovanija (Moskva), št. 5/1988

Razprava o pluralizmu ni obšla niti Sovjetske zveze. Prvo okroglo mizo na to temo je organizirala revija sovjetskega sociološkega združenja »Sociologičeskie issledovanija«, ki je izpostavila mnoge karakteristične dileme in začetne težave, s katerimi se soočajo raziskovalci družbenih znanosti v vseh socialističnih državah.

Razgovor za okroglo mizo je podal dokaj reliefno sliko najpogostejših zanikovanj pluralizma in zavzemanj zanj. Več udeležencev v razpravi se je zadovoljilo kar z običajno »dialektično« analizo tega pojma, ki seveda nima najmanjše zveze niti s teorijo niti s prakso pluralizma. Končni domet teh analiz je zaključek, da pač vsi ljudje ne mislijo enako in da je zato potreben »idejni boj«. Ta boj pa mora potekati seveda znotraj okvirov marksistično-leninističnega dialektičnega materializma, kajti, kot je dejal sociolog V. N. Ivanov, alternativne ideologije marksizmu-leninizmu nimajo realne osnove niti smisla: kajti resnica je »konkretna in ena sama«, vendar bi morali s pluralizmom mnenj utreti pot do nje.

Filozof R. Kosolapov je takšna stališča dopolnil sicer z originalnim, hkrati pa z dejansko nestvarnim prizadevanjem za »monopluralistično teorijo«; zato je svoje neprikrito antipluralistično stališče dopolnil z zahtevo, po kateri bi morali »določiti kriterij monističnosti, monolitnosti pluralizma«. Njegov kolega V. Guljijev je ta antologični *contradictio in adiecto* apliciral na politično sfero: znotraj oblasti, enotne v pogledu razrednega bistva (taka pa je po njegovem mnenju vsaka, tudi sovjetska oblast), bi se morale uveljavljati različne »struje« – in v tem se izraža »monistični pluralistični pristop, monizem, ki je v bogastvu pluralističnih oblik«.

Natančno v sredini med povečevanjem

in zanikovanjem pluralizma se je znašel sociolog Igor Bestružev-Lada s trditvijo, da bi bil pluralizem, tudi politični pluralizem, »za nas pravi blagor, če bi ga le mogli uresničiti«. Ker tega po njegovem mnenju ni mogoče uresničiti, bi morali stremeti po »leninskem pluralizmu«, v katerem je najpomembnejše to, da se demokratizirajo odnosi znotraj vladajoče – in edine – partije.

Podobno je razmišljal tudi filozof V. Kazimirčuk, ko je dejal, da je potrebno že doslej uveljavljeni pluralizem mnenj in interesov, ki ga je perestrojka tudi praktično legitimirala, dopolniti s pluralizmom tistih sredstev in mehanizmov, ki naj omogočijo, da se proklamirana demokratična načela začno uresničevati. To pa seveda ne pomeni – je svoje stališče še določneje pojasnil Kazimirčuk – da je potrebna delitev oblasti, pač pa delitev funkcij v državnem aparatu.

Nekaj udeležencev te razprave je utemeljevalo nujnost vsaj neke določene stopnje pluralizma v politiki z dejstvom, da je pluralizem permanentna značilnost vseh režimov, vključno s sovjetskim. Nekdaj se je izražal skoz »sivo ekonomijo« in disidentstvo, danes se pa spet uveljavlja v opredeljevanju »za« ali »proti« perestrojki.

Boris Kurašvili je zvajanje teme razgovora na pluralizem mišljenj označil za malodušno izogibanje neprijetni stvarnosti, s katero se bo morala čimprej soočiti tudi Sovjetska zveza. Ta »neprijetna realnost« pa je politični pluralizem, ki je po njegovem prepričanju »v vsaki družbi povsem neizbežen«. Kurašvili je ponudil zanimivo tipologijo političnih sistemov, ki so doslej vladali v socialističnih deželah – o perspektivah političnega pluralizma pa je izrekel dokaj pesimistično napoved. Po njegovem mnenju se nahaja sovjetski politični sistem v najboljšem primeru na prehodu od izrazito avtoritarnega k avtoritarno-demokratičnemu sistemu, ta slednji pa se bo dokončno izoblikoval morda šele v desetih ali petnajstih letih. Šele tedaj bo mogoče razpravljati o začetkih pravega političnega pluralizma.

Jovan Teokarević

Robotska revolucija

(Robotska revolucija, spremna beseda Adolf Dragičević, izd. založba August Cesa-rec, Zagreb 1987, str. 427)

V povojnem obdobju sta znanost in uporaba njenih rezultatov povzročili v procesu materialne proizvodnje veliko revolucijo. Prišlo je do izdelave in uporabe kompjuterjev, telekomunikacijskih in telematskih naprav, fleksibilnih avtomatskih naprav, robotov, posebnih materialov, laserjev, satelitov, optičnih vlaken, razvili so genetski inženiring, biotehnologijo in podobno. Nekateri pravijo, da je to tretja industrijska revolucija, drugi pa, da gre za znanstveno-tehnološko revolucijo.

Neločljivo s tem pa je tudi povezana uporaba robotov v proizvodnih in neproizvodnih dejavnostih, kar nekateri imenujejo kar »robotska revolucija«. Ne tako davno se je začela ta revolucija s povezovanjem računalnikov, robotov in fleksibilnih avtomatov. Avtomati z določeno svobodo gibanja in možnostjo nemotenega programiranja – zaradi vgrajenih senzorjev – so stari, kot ugotavlja Adolf Dragičević v svoji navdahnjeni spremni besedi, komaj kakih trideset let. Očetovstvo zanje pripisujemo ameriškim znanstvenikom Georgu Devalu in Josephu Engelbergerju. Evropska ekonomska komisija predvideva, da bo leta 2000 na svetu deset milijonov robotov. Številna velika svetovna podjetja načrtujejo, da bodo do tedaj svojo proizvodnjo popolnoma robotizirala. Ob tem predpostavljajo, da bo uporaba robotike spremenila »način in obliko mnogih delovnih (in ne-delovnih) dejavnosti« (str. 9). Tako robotiziran proces proizvodnje bo v avtomobilski industriji, kot piše v knjigi, spremenil tudi odnos med podjetjem in kupcem. Zato tudi ni dovolj, pravi avtor, da se z vprašanji robotizacije ukvarja le inženirji robotike, marveč se mu morajo posvetiti tudi »sociologi, sindikalni funkcionarji in višji vodilni delavci« (str. 10), celo psihologi, ekonomisti in drugi. To je še toliko bolj potrebno zato, ker nam učinki robotizacije na celotno človekovo življenje

še niso dovolj znani. Zato bo knjiga, ki jo prikazujemo, zanimiva ne le za tiste, ki so (posredno ali neposredno) povezani s procesom robotizacije, temveč tudi za vse druge, ki razmišljajo o času, v katerem živimo. Zato menim, da je ta knjiga lahko koristen priročnik tudi za študente ustreznih strok in za znanstvene delavce, predvsem pa bo koristna v sami praksi.

Knjiga je razdeljena na pet, med seboj povezanih delov. Prvi del (*Izvor robotike*) je uvod v obravnavano temo in pojasnjuje nekatere temeljne avtorjeve opredelitve (kaj so roboti in robotika; o evoluciji robotike od stare Grčije naprej; o razlikah med robotiko in konvencionalno avtomatizacijo). Po avtorjevem mnenju so »malone vsi roboti pravzaprav samo robotske roke« (str. 7 in naprej), zato se, glede na nalogo, ki naj jo robot opravlja, med seboj razlikujejo v glavnem le po konfiguraciji te roke.

V šestih poglavjih drugega dela knjige (*Robotska tehnologija*) razpravlja avtor o različnih tipih tehnologij, »ki jih uporabljajo pri robotih in robotski opremi« (str. 61), o njih pa piše tako, da so razlage razumljive tudi bralcem brez ustreznega tehničnega predznanja (ta poglavja se nanašajo na mehanski in matematični vidik robotov, na načine upravljanja z njimi itn.), zadnje poglavje pa nam predstavi različne vrste naprav, ki jih je mogoče priključiti na robote in različne načine dostavljanja predmetov robotom.

Tretji del (*Robotika na delu*) se ukvarja z uporabo robotike, razdeljen pa je na štiri poglavja: prvo govori o razponu nalog, ki jih lahko opravljajo roboti, če uporabljajo samo oprijemalec; drugo o nalogah, ki jih opravlja robot, ki ima priključene različne vrste orodij; tretje nam opisuje montažo robotov in četrto naprave, ki jih uporabljamo za vodenje robotov.

Četrty del (*Socialne, ekonomske in organizacijske raziskave*) preučuje netehnološke vidike robotike, ki niso nič manj pomembni od tehničnih; govori o problemih, ki se pokažejo ob uvajanju robotov v tovarne, o težavah z varnostjo, ekonomski upravičenosti robotov itn. Zadnji del (*Sedanja pričakovanja*) bralca najprej popelje v raziskovalne laboratorije, skuša ga seznaniti s proučevanjem robotike, nato pa spregovori še o možnostih, ki jih prinaša robotika in jih lahko posreduje človeku. Nazadnje, in to

moramo posebej poudariti, ko govorimo o uporabnosti te knjige, pa nam avtor ponudi še *glosar*, se pravi okoli petsto terminov, ki jih uporabljajo v robotiki in v zvezi z njo. Knjiga ima tudi indeks.

»Robotska revolucija je tudi naša nujna perspektiva« (pravi Dragičević), čeprav je pravih robotov pri nas (podatek je sicer iz leta 1985) le nekaj deset, kar nas postavlja malone na »afriško stopnjo razvoja«. Zato menim, da bo le stežka dokazovati, da so vzroki za to le v slabem ekonomskem položaju naše družbe, pač pa prej v tem, da »so laiki v politiki in znanosti deležni pohvale za svojo pasivnost in za neprikrito protitehnično razpoloženje, ki ga črpajo iz kvazimarksističnega reakcionarnega 'spoznanja', da visoka tehnologija državam, ki jo posedujejo, ni prinesla socializma. Polovično in skrajno površno poznavanje marksistične teorije in sodobne družbene prakse so rodovitna tla tudi za takšno malomeščansko trošenje maloumnosti«. (A. Dragičević, str. 411).

Slobodan Pirec, Dušan Pirec

Economie mondiale, politiques nationales

(Svetovno gospodarstvo, nacionalne politike) *Revue économique*, 3/1988, str. 589–667

Za naš čas je ob drugem značilen vse intenzivnejši proces internacionalizacije proizvodnje vrednosti, hkrati pa ga označujejo tudi ovire, ki se temu procesu postavljajo po robu – to pa zaradi objektivno obstoječih razlik med državami in kontinenti in zato tudi med nacionalnimi politikami različnih držav. To je tudi razlog, zaradi katerega sem prepričan, da je tema, ki jo posamezni prispevki obravnavajo z različnih gledišč, aktualna in zanimiva; gre za pet različnih pogledov na razmerje med svetovnim gospodarstvom in nacionalnimi politikami. Ti prispevki so pravzaprav poročila, s katerimi so njihovi avtorji nastopili drugi dan razprave, ki jo je organiziral IFRI 1. junija 1987 (prvi dan je bil posvečen vprašanju nezaposleno-

sti, mezdami in profitu; ta del razprave je objavila *Revue économique*, št. 3, 1987).

V prvem prispevku (»Svetovni makroekonomski izzivi v naslednjem desetletju«) R. Dornbusch opozarja na štiri velike izzive, ki se postavljajo svetovnemu gospodarstvu: prvi izziv so dolgovi dežel v razvoju, drugi zadolženost Združenih držav Amerike, tretji nezaposlenost v Evropi, četrti pa slabost trga denarja. Dornbusch predlaga naslednje rešitve: unilateralno deklaracijo o redukciji servisiranja dolgov; izrazito depreciacijo dolarja pred znižanjem proračunskih izdatkov ZDA na način, ki ne bi vplival na povečanje nezaposlenosti v ZDA; odgovor na tretji izziv je spodbujanje konjunktura v Evropi in na Japonskem; četrtega pa bi rešili tako, da bi odpravili nered na svetovnih finančnih trgih.

V drugem prispevku (»Ovladovati mednarodno ekonomsko soodvisnost: pazljiva koordinacija ali institucionalizacija«) Pierre Jacket pove, zakaj moramo (vsaj za sedaj) dvomiti v to, da bomo našli pozitiven odgovor na postavljeno vprašanje. Avtor pravi, da v mednarodnih ekonomskih odnosih dominirata dve logiki: ena je rastoča medsebojna odvisnost držav in celin, druga pa je politična fragmentacija sveta na države, ki se želijo potrditi in ohraniti nacionalni interes. Prepričan je celo, da cilj politične organizacije demokratičnih držav ni predvsem v iskanju skupnih rešitev za mednarodne gospodarske težave. Ekonomsko politiko vsake države determinirajo predvsem interne politične, ekonomske in socialne zahteve. Zato avtor meni, da ni najbolj primerno, če skušamo antinomijo med internacionalizacijo proizvodnje in nacionalno samobitnostjo reševati tako, da bi državam podelili diskrecijsko pravico do reševanja teh vprašanj. Mnogo primerneje bi bilo, da sprejmemo eksplicitna in obvezna pravila igre, ki bodo sprejemljiva za vse države članice. Nobenega dvoma ni, da zadeva to vprašanje samo jedro problemov, s katerimi se bodo države EGS morale soočiti oz. s katerimi se že srečujejo. Vprašanje je le, ali lahko ta pravila igre temeljijo na političnem kompromisu (ali konsenzu, kar je manj ugodno) ali na nekakšni, na silo vzpostavljeni skupnosti, kakršna je, na primer, SEV. Če se namreč sprejme prvo solucijo, je dokaj negotovo, ali bo v vseh situacijah skladna z nacionalnimi interesi; če ni tako, bo treba

njeno izvajanje zagotoviti s silo, kakšne pa bodo posledice, tega ne vemo. V drugem primeru pa je zelo težko zagotoviti optimalno rešitev za vse, tudi na ravni Skupnosti kot celote. Prav to pa nas navaja v razmišljanje o potrebi, da bi se v zahodni Evropi gospodarstvo ločilo od države, pri čemer bi državi ostale kulturne, socialne in tem podobne funkcije. Ali so razmere za tako radikalno rešitev že dovolj dozorele? Kakorkoli že, tako v prvem kot v drugem primeru gre za to, da je treba najti relativno trajno in optimalno rešitev za vsak del celote, in sicer tako, da bo sodelovanje med državami članicami usklajeno tako z načelom učinkovitosti kot tudi z načelom medsebojnega zaupanja.

J. Drže in Ch. Wyplosz v tretjem sestavku (»Strategija ambideksterne rasti Evrope: avtonomija skozi sodelovanje«) raziskujeta problematiko tesnejšega sodelovanja med zahodnoevropskimi državami. Predlagata tri možne scenarije: vzpostavitev fleksibilnega gospodarskega sodelovanja, s tem da bi vse države članice sprejele skupno strategijo in enake ukrepe konjunkturne narave (ki zadevajo npr. oživljanje gospodarskih dejavnosti, reševanje problemov nezaposlenosti ipd.) – nekaj podobnega je predlagal tudi Stackelberg; če ta scenarij iz kakršnihkoli razlogov ne bi bil uresničljiv, – in to je predlog drugega scenarija – tedaj bi bilo treba takšno sodelovanje omejiti le na tiste države, ki so pripravljene deprecirati svoje valute glede na valute tistih, ki se ne bodo vključile v ta sporazum. Res je, da je takšna rešitev v primerjavi s prvo nekoliko inferiorna, vendar pa bi lahko spodbudila precejšnje število držav, da bi se pridružile sporazumu. Tretja opcija pa je v bistvu *status quo*, ki je sicer po mnenju avtorjev najslabša, hkrati pa tudi verjetna.

Francesco Giavazzi in Alberto Giovannini v svojem sestavku (»Modeli evropskega monetarnega sistema: ali ni Evropa le *conna nemška marke?*«) razpravljata o monetarnih problemih znotraj Evropskega monetarnega sistema (EMS). Evropski monetarni sistem je zamenjal mehanizem »monetarne kače«, ki je nastal leta 1972 (torej približno leto dni po Nixonovi odločitvi o ukinitvi konverzije dolarja v zlato). Z ustanovitvijo EMS (1979) se je pričel proces monetarne unifikacije valut držav Skupnosti. »Monetarna kača« je obsegala valute šestih držav EGS in valuti Združenega kraljestva in Danske. Članice

EMS so vse države EGS razen Združenega kraljestva. Ob ustanovitvi EMS se je pričakovalo, da bo omogočal večjo konvergenco gospodarskih politik držav članic in s tem uspešnejši boj proti inflaciji. Vendar pa odtlej (1979) še ni bil dosežen bistvenejši premik k monetarni enotnosti držav članic, čeprav je bilo že julija 1978 dogovorjeno da bo leta 1981 pričela z delom skupna monetarna institucija, ki bo uvedla evropski denar v pravem pomenu te besede (ECU, *European Currency Unit*, je le obračunska valuta, ki jo sestavlja »košarica valut« držav članic).¹ Dovoljene marže fluktuacije znašajo $\pm 2,5\%$ (razen za italijansko liro, kjer velja $\pm 6\%$). Devizni tečaji valut držav članic EMS se določajo na borzah držav članic, odvisno od vseh dejavnikov, ki vplivajo na višino tečaja in njegove oscilacije (plačilna bilanca, stabilnost gospodarstva, tudi dolar, glede na to, da ob posredovanju dolarja poteka kar 70% vse svetovne menjave). Stabilnost valut držav članic ščitijo vse države prek določenega mehanizma.² Avtorja pa svoje bistvene pripombe naslavljata na režim fiksnih oziroma limitirano »plavajočih« tečajev znotraj Evropskega monetarnega sistema, torej na problem asimetričnosti med tečaji držav članic. Zato se zastavlja vprašanje: kdo odloča o monetarni politiki in kdo določa paritete deviznih tečajev? V primeru, da so devizni tečaji določeni eksogeno, ima od tega korist predvsem ena država (tista, katere položaj je v svetovni menjavi znotraj Skupnosti najmočnejši, njena notranja ekonomska stabilnost pa največja). Avtorja pravita, da je prav v tem razlog za odpore proti krepitvi evropskega monetarnega sistema. Hkrati pa se postavlja vpra-

¹ Ob uvedbi ECU-ja (13. marca 1979) so to enoto sestavljale naslednje valute: 0,828 marke + 0,085 funta sterlinga + 1,15 francoskega franka + 109 italijanskih lir + 0,286 nizozemskega guldna + 0,00759 irske livre + 3,66 belgijskih frankov + 0,14 luksemburškega franka + 0,217 danske krone. To košarico valut na novo preračunajo vsakih pet let. V začetku 1988. leta je bil sestav košarice takle: 0,719 marke + 1,31 francoskega franka + 0,0878 funta sterlinga + 140 italijanskih lir + 0,256 guldna + 385 belgijsko-luksemburškega franka + 0,219 danske krone + 0,00871 irske livre + 1,15 grške drahme.

² Primer: če lastniki dolarjev množično kupujejo marke, tako da se tečaj marke na frankfurtski borzi poveča za 20%, tedaj bi se moral tudi tečaj francoskega franka povečati za 20%. Da bi to preprečili (in zaščitili marko), francoska banka odkupi ustrezno količino dolarjev in tako umetno poveča povpraševanje po dolarju.

šanje, ali je s krepitvijo Evropskega monetarnega sistema sploh mogoče izboljšati kolektivno racionalnost gospodarskih politik držav članic, če ni med njimi možnosti za koordinacijo. Avtorja dvomita v to možnost, saj EMS zgolj reproducira že znano prakso režima fiksnih tečajev. Zvezna republika Nemčija je namreč gospodarsko najmočnejša država v EGS, zato vodi tudi monetarno politiko Evropskega monetarnega sistema (kar je eden od razlogov, da se Velika Britanija ni vključila vanj). Analiza ukrepov centralnih bank držav članic EMS na deviznih trziščih (s podatki, ki so bili avtorjema na voljo) je pokazala, da moremo EMS interpretirati predvsem kot zbirko skupno sprejetih pravil obnašanja, ki pa ne omogočajo iskanja skupne strategije na področju monetarne politike, ampak omogočajo, da se vzpostavlja (pretežno) »cona marke«, znotraj katere lahko Bundesbanka druge »prisili« k politiki, ki ji ustreza. Seveda, če se druge države ne morejo ali pa nočejo ravnati v skladu s cilji monetarne politike Nemčije, lahko svoje devizne tečaje modificirajo (kar se je dogajalo). Vendar pa so tudi te njihove možnosti omejene (čeprav morejo nadzorovati gibanje kapitala) zaradi diktata mednarodne konjunkturo. Zato avtorja menita, da bi bila (v pogojih svobodnega pretoka kapitala – 1992) na deviznih trziščih bolj sprejemljiva intervencijska politika in ustrezna politika v pretoku kapitala. Po njunem mnenju so torej empirično dokazane asimetrične značilnosti EMS rezultat naslednjih dejavnikov: najprej je tu argument R. Mundella (*The Proper Division of the Burden of International Adjustment*, objavljeno v *International Economic*, MacMillan, New York, 1968) o optimalni razporeditvi tegob pri prilagajanju znotrajevropskemu deviznemu trgu; drugi dejavnik je težnja po uvrščanju med stabilne valute; tretji, da je specifična teža gospodarstva ZRN večja od francoskega ali italijanskega (1. 1986 za 22% večja od francoskega in 80% od italijanskega) – in četrti dejavnik: antiinflacijska reputacija Zvezne republike Nemčije. Zato je mogoče domnevati, na kakšne težave bo naletela EGS pri sprejemanju skupne valute in oblikovanju skupne centralne bančne ustanove po letu 1992 (še posebej, ker Velika Britanija, vsaj za zdaj, noče okrniti svoje monetarne suverenosti).

Veliko je seveda tudi takih, ki mislijo dru-

gače: drugače interpretirajo empirične podatke, ki govorijo o tem, da je EMS pod patronatom nemške marke. Takšni so npr. tudi Daniel Cohen, Jacques Méliet in Gilles Oudiz, ki v članku »Evropski monetarni sistem ter asimetričnost franka in marke« analizirajo poglede F. Giavazzija in A. Giouvanninija in se dokopljejo do nekoliko drugačnega sklepa. Njihovo izhodišče je le podobno tistemu, ki smo ga nakazali v dose-danem prikazu. Avtorji izpostavljajo vprašanje, ali je EMS dejanski vzrok za asimetričnost, ali pa gre le za sporazumno sodelovanje pri usklajevanju monetarnih politik. Menijo, da je bil EMS ustanovljen zato, da bi odpravil razlike, ki nastanejo pri reaganju franka in marke na oscilacijo dolarja, ne pa zato, da bi usklajeval monetarne politike držav članic. Ob tem postavijo dve hipotezi, ki naj bi pojasnili vlogo EMS pri odpravljanju nesimetrij med frankom in marko v odnosu do spreminjanja vrednosti dolarja. Po prvi hipotezi je francoski frank na deviznih trgih šibkejši zaradi nadzora nad pretokom kapitala (in, danes, zaradi bojazni, da bi tak nadzor ponovno uvedli), druga hipoteza pa je utemeljena na strahu, da se bo francoska monetarna politika pridružila fluktuacijam dolarja, da bi s tem zavarovala izvoz francoskih izdelkov in storitev. Vsekakor se je izkazalo, menijo avtorji, da je EMS napačen kompromis, ki zožuje možnosti izkoriščanja monetarnih in fiskalnih instrumentov, pri tem pa ničesar ne prispeva k odpravljanju asimetričnosti med frankom in marko na tako učinkovit način, ki bi v prihodnosti lahko celo pripeljal do monetarne unije.

Prispevki ponujajo obsežno empirično gradivo od vprašanih, s katerimi se bomo gotovo srečali tako v procesu oblikovanja enotnega tržišča EGS (torej do leta 1992) kot tudi v procesu njegovega uresničevanja. Pravi problemi enega samega (single) tržišča na zahodu Evrope se bodo pravzaprav pojavili šele po letu 1992, ko se bo postavilo vprašanje oblikovanja enotne valute in ustanovitve centralne monetarne ustanove. Brez enega ali drugega pa ne moremo govoriti o enotnem tržišču *stricto sensu*. Prav omenjeni prispevki pa govore o teh težavah in vzrokih zanje (predvsem o odnosu marka-frank), pa tudi o tem, kaj bi bilo treba storiti na področju koordinacije ekonomskih politik in o dvomih, ki še vedno ovirajo ekonomske politike

pri njihovih težnjah k usklajevanju racionalnosti posamičnih politik na kolektivni ravni.

Dušan Pirc

Socializem iz jetniške perspektive

(Vladimir Bukovski, *Moje življenje disidenta*, Globus, Zagreb 1988)

Vladimir Bukovski je nekdanji disident in politični kaznenec, od leta 1976 pa sovjetski emigrant. Tega leta mu je bilo omogočeno, da je v »izmenjavi stoletja« naravnost iz zapora odpotoval iz Sovjetske zveze, hkrati pa je bil iz Pinochetovih jetnišnic izpuščen sekretar čileanske partije Luis Corvalán in prepeljan v Moskvo.

V knjigi *Moje življenje disidenta*, ki jo je napisal v emigraciji, Bukovski obširno opisuje svoja dolgoletna zaporniška doživetja – pa ne samo zato, ker bi imel za drugačna izkustva premalo časa, pač pa tudi iz načelnih razlogov: sodbo o neki deželi, pravi v svoji knjigi, je bolje izrekati na podlagi njenih zaporov, kot pa njenih »dosežkov«.

Delno zaradi specifičnega zornega kota, iz katerega opazuje sovjetski politični sistem, delno pa tudi zaradi svojega pripovednega talenta, ki je zavidanja vreden, Bukovskemu uspe, da mnogo epizod in anekdot – skupaj z drugimi spomini in razmišljanji poveže v dokaj koherentno besedilo, ponekod celo z antologijskimi detajli, ki često bolje kot dolga modrovanja razkrivajo funkcioniranje represivnih aparatov sovjetske države.

Vsaka nova knjiga o gulagu se neizbežno primerja s številnimi prej napisanimi, predvsem s slavno Solženicinovo trilogijo. Knjiga Vladimira Bukovskega dolguje svojo izjemnost predvsem času in kraju avtorjevega jetništva: gre namreč za poststalinistično obdobje sovjetske zgodovine, katerega dovršen del je prebil v političnih psihiatričnih klinikah.

Bukovski ni samo pričevalec, marveč tudi pronicljiv analitik poststalinizma. Zelo

dobro je dojel različnost metod vladanja v času Hruščova in Brežnjeva – v primerjavi z obdobjem Stalina in Lenina. Z mnogo primeri avtor opozarja, da je imela ta novejša sovjetska oblast v nekem smislu mnogo skromnejše cilje kot poprejšnja. Za razliko od »herojske«, se pravi neposredno postrevolucionarne faze razvoja ZSSR (oz. vsake druge socialistične države), sedanjim oblastem niso več potrebni državljani-verniki; zadoščajo jim že preprosti in poslušni podložniki.

Orwellovski nadzor človeških možganov so opustili takrat, ko so ugotovili, da ta ni učinkovit. Razen tega je bilo ugotovljeno, da ta sploh ni nujen in da se lahko celo neka določena »laizacija vladanja« pohvali z mnogo boljšimi rezultati. Nihče torej ni več prisiljen verjeti v uradno razglašene ideale. Človek izpolnjuje svojo »socialistično državljansko dolžnost« že s tem, da jim javno ne nasprotuje, pa tudi tako, da sodeluje – čeprav brez trohice prepričanja in »mladostnega poleta« (kot bi dejal Aleksander Zinovjev) – v ideološko-političnih ritualih, pa najsi so še tako nesmiselni, da vanje tako malo ali pa sploh ne verjamejo – tako oblastniki kot tudi podložniki. Na nekem mestu v knjigi Bukovski piše: »Morda so še potepuhi, ki se preživljajo s prosjačenjem, ki živijo zunaj sovjetskega sistema – delajo pa v taboriščih – vsi drugi pa, hočeš-nočeš, gradijo komunizem. Državi je prav malo mar, da bi spoznala, katera teorija jim daje oporo pri sodelovanju v tej graditvi, kaj mislijo in kaj čutijo. Vse dotlej, dokler se ne postavljajo po robu, dokler se ne upirajo, dokler ne protestirajo in javno ne izražajo svojega nestrinjanja, vse dotlej povsem zadovoljivo opravljajo svoje delo. Država ne zahteva, da jo ljubijo«.

Birokratizacijo poststalinističnega sistema, ki je potekala hkrati z odstopanjem od »ponorelega terorja nad množicami«, Bukovski slikovito primerja z geološkim procesom nastajanja kontinentov. Ta proces, začet s potresi in vulkanskimi erupcijami, je prešel v fazo okamenitve, tako kot tudi sodobni sovjetski režim; s postopnim strjevanjem je prišel v stadij, ko spremembe niso več mogoče – med drugim tudi zato, ker si jih nihče več ne želi, ker se jih celo boljijo kot možen uvod v ponoven teror. V nasprotju s široko sprejetim nazivom odmrzovanja, govori Bukovski o začetku destalinizacije kot o zamrzovanju ali okamenjevanju.

Pa najsi se sliši še tako paradoksalno, je vendarle šele v tem obdobju prišlo v delu kazenske zakonodaje v ZSSR do radikalne poostritve, čemur se mnogi zagovorniki perestrojke postavljajo po robu, vendar nimajo velikih uspehov. V bistvu se je šele tedaj pokazala potreba po pravem reguliranju – oziroma prepovedovanju – samoorganiziranja ljudi, ali (kot bi danes rekli) ustvarjanju začetkov civilne družbe. V totalitarnem obdobju stalinizma, na primer, zapirane ljudi ali razganjanje demonstrantov – z vidika notranjega ali mednarodnega prava, morale ali česar koli drugega – za oblast ni predstavljalo nobenega problema. Brezmejna oblast je totalitarni državi dovoljevala prav vse, zato so bila zakonska določila v mnogih primerih bolj »liberalna«, če smemo tako reči, kot pa v poznejšem obdobju.

Tisti trenutek, ko je bila spočeta možnost vsaj minimalnega protesta, so določila kazenske zakonodaje naglo poosttrili, formulacije pa so dobile splošnejši pomen. Kot lep primer takega obrata navaja Bukovski znani člen sovjetskega kazenskega zakona o »protisovjetski propagandi«: do polovice šestdesetih let je bilo formalno za sodni pregon potrebno naklepno dejanje, potem pa je bil zakonu dodan člen, po katerem more biti človek zaradi svojega prepričanja sodno preganjan tudi tedaj, ko ne gre za naklepno dejanje.

Drugi primer spremembe zakonodaje oziroma celotne politike do »drugače mislečih« (kot temu pravijo v ZSSR) je v tem, da so začeli množično nadomeščati prestajanje kazni v taboriščih s prestajanjem kazni v političnih psihiatričnih klinikah. Bukovski, ki je bil večkrat zaprt v tovrstnih ustanovah, iznaša vrsto zanimivih opisov karakterističnih situacij, usod in prilagajanje tako krvnikov kot njihovih žrtev do nove razmere.

Uporaba psihiatrije v politične namene ima dve otipljivi prednosti pred klasičnimi obsodbami in zapiranjem ljudi. Prvič, sojenje ni javno, kar bistveno zožuje ne le pravico do pritožbe, marveč tudi možno intervencijo in protest javnosti, in drugič, ni preveč težko zbuditi dvom v psihično integriteto kateregakoli človeka in s tem opravičiti sleherni postopek oblasti.

Poststalinistični sovjetski oblasti je bil za zvečevanje ugleda v svetu nujno potreben nov demokratičen obraz. Ena od njegovih bistvenih potez je bila tudi trditev Hruščova,

da po množičnem odpustu logorašev v Sovjetski zvezi ni več političnih zapornikov. Narobna stran te trditve je jasno razobličena tudi v knjigi Vladimirja Bukovskega: politične zapornike včasih enostavno skrivajo (ni jih v seznamih zaprtih ljudi), zato morajo tisti, ki so na seznamih, svoje obroke hrane deliti z njimi – zakaj naj bi namreč dajali hrano ljudem, ki jih ni? Še lažja metoda je razglašanje »drugače mislečih« za umobolne ter njihova prisilna nastanitev v političnih psihiatričnih klinikah.

Pojasnila za take postopke so bila za časa Hruščova zelo preprosta: po opuščanju tako imenovanega kulta osebnosti – so trdile v tem času akademske »veličine« – ni več družbenih vzrokov za kriminal. V socialistični družbi ni več, kot bi to dejali dialektiki, protislovja med družbeno in posamično zavestjo; zaradi tega ne more obstajati nesocialistična, še manj pa antisocialistična zavest. Potemtakem lahko vse postopke, ko so v opreki z veljavnimi pravili, obravnavamo kot psihične anomalije.

Sovjetska psihiatrija se je posebej v šestdesetih in sedemdesetih letih proslavila z odkrivanjem novih ali sodobnejših razlag že poznanih obolenj. Ena od takih najbolj popularnih diagnoz je bila »paranoidni razvoj osebnosti«, nanašal pa se je na osebe, ki so se »borile za resnico in pravico« (tako je pisalo v zdravniških poročilih). Pogosta je bila tudi diagnoza »delirij preganjavice«, ki se je pojavljal pri ljudeh, ki so imeli večkrat opravka s policijo. Temu dokaj podobna je bila »strokovna« ugotovitev, da nekdo boleha od »ideje večvrednosti«, katere značilni simptom je prepričanje človeka, da ima prav, kot tudi obsedenost, da mora braniti pravico, ki mu jo odrekajo.

Prav v antologijo pa sodi zdravniško poročilo o nekem prepričanem komunistu, ki je obsodil okupacijo Češkoslovaške leta 1968. Če ne bi bilo na poročilu naslova, bi lahko sklepali, da gre za biografske podatke o nekem človeku, ki se ga predlaga za odlikovanje. V poročilu je namreč pisalo, da ta človek »izjavlja, da se nikoli in pod nobenimi pogoji ne bo odrekel idejnemu boju za komunistični sistem, za socializem...« Sklep psihiatrov se je glasil: paranoidni razvoj psihopatske osebnosti, in priporočilo: nujno je prisilno zdravljenje v bolnici specialnega tipa.

Poststalinizem je prinesel tudi nov tip

opozicije sovjetskemu sistemu; eden od vidnejših njenih predstavnikov v Moskvi v začetku šestdesetih let je bil tudi Vladimir Bukovski. Po njegovih skušnjah so imele oblasti v soočanju z novo opozicijo kar precej težav, kajti ta ni izhajala iz istega političnega in ideološkega »gnezda«, iz katerega je izhajala oblast, ni imela enakih ciljev kot oblast in tudi ne metod dela, na katere je bila oblast navajena, in ki jih je – zaradi ideoloških predsodkov – seveda pričakovala. Opozicija, kateri je pripadal Bukovski, ni imela »poveljniških vrhov«, zato aretacija enega člana ni pomenila že prekinitve prizadevanj za spremembo represivnega sistema. Vsakdo je bil sam zase, pravi Bukovski, brez kakršnegakoli dirigenta, voden le z imperativom lastnega dostojanstva in svoje osebne odgovornosti za vse, kar se je dogajalo: »Mi se nismo igrali politiko, nismo sestavljali programov za osvobodjanje ljudstva... Naše edino orožje je bila javnost«.

Knjiga Vladimirja Bukovskega »Moje življenje disidenta« sproža neko pomembno vprašanje: kateri način spopadanja s totalitarnim režimom je najbolj učinkovit. Njegova izkustva, popisana v knjigi, bolj nedvoumno in prepričljivo kot mnoga druga dela kažejo, da je totalitarizem najbolj ranljiv, najbolj alergičen na pojav tujka, tujega telesa – svobodnega posameznika, ki ne pristaja na služenje režimu. Zdi se, da se je Bukovski že zelo zgodaj navzel občutka za nasprotovanje služabništvu, tako da je postal povsem neželjeni proizvod avtoritarne socializacije, ki jo režim izvaja vse od otroških jasli dalje. Ranljivost totalitarizma se najbolje izraža – če smemo tako reči – v postopanju z državljanstvo in neposlušnostjo. Avtor

v knjigi kar večkrat omenja, da niti puške, ne tanki, celo atomske bombe ne ustvarjajo oblasti; in oblast na njih tudi ni zgrajena: oblast poraja človeška poslušnost.

V bistvu je mnogo bolj preprosto preganjati zarotnike ali »nove boljševike«, kot bi dejal Bukovski, ki ostro kritizira takšno obliko delovanja opozicije. Avtor knjige namreč neprestano dokazuje – tudi na podlagi lastnih zblod, ki pa se jih je postopno otrešel – da zarotniške metode namreč le opogumljajo neprestano obtoževanje oblasti, da gre za naklepno in zarotniško dejavnost – katere edini cilj je zrušenje socialističnega režima. Za tovrstno opozicijo ne le da ni nikakršnih možnosti – kajti v primerjavi z boljševiki deluje ta opozicija v pogojih totalitarizma – pač pa tudi doseданje izkušnje zarotnikov pričajo, da niso zmožni ustvariti demokratične družbe. Nasledek nedemokratizma mora biti po prepričanju Bukovskega samo teror – čeprav v novi podobi. Zato je tudi zavzemanje za pravno državo kot tudi za uporabo legalnih sredstev najboljša metoda praktične negacije totalitarizma, hkrati pa tudi zagotovilo za bolj »človeško podobo« posttotalitarizma.

Svoboden izbor celovite podobe posttotalitarizma je vendar povsem negotov, zato Bukovski povsem upravičeno potoži: »Celoten problem s socializmom je prav v tem, da lahko začnete, ni pa vam dovoljeno, da prenehate.«

In dokler je tako, bo socializem še vedno zelo primeren poligon za pisanje knjig, kakršna je knjiga Vladimirja Bukovskega.

Jovan Teokarević

Gledišta (Beograd)
št. 9–10/1988

Tema številke: Okrogla miza na temo »Ali je socializem možen – in kakšen je možen? – Povod za razgovor sta bili knjigi prof. Sve-tozarja Stojanovića »Zgodovina in partijska zavest« (Geschichte und Parteibewusstsein, Carl Hauser Verlag, München, 1978 – na srbohrvaškem jeziku izdalo Filozofsko društvo Srbije, Bgd. 1988) in »Od marksizma do etatizma s človeškim obrazom«; *Dogajanja:* VOJIN HADŽISTEVIĆ: Argumenti za Zvezni zbor proizvajalcev; *Eseji:* ČASLAV OČIĆ: Politična ekonomija ustavnih sprememb; STEVAN VRAČAR: Politizacija univerze (ob junijskih dogodkih leta 1968); BRANKO MEDOJEVIĆ: Rente v jugoslovanski teoriji in praksi (I); LUIS VAIT BEK: Je mogoče Kantove sintetične sodbe napraviti analitične? BEDRICH LOEWENSTEIN: Ekonomski interes – pogonska sila moderne; *Polemika:* MIHA-ILO MARKOVIĆ: Smisel spora o državnosti srbskega naroda; *Pogledi in prikazi.*

Naše teme (Zagreb)
št. 1-2/1989

Pogledi: VLADIMIR ĐURO-DEGAN: Naravnopravni temelji prava in dolžnosti človeka, države in etničnih skupnosti; *Naša tema:* Kriza Jugoslavije; ŽARKO PUHOVSKI: Aporetika »real-socialističnih« reform; EUGEN PUSIĆ: Lahko storimo to, kar hočemo? SVETOZAR STOJANOVIĆ: Program ZKJ in naša družbena kriza; SMILJKO SOKOL: Ustavni amandmaji in spremembe političnega sistema (Delegatski ali predstavniški sistem?); MARIJAN KOROŠIĆ: Obsojenci na tiranijo statusa quo; MARJANA KASAPOVIĆ: Srbski nacionalizem in desni radikalizem; ZVONKO LEROTIĆ: O krivici in involuciji; NENAD ZAKOŠEK: Legitimacija politične oblasti v socializmu; PREDRAG VRANICKI: Strateški zgreški socializma – za kaj

gre? *Raziskovanja:* SLAVEN LETICA: Znanstveniki v krizi; *Viri:* DRAGUTIN LALOVIĆ: Uporaba Jugoslavije (Ali je Memorandum SANU »in memoriam« Jugoslaviji in Srbiji?); »Memorandum SANU« (skupina akademikov Srbske akademije znanosti in umetnosti o aktualnih družbenih vprašanjih v naši državi); *Študije:* LJUBO BOBAN: Iz zgodovine odnosov KPJ do ustašev; *Esej:* HOTIMIR BURGER: Individuum in subjekt (institucionalni značaj subjekta v odnosu do individuuma); *Dogodki:* Praško poletje 1968–1988; ALEXANDER DUBČEK: Tam kjer smo začeli, bi spet rad nadaljeval (govor A. Dubčka v Bologni ob podelitvi diplome *honoris causa*); ZDENEK MLYNAR: Bilanca politike »praške pomladi« dvajset let kasneje; VACLAV SLAVIK: Češkoslovaška 1968–1988; PAOLO VITTORELLI: Vzhodnoevropske države od doktrine Brežnjeva do novega kurza Gorbačova; VESNA PRGA: Češkoslovaška 1968 – »praška pomlad«; *Selektivna bibliografija* – »praška pomlad« 1968–1988, priredila Vesna Prga; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Sociologija sela (Zagreb)
št. 102–104/1989

Monografska študija: Juraj Hrzenjak s sodelavci: Jalžabet med preteklostjo in prihodnostjo – priredil Ivan Magdalenić; *Član-ki:* VLADO PULJIZ: Ruralna sociologija; *Knjige in časopisi.*

Marksistička misao (Beograd)
št. 1/1989

Osnovna tema: Jugoslovanstvo – včeraj, danes, jutri; MOMČILO ZEČEVIĆ: Jugoslovanstvo od ideje do države 1918. leta; DESANKA PEŠIĆ: Jugoslovanstvo v dokumentih KPJ/ZKJ; ZDRAVKO TOMAC: Integrativna funkcija političnega sistema; NIKOLA DUGANĐIJA: Diskurz o Jugo-

slovanih; **PREDRAG MATVEJEVIĆ:** Jugoslovanstvo danes; **MILOSAV JANIČIJEVIĆ:** Jugoslovanstvo ustvarjalne inteligence med vojnama; **VLADIMIR GREČIĆ:** Izražanje ideje jugoslovanstva med našimi izseljenci v prekoocenskih deželah; **DUŠAN ĐOŠIĆ:** »Jugoslovani« v popisu leta 1981; *Članki:* **VLADIMIR DRAŠKOVIČ:** Zveza komunistov in družbene spremembe; **RANKO PETKOVIČ:** Mednarodni položaj Jugoslavije; **JANKO KUBINJEC:** Naravno pravo; **MILOJE PETROVIČ:** McLellanova interpretacija Marxa; **DEJAN JELOVAC:** Metafizično razmerje do časa (I); **MAREK FRICHAND:** Svoboda, determinizem in morala; *Okrogla miza:* Jezik politike: Razprava v sekciji za kulturo MC CK ZK Srbije; **LJUBIŠA RAJIĆ:** Jezik politike; **MILORAD PUPOVAC:** Politična komunikacija v Jugoslaviji; **DARKO TANASKOVIČ:** Jezikovni voluntarizem med izmikanjem in zanosom; **DRAGAN KOKOVIČ:** Vsakdanji in politični jezik; **MILAN ŠIPKA:** Birokratski jezik in/ali jezik politike; **MIRJANA JOCIĆ:** Vidiki politične komunikacije; **RANKO BUGARSKI:** O naravi in učinkih jezika politike; *Eseji:* **DUŠKO TOPALOVIČ:** Geopolitika Rudolfa Kjellena; *Prikazi:* Tematska bibliografija: Jugoslovanstvo.

Dijalogi (Sarajevo)
št. 5–6/1988

Razprave: **DANILO PEJOVIČ:** Bit in gibanje; **ABDULAH ŠARČEVIČ:** Nova estetika ali epistemološka katastrofa? **PETER SLOTERDIJAK:** Kopernikanska mobilizacija in ptolomejsko razoroževanje; **ADAM SCHAFF:** Jezik in stvarnost; **ERNST TUGENDHAT:** Jezikovno-analitična filozofija; **MICHAEL BENEDICT:** Linguistic Turn: Med neopozitivizmom in poststrukturalizmom; *Intervju:* Pogovor z Milanom Damjanovičem: Položaj filozofije v današnjem svetu; Pogovor s Stefanom Morawskim: Perfidna igra s preteklostjo; *Eseji:* **BOGOMIR ĐUKIĆ:** Genetični strukturalizem Luciena Goldmanna; **HANS-DIETER BAHR:** Kompliment; *Zapisi:* **ADAM NINKOVIČ:** Socialno-politični nazori Vase Pelagića; **ŽELJKO ŠKULJEVIČ:** Za spiritualizem in proti spiritizmu; *Prikazi in beležke.*

Savremenost (Novi Sad)
št. 10–11/1988

Članki in razprave: **PAVLE B. JOVANOVIČ:** Integracija interesov; **BOGOMIL FERFILA:** Ekonomski odnosi v jugoslovanski federaciji; **NENAD DIMITRIJEVIČ:** Teritorialna avtonomija in ustavnost; **MILOJE PETROVIČ:** Colletijeva kritika zahodnih marksistov; **ANA TOT:** Raziskave Nikolaja Buharina v ekonomski teoriji; **BRANKO BALJ:** Korenine stalinizma; *Prevodi:* **AGH ATTILA:** Nova preteklost (k prirodoopisu neostalinizma); *Prispevki:* **SLOBODAN CVETANOVIČ:** Ekonomski vidiki perestrojke v ZSSR; **BRANA MARKOVIČ:** Nove tehnologije in spremembe v strukturi delovne sile; **TIBOR KIŠ,** **NEDA TRIVIČ:** Možnosti prilagajanja razvojnih procesov proizvodno-kapitalnim modelom rasti; *Raziskovanja:* **BOŽO MILOŠEVIČ:** Politično organiziranje in angažiranje mladine v mestni skupnosti Novi Sad; *Pogledi in prikazi. Bibliografija:* **DUŠAN NIKOLIĆ:** Prispevek k bibliografiji pravne kibernetike in informatike jugoslovanskih avtorjev.

Pitanja (Zagreb)
št. 5–6/1988

Navijaško plemo: **ŽELJKO BUZOV et al.:** Socialni in psihološki vidiki nasilniškega ponašanja športne publike (raziskava: uvod, rezultati raziskave, sklepne opombe); *Dosje:* Izbor dokumentov o zadnjih letih samostojne Zveze študentov Jugoslavije; *Moder-na, postmoderna, avantgarda:* **PETER BÜRGER:** Institucija literature in proces modernizacije; **AXEL HONNETH:** Foucault in Adorno (dve obliki kritike moderne); **HANS ROBERT JAUSS:** Književni proces modernizma od Rousseauja do Adorna; **JOHN BARTH:** Književnost obnove (postmodernistična proza); **CHRISTA BÜRGER:** Izginjanje umetnosti (debata o postmoderni v ZDA); *Iz teorije plesa:* **NIVES ZENKO:** Uvod; **PAUL VALERY:** Filozofija plesa; **ARTHUR SYMONS:** Svet kot balet; **MURRAY LOUIS:** O klasicizmu in stilu; **GEORGE BALANCHINE:** Marginalne beležke o plesu; **MURRAY LOUIS:** Identiteta: Jaz-osebnost; *Književnost:* **BRANKO ALEKSIĆ:** Matošev »Aventu-

ros« Casanova; LEV KREFT: Funkcija metafore v Marxovi teoriji; GALJINA VENTURIN: Ludizem Queneaujevega »Pasjega zoba« – ples in njegovo mesto v književnosti; *Poezija; Proza; Gledališče; Recenzije, kritike, prikazi.*

Opredeljenja (Sarajevo)
št. 1/1989

Študije in članki: ZORAN VIDAKOVIĆ: Nova mistifikacija in teoretske alternative; ESAD ZGODIĆ: Titovo pojmovanje nacionalne enakopravnosti; MUHAMED

FILIPOVIĆ: Kardeljeva paradigma socializma in izkustvo mednarodnega delavskega in socialističnega gibanja; RAJKO MIČIĆ: Teoretske postavke za razlago ekonomske nerazvitosti v kontekstu Marxovih pojmovanj o zunajevropskem svetu in problemu kolonializma; ŠAĆIR FILANDRA: Nacionalna identiteta in kompleksna družba; FUAD SALTAGA: Lastnina in nacija; NENAD SUZIĆ: Vrednote v samoupravljanju danes; IBRAHIM KEMURA: Nekateri vidiki dejavnosti muslimanske, marksistično orientirane mladine v »narodnem upanju« v Zagrebu (1935–1941); Posvetovanje o uresničevanju družbene vloge Socialistične zveze.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Gorčarja

I. SOCIOLOGIJA

- HILLMANN Karl-Heinz: Wertwandel: Zur Frage soziokultureller Voraussetzungen alternativer Lebensformen. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1986
- BOLTE Karl Martin: Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland. Opladen: Leske und Budrich, 1988
- JUGEND: Arbeit und Identität: Lebensperspektiven und Interessenorientierungen von Jugendlichen. Opladen: Leske und Budrich, 1988
- TRIDESET GODINA sociološkog društva Hrvatske. Revija za sociologiju, 20(1989)1-2 (tematska številka)
- SOZIALE Schichtung und Lebenschancen in der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart: Enke, 1987
- POLJOPRIVREDA i selo – danas i sutra. Marksistička misao, (1988)6 (tematska številka)
- PATRON, entrepreneurs et dirigeants. Sociologie du travail, 30(1988)4 (tematska številka)
- ORGANISATIONSKULTUR: Phaenomen, Philosophie, Technologie. Stuttgart: Poeschel, 1988
- BROWNMILLER Susan: Proti naši volji: Moški, ženske in postilstvo. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije; UK ZSMS, 1988
- HODGE Billy J.: Organization Theory. Boston: Allyn and Bacon, 1988
- SOZIALWISSENSCHAFTEN und Industrielle Demokratie. Bonn: Neue Gesellschaft, 1988
- LEXIKON zur Soziologie. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988
- DIE VEREDELTE Gesellschaft: Vom Verschwinden der Eliten und der Wiederkehr des Elitaeren. Wuerzburg: Koenigshausen & Neumann, 1988
- MARTI Manuel: Ljubljana: No Place to Hide; Crisis and Future of American Habitats. Westport; London: Greenwood Press, 1984
- INDIVIDUALISIERUNG und Sicherheit: Untersuchungen zur Lebensqualitaet in der Bundesrepublik Deutschland. Muenchen: Beck, 1987
- BUEHL Walter L.: Kulturwandel: Fuer eine dynamische Kulturosoziologie. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987
- ART et societe. Revue de l'Institut de Sociologie, (1986-87)3-4 (tematska številka)
- AGIR pour la ville, agir dans la ville. Revue de l'Institut de Sociologie, (1986-87)3-4 (tematska številka)
- AUSLAENDER – zwischen Integration und Remigration: Forschungs und Literaturdokumentation 1985-1986. Bonn: Informationszentrum Sozialwissenschaften, 1987
- ZAŠTITA i revitalizacija starih gradskih jezgara. Pogledi-ST, 18(1988)3-4 (tematska številka)

II. POLITIČNE VEDE

- DENHAM Paul: Modern Politics. Cheltenham: Stanley Thornes, 1987
- WORKERS' Participation. Work and Occupations, 15(1988)4 (tematska številka)
- GRAHAM Keith: The Battle of Democracy: Conflict, Consensus and the Individual. Brighton: Wheatsheaf Books, 1986
- ASPEKTI federalizma u SR Nemačkoj i SFRJ. Pregled, 78(1988)11-12 (tematska številka)
- POLITICAL Stability and Neo-Corporatism: Corporatist Integration and Societal Cleavages in Western Europe. London; Beverly Hills: Sage, 1987
- NEW FORMS of Democracy. London: Sage, 1986
- SOLIDARY Logic. Theory and Society, 17(1988)3 (tematska številka)
- LA DEMOCRATIE en default. L'Homme et la societe, 22(1988)87 (tematska številka)
- KOSOVO danas i sutra. Pogledi-ST, 18(1988)2 (tematska številka)
- IDEOLOGISCHE Modernisierung der Rechten. Das Argument, 30(1988)171 (tematska številka)
- FEMINISM and Politics. Scandinavian Political Studies, 11(1988)4 (tematska številka)
- WISER James L.: Political Theory: A Thematic Inquiry. Chicago: Nelson-Hall, 1987
- SOCIJALIZMOT i »duhovnata situacija na vremenoto«. Pogledi, 15(1988)5 (tematska številka)
- REFORM der politischen Institutionen. Oesterreichische Zeitschrift, fuer Politikwissenschaft, (1989)4 (tematska številka)
- NOVAČIĆ Aleksandar: Sovjetski izazov. Zagreb: Globus, 1988
- HARRIGAN John J.: Politics and Policy in States and Communities. Boston; London: Scott, Foresman and Company, 1988

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- GOLUBOVIĆ Zagorka: Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva: Jugoslovenski put u socijalizam viđen iz različitih uglova. Beograd: Filip Višnjić, 1988
- BANAC Ivo: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika. Zagreb: Globus, 1988
- GRADIVO za slovensko ustavo. Časopis za kritiko znanosti, (1988)108 (tematska številka)
- ŠTA MENJATI u ustavu SFRJ? Marksistička misao, (1989)5 (tematska številka)
- ŠTA MENJATI u Ustavu SR Srbije? Marksistička misao, (1988)6 (tematska številka)
- ČOSIĆ Dobrica: Stvarno i moguće: Članci i ogledi. Ljubljana; Zagreb: Cankarjeva založba, 1988

- JANKOVIĆ Branimir M.: *Diplomatija: Savremeni sistem*.
Beograd: Naučna knjiga, 1988
- BERRIDGE G. R.: *International Politics: States, Power
and Conflict Since 1945*. Brighton; New York: Wheat-
sheaf Books; St. Martin's Press, 1987
- WORLD Encyclopedia of Peace: Articles A-M. Oxford;
New York: Pergamon Press, 1986
- DUCHACEK Ivo D.: *The Territorial Dimension of Poli-
tics: Within, Among, and Across Nations*. Boulder;
London: Westview Press, 1986

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO

- KUNCZIK Michael: *Journalismus als Beruf*. Köln; Wien:
Böhlau Verlag, 1988
- BASKIN Otis W.: *Public Relations: The Profession and
the Practice*. Dubuque: Wm. C. Brown, 1988
- TODOROVIĆ-UZELAC Neda: *Ženska štampa i kultura
žensvenosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1987
- VIDEO. *Communications*, (1988)47 (tematska številka)
- ŽUGIĆ Zoran: *Informacijsko društvo: Nova paradigma*.
Beograd: Centar za istraživačku, dokumentacionu
i izdavačku delatnost PK SSOJ, 1988

VI. METODOLOGIJA

- GERSS Wolfgang: *Statistik für Soziologen, Padagogen,
Psychologen und Mediziner / Bd 5: Elementare Stich-
probenmodelle: Gründlich und leicht verständlich
erklärt, ohne Scheu vor Mathematik*. Thun; Frank-
furt: Harri Deutsch, 1987
- TECHNIKEN der empirischen Sozialforschung / Bd. 1:
Methoden der Netzwerkanalyse. München: R. Olden-
bourg, 1987
- SPSS-X User's Guide. Chicago: SPSS Inc., 1988

VII. FILOZOFIJA

- WELLMAN Carl: *Morals and Ethics*. Englewood Cliffs:
Prentice Hall, 1988
- POTHAST Ulrich: *Die Unzulänglichkeit der Freiheitsbe-
weise: Zu einem Lehrstücken aus der neueren Geschi-
chte von Philosophie und Recht; Mit einem Nachwort
zur Tachenbuchausgabe Halbe Freiheit und ganzer
Schrecken?*. Frankfurt: Suhrkamp, 1987
- HILMY S. Stephen: *The Later Wittgenstein: The Emer-
gence of a New Philosophical Method*. Oxford: Basil
Blackwell, 1987

IX. PSIHOLOGIJA

- COMMUNICATION, *Conflict and Dispute Resolution*.
Communication Research, 15(1988)4 (tematska števil-
ka)
- PEČJAK Vid: *Poti do idej: Tehnika ustvarjalnega mišlje-*

XI. EKONOMIJA

- SUMRAK seljaštva. *Naše teme*, 32(1988)10 (tematska šte-
vilka)
- L'ECONOMIE dans la societe. *Cahiers Vilfredo Pareto*,
26(1988)82 (tematska številka)
- WEISS Linda: *Creating Capitalism: The State and Small
Business since 1945*. Oxford; New York: Basil Black-
well, 1988
- MOTIVACIJA i raspodjela. *Naše teme*, 32(1988)11
(tematska številka)
- JUGOSLAVIJA i Evropa – sutra. *Razvoj – Development*,
5(1988)3 (tematska številka)
- INDUSTRIALISATION et developpement. *Revue Tiers
Monde*, 29(1988)115 (tematska številka)
- SHAND Alexander H.: *The Capitalist Alternative: An
Introduction to Neo-Austrian Economics*. Brighton:
Wheatseaf Books, 1984
- PRIVATE Interest Government: *Beyond Market and Sta-
te*. London; Beverly Hills: Sage, 1985
- ORGANIZED Interests and the State: *Studies in Meso-
Corporatism*. London; Beverly Hills: Sage, 1985

XII. VOJAŠKE VEDE

- BAHRDT Hans Paul: *Die Gesellschaft und ihre Soldaten:
Zur Soziologie des Militärs*. München: Beck, 1987

XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA, EKOLOGIJA

- LYOTARD Jean-Francois: *Postmoderno stanje*. Novi Sad:
Bratstvo-Jedinstvo, 1988
- TEHNOLOGIEPARKS: *Voraussetzungen, Bestands-
aufnahme und Kritik*. Opladen: Westdeutscher Ver-
lag, 1988
- SOZIALE *Folgen und Steuerungsprobleme neuer Techni-
ken*. Bonn: Informationszentrum Sozialwissenschaf-
ten, 1987
- SOCIAL Responses to Technological Change. Westport;
London: Greenwood Press, 1985

XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK

- SESSI e generi linguistici. *Inchiesta*, 17(1987)77 (tematska
številka)
- SOCIOLINGUISTICS in Indija. *International Journal of
the Sociology of Language*, (1989)75 (tematska števil-
ka)
- HABERMAS Juergen: *Filozofski diskurs moderne: Dva-
naest predavanja*. Zagreb: Globus, 1988
- DISKURSTHEORIEN und Literaturwissenschaft. Frank-
furt: Suhrkamp, 1988
- BROCHS theoretisches Werk. Frankfurt: Suhrkamp, 1988

XVI. ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA

LE LOGEMENT des pauvres dans les grandes villes du Tiers Monde. Revue Tiers-Monde, 29(1988)116 (tematska številka)

HOOYMAN Nancy R.: Social Gerontology: A Multidisciplinary Perspective. Boston: Allyn and Bacon, 1988

REFLECTIONS on the Welfare State. Politics and Society, 16(1988)4 (tematska številka)

XVII. RELIGIJA

COMMUNITIES Social and Religious Conflicts in Libanon-Communautes; Conflits sociaux et religieux au Liban. Social Compass, 35(1988)4 (tematska številka)

REVOLUTION et religion en memoire. Archives de sciences sociales des religions, 33(1988)66.1 (tematska številka)

TRSTENJAK Anton: Človek končno in neskončno bitje: Oznanjevalna antropologija. Celje: Mohorjeva družba, 1988

IMPULSE der Befreiungstheologie für Europa: Ein Lesenbuch. München; Mainz: Kaiser; Grünewald, 1988

XVIII. ANTROPOLOGIJA

LES ANIMAUX: domestication et representations. L'Homme, 28(1988)108 (tematska številka)

UDC 35.078.12 SIS

ŠMIDOVNIK, dr. JANEZ: Problems of Management in the Field of Social Activities
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 5, p. 507–524

The genesis of selfmanagement communities of interests (particularly in the field of social activities in particular) is analysed by the author. These communities should, as envisaged by their political founding fathers, within their field of activity and management eliminate the interference of state and bureaucracy as well as enlarge direct democracy, rationalize management, decrease expenses and increase the quality and quantity of work, as well as their responsibility to the consumers and society as a whole. None of the above mentioned goals has so far been achieved, is the author's conclusion – the results proved to be negative. SMCI can serve as an example which shows how political ambitions can turn into its opposite, be reshaped by the realities of the day. The logic of such development was predictable in advance though the authors of the reorganization had not been acquainted with the principles governing the systems and with the logics of the bureaucratic model of organization and had not taken into consideration the warnings expressed by experts. We should resign, as quickly as possible, from these insufficiently elaborated »peculiarities« of our model and turn to a more rational organization, known in the developed part of the world, particularly in Western Europe, is the conclusion the author comes to.

UDC 681.3.000.3:316.423

MLINAR, dr. Zdravko: Information Technology and Spatio-Social Development
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 5, p. 525–540

On the basis of the paradigm of social development – focusing on the unity of the opposites of the processes of individuation and globalization – several empirical manifestations of these processes have been identified. Local and regional (as well as national) units in general are losing their role, for they are too narrow to encompass the process of globalization, which expands in a much wider »space of flows«; and they are too large and unstructured to provide room for increasing deversification and individuation. They are withdrawing as controlling agents in confrontation with the spreading (transnational) networks and losing their role as »resting places«, while the global system strengthens as the unit of accumulation. New, information technology tends to increase the interconnectedness in wider space, often at the expense of the autonomy of particular actors. But its wider diffusion may reduce this incompatibility and enable more complementary relationships.

UDK 35.078.12 SIS

ŠMIDOVNIK, dr. Janez: Problemi upravljanja na področju družbenih dejavnosti
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 5, str. 507–524

Avtor argumentirano razčlenjuje genezo samoupravnih interesnih skupnosti (predvsem na področju družbenih dejavnosti); te skupnosti naj bi po zamislih njenih političnih tvorcev iz svojega področja dejavnosti in upravljanja povsem izločile državo, birokracijo, poglobile neposredno demokracijo, zvečale racionalnost upravljanja, zmanjšale stroške poslovanja, zvečale kvaliteto in kvantiteto dela ter odgovornost do uporabnikov in družbe v celoti. Ugotavlja, da noben od teh ciljev ni bil dosežen, pač pa so rezultati v celoti negativni. SIS-e daje kot primer, kako se življenje malo meni za dobre želje politike, ki je rojstvu SIS-ov botrovala; pri tem ugotavlja, da je bila logika takega razvoja vnaprej predvidljiva, vendar avtorji reorganizacije niso poznali zakonitosti sistemov in logike birokratskega modela organizacije, razen tega pa tudi niso upoštevali opozoril strokovnjakov. Avtor poudarja, da bi se morali čimprej odreči vsem ne do kraja dognanim »posebnostim« našega modela in se obrniti k bolj racionalni organizaciji, ki jo pozna razviti svet, posebej zahodna Evropa.

UDK 681.3.000.3:316.423

MLINAR, dr. Zdravko: Informacijska tehnologija in prostorsko-družbeni razvoj
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 5, str. 525–540

Na podlagi paradigme družbenega razvoja – ki se osredotoča na enotnost nasprotij procesov individuacije in globalizacije – je avtor identificiral številne empirične manifestacije teh procesov. Lokalne in regionalne – kot tudi nacionalne – enote nasplošno izgublajo svojo nekdanjo vlogo in identiteto, saj so preozke, da bi lahko vključevale procese globalizacije, ki posegajo v dosti širši »prostor tokov«; obenem pa so prevelike in premalo notranje razčlenjene, da bi zagotavljale primeren okvir vse večji individualizaciji. V tem smislu se umikajo kot dejavniki kontrole, ob tem pa prihajajo v nasprotje z razširjajočimi se (transnacionalnimi) komunikacijskimi omrežji, tako da se zmanjšuje njihova vloga v procesu akumulacije, ki vse bolj prehaja na globalno raven. Nova informacijska tehnologija pogojuje povezovanje v širšem prostoru, pogosto na račun avtonomije posameznih dejavnikov v ožjih teritorialnih okvirih. Toda za njeno večjo razširjenostjo (difuzijo), se povečujejo možnosti preseganja medsebojne izključenosti in obenem vzpostavljanja bolj komplementarnih razmerij.

UDC 316.344.4(497.1)

**GOATI dr. Vladimir: Who Does Actually Rule in Yugoslav Society
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol XXVI, No. 5, p. 541-551**

The author of the study »Anatomy of Yugoslav Society«, a part of which is published in this issue, analyses the political power or influence of the so called »bureaucratic-political-technocratic complex«. He is particularly interested in the finding out whether this complex is monolithic, or can in one of its subsystems – a. political functionaries, b. functionaries in the economic sphere, c. functionaries in state administration, social services and para-state institutions – the actual holders of political power be discovered. He therefore analyses the social structure of the most important political institutions, their executive – political bodies in particular, being the nucleus, i. e. »human substrata« of power in these very institutions. In the analysis of the profile of the ruling strata the hierarchical pyramid of the leading officers is presented in which it is shown politocracy is the one to have the greatest power; this politocracy is by the virtue of social agreements on cadre policy also institutionally predestinated and represents a closed caste-formed groupation. The author's thesis, according to which a comparison with the capitalist Western societies is practically impossible, since we can hardly speak of true technocracy, its powers being only temporary and limited, is interesting. At the end two different models of recruitment of political and economic elites are presented.

UDC 331.526(497.12)

**GLAS, dr. Miroslav: Dimensions of the »Second Economy« in Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 5, p. 617-623**

In the period of economic crisis in Yugoslavia the irregular activity of the population has been heavily increased. Workers regularly employed in the associated labour are engaged in very dispersed forms of irregular activities. According to a research (173 Slovene enterprises responded to a questionnaire) 43,7% of males and 32,6% of females are quite regularly occupied in some of the irregular activities, earning about 38,1% of their regular personal incomes or 23,7% of the household budgets in the average, respectively. Contrary to the common opinion this »second economy« doesn't contribute to larger income inequality. As for the future, further growth with some restructuring of the »second economy«, is to be expected.

UDK 316.344.4(497.1)

**GOATI, dr. Vladimir: Kdo dejansko vlada v jugoslovanski družbi?
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 5, str. 541–551**

Avtor študije »anatomija jugoslovanske družbe«, katere del je objavljeno poglavje, raziskuje politično moč ali vplivnost tako imenovanega »birokratsko-politično-tehnokratskega kompleksa«; predvsem ga zanima, ali je ta kompleks monoliten, ali pa se v katerem od njegovih podsistemov: a) politični funkcionarji, b) gospodarski funkcionarji, c) funkcionarji v državni upravi, družbenih službah in paradržavnih ustanovah – skrivajo dejanski imetniki politične moči. Zato analizira socialni sestav ključnih političnih organov, še posebej pa njihovih izvršilno-političnih organov, ki so nukleusi oz. »človeški substrat« moči teh ustanov oz. organizacij. V analizi profila vladajočega sloja predstavi hierarhično piramido vodilnih delavcev, med katerimi pripiše največjo moč politokraciji, ki je z družbenimi dogovori o kadrovske politiki tudi institucionalno predistinirana, kar ji daje pečat zaprte, kastno urejene grupacije. Zanimiva je tudi avtorjeva teza, da v primerjavi s kapitalističnim Zahodom pri nas sploh ne moremo govoriti o pravi tehnokraciji, ker ta razpolaga le z začasnimi in omejenimi pooblastili, ki jih delegira politokracija. Na koncu prikaže avtor tudi različna modela rekrutiranja politokratov in gospodarske elite.

UDK 331.526(497.12)

**GLAS, dr. Miroslav: Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 5, str. 617–623**

V Jugoslaviji se je v obdobju gospodarske krize močno povečal obseg sive ekonomije. Delavci v združenem delu se ukvarjajo z različnimi oblikami neregistrirane dejavnosti. Po rezultatih ankete (173 slovenskih podjetij je odgovorilo na vprašalnik) se dokaj redno ukvarja s tem 43,7% delavcev in 32,6% delavk, ki zaslužijo v povprečju 38,1% rednega osebnega dohodka oziroma 23,7% družinskega proračuna. V nasprotju s splošno predstavo siva ekonomija ne povečuje neenakosti. V prihodnje lahko pričakujemo nadaljnjo rast sive ekonomije in njeno prestrukturiranje.

STREHOVEC, dr. Janez: State and Beyond-State Productions of Telematical Culture
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 5, p. 636-646

The European community's priority action programme 1988-92 within the sphere of culture is a kind of challenge to the theory of the political within the sphere of culture, because of its particular orientation toward technological and economic standardization and homogenization. Technology and economy in the sense of cultural market as well as audiovisual and telematical industries seem to replace the Weltanschauung ideologies within the framework of traditional cultural policies. Culture is primarily treated in its market and technological aspect and form; the later being exceptionally telematical, offering possibilities for a »beyond-national«, global form which enables – apart from changes in creation and perception of works of art, relevant within the field of the theory of aesthetic, – also new forms within the spheres of the »social« and even »political«. Artists, creators of this culture, can thorough telematical network form special (electronic) communities, independent from geographical and national borders, as well as free from the ideological notion of Europe as an integrative slogan of the present European economic, political and technological integrations.

STREHOVEC dr. Janez: državna in naddržavna produkcija telematične kulture
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 5, str. 636–646

Prioritetni akcijski program Evropske skupnosti za kulturno področje 1988–1992 je izziv za teorijo, ki misli usodo političnega na kulturnem področju, spričo svojevrstne usmerjenosti k tehnološki in ekonomski standardizaciji in homogenizaciji. Tehnologija in ekonomija v smislu kulturnega trga ter avdiovizualne in telematične industrije stopata na mesto svetovnonazorske ideologije v okviru tradicionalnih kulturnih politik. Kulturo se sedaj obravnava prvenstveno v njeni tržni in tehnološki obliki; slednja je izrazito telematična, vezana na možnosti naddacionalnega globalnega oblikovanja, ki pa omogoča – poleg vrste sprememb na ravni oblikovanja in sprejemanja umetnin, ki so relevantne za estetiško teorijo – tudi nove oblike družbenega in celo političnega. Umetniki te kulture lahko preko telematičnih mrež oblikujejo tudi posebne (elektronske) skupnosti, neodvisne od zemljepisnih in nacionalnih mej ter tudi od ideološkega pojma Evrope kot povezovalnega gesla sedanjih evropskih gospodarskih političnih in tehnoloških integracij.

BAILEY, dr. D. Kenneth: The Ethics of Social Research
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 5, p. 659-668

Ethical issues are increasingly relevant in social research. This paper discusses some major ethical issues in social research, with emphasis on survey research. First we discuss eight reasons for the increased interest in the ethics of social research; including size of the field, the number of studies, the type of data collected, technological advances, organizational changes, increased interest in privacy and human rights, and changes in research subjects. We then discuss trends in codes of ethics, notorious cases in sociology, and ways to avoid ethical dilemmas, with an emphasis on survey research. We end with the presentation and illustration of an exchange model of ethical dilemmas.

BAILEY, dr. D. Kenneth: Etika družboslovnega raziskovanja
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 5, str. 659-668

Vprašanja etike postajajo za družboslovno raziskovanje vse pomembnejša. Članek obravnava nekaj večjih etičnih dilem družboslovnega raziskovanja s poudarkom na problemih, ki nastajajo pri anketiranju. Najprej navaja osem vzrokov za naraščanje zanimanja za etiko družboslovnega raziskovanja: širjenje področij družboslovnega raziskovanja, večanje števila raziskav, spremembe v tipu zajetih podatkov, tehnološke spremembe, organizacijske spremembe, povečano zanimanje za zasebnost in človekove pravice ter spremembe v tipu opazovanih oseb. V nadaljevanju obravnava trende nastajanja etičnih kodeksov, navaja nekaj kršitev etičnih načel v sociologiji in obravnava načine, kako se je mogoče etičnih dilem izogniti. Na koncu predstavi in ponazori še model etičnih dilem.

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrsten red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): *Migracije*. Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): *Nova sociološka paradigma*. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): *Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj*. V: Kregar Peter et. al., *Neformalno delo*. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vpljučuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanjajo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

MAKS TAJNIKAR: Delavske delnice in poslovni skladi v naših podjetjih

VELJKO RUS: Socialna varnost in minimalni osebni dohodek

ZDRAVKO MLINAR: Lokalni odzivi na ekonomsko krizo

IZBOR ČLANKOV: Pet velikih besed francoske revolucije

OKROGLA MIZA: Podjetje in podjetništvo (skupina avtorjev)

ANDREJ KIRN: Znanost, znanstvena inteligenca in politični pluralizem

BRANKO CARATAN: Spremembe v socialističnih deželah: od krize do novega koncepta socializma

BORIS MAJER: Družbenoekonomski vidiki političnega pluralizma

SRĐAN VRCAN: Religija kot sestavni del duhovnega stanja našega časa

MACA JOGAN: Ženske in stavke

TANJA RENER: Nekatera vprašanja konstituiranja družinske politike

CRAIG CALHOUN: Javni diskurz, komunikacijski mediji in globalna družbena integracija